

શ્રીહરિ

પ્રકાશક :

© અ. નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ, નડિયાદની
પરવાનગીથી શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવામંડળ.

નિત્યવિધિ માટે

અષ્ટકો અને કીર્તનો

: અર્થ-વિવરણ :
રમેશચન્દ્ર લા. પંડ્યા

: પ્રકાશક :

શ્રીસ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળ, નડિયાદ

પુનર્મુદ્રણ : જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧

પ્રત : ૫,૦૦૦

કિંમત : રાહત દરે રૂ. ૨૫/૦૦

લેસર ટાઈપ સેટિંગ :

લિપિકા સિસ્ટમ્સ

૫, વેણુધર સોસાયટી,

ગુલબાઈ ટેકરા,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫

ફોન : ૬૪૪૮૩૬૮, ૬૩૦૦૮૩૧

મુદ્રક :

રોયલ ક્રિએશન કંપની

વસંત ચોક, ભદ્ર,

અમદાવાદ

અર્પણપત્રિકા

પ. પૂ. દયાળુશ્રી ગુરુજી, અ. નિ.
નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ શુક્લ તથા પૂ.
મોટાભાઈ, અ. નિ. ઈશ્વરલાલ લાભશંકર
પંડ્યાના ચરણોમાં સાદર સપ્રેમ અર્પણ.

અ. નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ
સાર્વજનિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ,
તથા

પ. ભ. શ્રી મુકુંદભાઈ મણિભાઈ પટેલ

પ. ભ. શ્રી રવીન્દ્રભાઈ પ્રભુદાસ પટેલ

પ. ભ. શ્રી પીયૂષભાઈ કાન્તિભાઈ પટેલ

પ. ભ. શ્રી પ્રકાશભાઈ કાન્તિભાઈ પટેલ

પ. ભ. શ્રીમતી જયશ્રીબહેન ઈન્દ્રવદન પટેલ

તા. ૧૫-૭-૧૯૮૫
નડિયાદ.

પુનઃ મુદ્રણ પ્રસંગે

આ પુસ્તકનું પ્રકાશન ‘અ.નિ. શ્રી શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ’ દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૮૫માં થયું હતું. તે સમયે તેના પ્રકાશન-ખર્ચનો સંપૂર્ણ આર્થિક સહયોગ દયાળુશ્રી ગુરુજી અ.નિ. શ્રી નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ શુક્લના કેટલાક શિષ્યો તરફથી થયેલ. તેથી તે પુસ્તક તે ટ્રસ્ટે ‘સત્સંગ પ્રદીપ’ના ગ્રાહકોને ભેટપુસ્તકરૂપે આપેલું. ભેટ આપતાં બાકી રહેલી નકલો ખૂબ જૂજ કિંમતે વેચવામાં આવેલી. આ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકાશનને લગભગ સોળ વર્ષ જેટલો સમય વીતી ગયો તે દરમિયાન તેની અત્યંત ઉપયોગિતાને લઈને તેના પુનઃ મુદ્રણ અંગેની માગ અવારનવાર કરવામાં આવતી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી, આશ્રિતો તથા સંપ્રદાયેતર અનેક અભ્યાસીઓને આવા અતિ અમૂલ્ય અને અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તકનું પડતર કિંમતે એટલે કે નહિ નફો નહિ નુકસાનના ધોરણે પુનઃ મુદ્રણ કરવાનો વિચાર શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળના સંચાલકોને આવતાં આ પુસ્તકના પુનઃ મુદ્રણ માટે તેના મૂળ પ્રકાશક - અ.નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ પબ્લિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ પાસે સંમતિ માગતાં તેમણે ઉદારભાવે, વિના મૂલ્યે, બહુજનસમાજના હિતમાં આપી છે જે અત્યંત પ્રસંશનીય છે. શક્ય તેટલી ઓછી કિંમતે આ પુસ્તકનું પુનઃ મુદ્રણ થાય તે માટેનો અંશતઃ આર્થિક સહયોગ દયાળુશ્રી ગુરુજીના કેટલાક સહદૃદયી-ઉદાર શિષ્યો તરફથી સાંપડ્યો છે તેમનું ભગવત્પ્રીત્યર્થે, નિઃસ્વાર્થ આર્થિક સહયોગનું આ પગલું પ્રસંસનીય, અનિંદનીય અને અનુકરણીય છે. તેમના અંશતઃ આર્થિક સહયોગની રકમ - આ પુસ્તકના પુનઃ પ્રકાશનના કુલ ખર્ચની રકમમાંથી બાદ કરીને ચોખ્ખા પડતરખર્ચને આધારે આ આવૃત્તિની વેચાણકિંમત નક્કી કરી છે જેથી ઓછા ખર્ચે આવું અમૂલ્ય પુસ્તક - વાચન, મનન, નિત્ય પાઠ અને અધ્યયન માટે વસાવવાની સાનુકૂળતા રહે.

પુનઃ મુદ્રણ પ્રસંગે અ.નિ.ગુરુવર્ય પ.પૂ. નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ શુક્લ, અ.નિ. મોટાભાઈ પ.પૂ. ઈશ્વરલાલ લાભશંકર પંડ્યા તથા આ પુસ્તકમાંનાં તમામ સ્તોત્ર અને અષ્ટકોનું સરળ છતાં વિશદ અર્થ-વિવરણ ગુજરાતી ભાષામાં કરી તેની બહુમૂલ્યતા અને ઉપયોગિતા વધારનાર - સંપ્રદાયના અનેકવિધ સાહિત્યના સંશોધક - લેખક અ.નિ. પ.પૂ. રમેશચંદ્ર લાભશંકર પંડ્યાને વિનમ્ર ભાવે હાથ જોડી નમન કરી ‘ઋણ-સ્વીકાર’ કરીએ છીએ.

સંપ્રદાય અને સત્સંગની કોઈ પણ સેવા માટે હમેશાં તત્પર અને સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળ માટે પ્રેમભરી લાગણી ધરાવનાર વડતાલ નિવાસી પ.પૂ. કાનજી ભગત તથા પ.પૂ. લાલજી ભગતની પુનઃ મુદ્રણ આવૃત્તિમાં પુનઃ પ્રકાશનનાં તમામ પાસાં અંગેની મમત્વભરી કાળજી બદલ તેઓનો અમો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ આવૃત્તિમાં ગુજરાતી ભાષાનું પ્રૂફ રીડિંગ અમદાવાદના પ.ભ. શ્રી જગદીશભાઈ ત્રિવેદીએ કર્યું છે તથા સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રૂફ રીડિંગ દયાળુશ્રી ગુરુજીના શિષ્ય પ.ભ.શ્રી જયંતિલાલ ભાઈલાલભાઈ ત્રિવેદીએ કર્યું છે. તેઓની જહેમતભરી પ્રેમસભર કાળજીને પરિણામે આ પુસ્તકનું પુનઃ પ્રકાશન વધુ ઉપયોગી બન્યું છે તેમ વાચકને આ આવૃત્તિ વાંચતાં અનુભવ થશે. તે બંને ભાઈઓ ઉપર શ્રીહરિજી, દયાળુશ્રી ગુરુજી, પૂ. મોટાભાઈ તથા સૌ વાચકો સદા પ્રસન્ન રહે તેવી શ્રીહરિ પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના છે.

શ્રીહરિ સિવાય સૌ કોઈ અપૂર્ણ છે. તે માટે અનેકવિધ કાળજી છતાં રહી ગયેલી ભૂલોને ક્ષીરનીરવિવેકથી સ્વીકારી-સુધારી અમારું ધ્યાન દોરવા નમ્ર વિનંતી છે જેથી ભવિષ્યમાં તે સુધારી શકાય.

‘ગુરુકૃપા’
નાગરવાડા
નડિયાદ
૨૯-૧-૨૦૦૧
વસંતપંચમી
સં. ૨૦૫૭

શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળ વતી
ઘનશ્યામપ્રસાદ નાથજીભાઈ શુક્લ - પ્રમુખ તથા
લક્ષ્મીપ્રસાદ ઈશ્વરલાલ પંડ્યા - મંત્રી

નિવેદન

જગતમાં સર્વ સત્શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો એકમતે જાહેર કરે છે કે, કળિયુગમાં પરબ્રહ્મ-પુરુષોત્તમ નારાયણ, જેવા કીર્તનભક્તિથી પ્રસન્ન અને વશ થાય છે તેવા બીજા કોઈ પ્રકારની ભક્તિ કે સાધનાથી પ્રસન્ન અને વશ થતા નથી. સં. ૧૮૮૦ના મહાવદ ૧૪ના રોજ ગઢડામાં દાદા ખાયરના દરબારમાં ભરાયેલી જ્ઞાનસભામાં જ્યારે પ્રેમાનંદ સ્વામીએ ભાવવિભોર બનીને ‘વંદું સહજાનંદ રસરૂપ, અનુપમ સારને રે લોલ’ — એ મધુરતમ કીર્તન ગાયું ત્યારે એ સાંભળીને પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અતિ પ્રસન્ન થયા. ‘બહુ સારાં કીર્તન ગાયાં’ — એમ કહીને શ્રીજી મહારાજે કહ્યું કે, આ કીર્તન સાંભળીને ‘અમારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે આવી રીતે એને ભગવાનની મૂર્તિનું ચિંતન છે માટે એ સાધુને તો ઊઠીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીએ.’ (વચનામૃત : ગ. મ. પ્ર. ૪૮). ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને કીર્તનભક્તિ ખૂબ ગમતી હતી. એ કારણે તો, એમની ઈચ્છાથી અને એમની પ્રસન્નતા માટે દરેક સભાની શરૂઆત કીર્તનભક્તિથી થતી હતી. આજે સભાઓ તો થાય છે પણ તેની શરૂઆત કીર્તનભક્તિથી થતી નથી, એ સ્થિતિ શોચનીય કહેવાય.

આ ગ્રંથસંગ્રહમાં, સ્તોત્રો, અષ્ટકો અને કીર્તનો દ્વારા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અને નાનામોટા સર્વ આશ્રિત સત્સંગીઓની પ્રસન્નતા મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ જોતાં-વાંચતાં જ કેટલાકના મનમાં સહજ પ્રશ્ન થશે કે, ‘સંપ્રદાયમાં અષ્ટકો અને કીર્તનોના ગ્રંથ તો ઘણા પ્રગટ થયા છે — આજે પ્રગટ થાય છે; આ ગ્રંથસંગ્રહમાં નવીનતા — વિશિષ્ટતા શું છે?’ સંપ્રદાયમાં અષ્ટકોના ઘણા ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે — થાય છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં અષ્ટકોના ગ્રંથો આ પહેલાં માત્ર બે જ વખત પ્રગટ થયેલા છે. સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં, સાહિત્યની કસોટીએ પણ ઉચ્ચ કોટિનાં કહેવાય અને જુદા જુદા છંદો અને શાસ્ત્રીય રાગોમાં રચાયેલાં જ્ઞાનસભર એવાં સ્તોત્રો અને અષ્ટકોની સંખ્યા, વૈવિધ્ય, કદ, ગુણવત્તા, શબ્દમાધુર્ય,

પદલાલિત્ય અને અર્થગાંભીર્ય વગેરે દૃષ્ટિએ ઘણી સારી છે. એમાંથી થોડાં એટલે ૧૮૮ સ્તોત્રો અને અષ્ટકોનો એક સંગ્રહ, ‘શ્રી સ્તોત્ર રત્નસિંધુ’ નામે ઈ. સ. ૧૯૦૭માં શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, વડતાલ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ સંગ્રહ આજે અપ્રાપ્ય છે. એ પછી કોઈ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયેલો જણાતો નથી. શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, વડતાલમાં રોજ સંધ્યાઆરતી પછી થોડા સંતોનું એક વૃંદ અષ્ટકો ગાય છે. પંદર દિવસમાં પંદર અને બીજાં નવ મળી એકંદરે ચોવીસ અષ્ટકોની એક પુસ્તિકા, ગુજરાતી અર્થ સાથે, સંવત ૨૦૩૮માં વડતાલના સ. ગુ. શાસ્ત્રી નીલકંઠદાસજી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૨. આ ગ્રંથસંગ્રહમાં ત્રેવીસ અષ્ટકો આપેલાં છે. દેવનાગરી લિપિથી જ ભડકતી કેટલીક વ્યક્તિઓની સુગમતા માટે દરેક અષ્ટક શરૂઆતમાં ગુજરાતી લિપિમાં આપેલ છે. પછી એના વિવિધ અર્થો, ઇતિહાસ અને એના કર્તાનો જીવનસંક્ષેપ સમજાવેલો છે. અષ્ટકો કેટલી માત્રાવાળાં, કયા છંદમાં રચાયેલાં છે તેની વિગતો પણ આપેલી છે. કયા ગ્રંથમાં, કયા પ્રસંગે એ ગવાયું હતું તેની વિગતો પણ બની શકી ત્યાં આપેલી છે. જો આપણે એમ કહીએ કે, આવી સુવિધા સાથે જેમાં અષ્ટકો છપાયાં હોય એવો ગ્રંથ આ પહેલવહેલો જ છે, તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ કરી લેખાશે.

૩. કીર્તનસંગ્રહના ગ્રંથોની વડતાલ, શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર તરફથી ચારેક આવૃત્તિઓ છપાઈ છે. એ સવાય ખાનગી રાહે પણ ત્રણેક આવૃત્તિઓ બહાર પડેલી છે. પણ એમાં ભાષાશુદ્ધિ અને પ્રસંગાનુસાર ક્રમવ્યવસ્થા બરાબર જળવાયેલી જણાતી નથી. આ કીર્તનસંગ્રહમાં નિશ્ચિત યોજના છે એવું સુજ્ઞ વાચકના ખ્યાલમાં તરત જ આવે તેમ છે.

૪. પણ આ અષ્ટકો અને કીર્તનોના પ્રકાશન પાછળ મીઠાં, મધુર અને અંતરમાં અલૌકિક આનંદ ઉપજાવે એવાં કેટલાંક સંસ્મરણો જાળવવાનો પણ એક હેતુ રહેલો છે. એ વખતના પ. પૂ. ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી શ્રીપતિપ્રસાદજી મહારાજ અને કેટલાક અગ્રગણ્ય ત્યાગી અને ગૃહસ્થ હરિભક્તોના પ્રેમાગ્રહને વશવર્તીને, પ. પૂ. દયાળુશ્રી ગુરુજીએ સંવત ૧૯૮૦ની રથયાત્રાના મંગળદિને, વડોદરામાં, ‘શ્રી સત્સંગ

વિદ્યાર્થી આશ્રમ' શરૂ કર્યો હતો. ત્યારે આશ્રમમાં રોજ ત્રણ વખત — રવિવાર કે રજાના દિવસે ચાર વખત મંગળા, સંધ્યા અને શયન સમયે, સમૂહ ભજન-કીર્તન કરવામાં આવતું હતું. એ વખતે દરેક વિદ્યાર્થી પાસે ગજવામાં રાખી શકાય એવી ૧૨ અષ્ટકો અને ૨૧ કીર્તનોની એક હસ્તલિખિત નોંધપોથી રહેતી. આ અષ્ટકો અને કીર્તનો પ.પૂ. દયાળુશ્રીએ પોતે પસંદ કરેલાં હતાં. શરૂઆતના દિવસોમાં પૂ. મોટાભાઈ આ પદો, સમૂહ કીર્તનમાં, વિદ્યાર્થીઓને ગાતાં શિખવતા હતા. તદુપરાંત એ પોતે રોજ ભાવવિભોર બનીને ગાતા, એવાં પણ કેટલાંક કીર્તનોનો આમાં સમાવેશ કરેલો છે. આ ગ્રંથમાં ઓગણત્રીસ કીર્તનો, પ. પૂ. દયાળુશ્રી ગુરુજી અને પૂ. મોટાભાઈના પરમાનંદ પ્રેરક સ્મારક તરીકે સંગ્રહાયેલાં છે. પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સ્વરૂપના ધ્યાન-સ્મરણના નિત્યકાર્યમાં આ ગ્રંથસંગ્રહ, તેથી, આત્યંતિક કલ્યાણ મેળવવા ઈચ્છતા સર્વ આશ્રિત સત્સંગી મુમુક્ષુ ભાઈબહેન સૌ કોઈ માટે ખૂબ ઉપયોગી થશે એની ખાતરી છે.

પ. પ. પૂ. દયાળુશ્રી ગુરુજીના સ્મારકરૂપે રચવામાં આવેલા ટ્રસ્ટ — અ. નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ સાર્વજનિક ટ્રસ્ટના અનેક સાર્વજનિક હેતુઓમાં, સાહિત્ય પ્રકાશનનો પણ એક હેતુ છે. દર વર્ષે સાહિત્ય પ્રકાશન ખાતે ટ્રસ્ટ સારી કહેવાય એવી રકમ ખર્ચે છે. મંડળના પાંચ સભ્યો :

- (૧) પ. ભ. શ્રી મુકુંદભાઈ મણિભાઈ પટેલ, વડોદરા
- (૨) પ. ભ. શ્રી રવીન્દ્રભાઈ પ્રભુદાસ પટેલ, કેનેડા
- (૩) પ. ભ. શ્રી પીયૂષભાઈ કાન્તિભાઈ પટેલ, અમેરિકા
- (૪) પ. ભ. શ્રી પ્રકાશભાઈ કાન્તિભાઈ પટેલ, ઝામ્બિયા
- (૫) પ. ભ. શ્રીમતી જયશ્રીબહેન ઈન્દ્રવદન પટેલ, વડોદરા

— એ સાહિત્ય પ્રકાશન માટે જે રકમ ભેટ આપેલી છે તેમાંથી આ પ્રકાશનનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે.

દ. 'સત્સંગ પ્રદીપ'ના જે તે પ્રકાશનના સમયના સર્વ સભ્યોને, ટ્રસ્ટવતી આ પહેલાં ત્રણ ગ્રંથો — (૧) જોબનપગી, (૨) દેશ વિભાગનો

લેખ (સટીક નકશા સાથે) અને (૩) ભક્તરાજ કાશીરામભાઈ, ભેટ આપેલા છે. આ ગ્રંથ ચોથી ભેટ રૂપે છે.

પરમકૃપાળુ શ્રીહરિ સર્વનું મંગલ કરો.

‘ગુરુકૃપા’
નાગરવાડા
નડિયાદ
૧૮-૭-૧૯૮૫

(સહી) રમેશચન્દ્ર લા. પંડ્યા

મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી, અ. નિ. શુક્લ નાથજીભાઈ
ઈચ્છારામ સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ.

નિત્યવિધિ માટે અષ્ટકો અને કીર્તનો

અષ્ટકો — સ્તોત્રો	કર્તા	પૃષ્ઠ
૧. શ્રીહરિધ્યાનસ્તોત્ર — અથ મનસિ । (અથ મનસિ શનૈઃ)	શતાનંદ મુનિ	૧
૨. શ્રીહનુમત્સ્તોત્રમ્ । (નીતિપ્રવીણ ! નિગમાગમ)	શતાનંદ મુનિ	૧૨
૩. શ્રીકૃષ્ણાષ્ટક : (નવીનજીમૂત)	શતાનંદ મુનિ	૨૧
૪. ધાર્મિક સ્તોત્ર । (શ્રી વાસુદેવ ! વિમલામૃત)	શતાનંદ મુનિ	૩૨
૫. શરણાષ્ટકમ્ (મહાતેજ:પુંજ)	દીનાનાથ ભટ્ટ	૫૨
૬. ગુરુસ્તવન સ્તોત્ર (ભવસંભવભીતિભેદનં)	દીનાનાથ ભટ્ટ	૬૧
૭. એ હિ દયાલો ! હૃદયશયાલો !	દીનાનાથ ભટ્ટ	૬૮
૮. હર હર ગોપીનાથ !	નિષ્કામાનંદ વર્ણી	૭૨
૯. ભજમાનસ ! ત્વં શ્રીહરિમ્ ।	નિષ્કામાનંદ વર્ણી	૭૭
૧૦. માનસ ચિંતય ચારુચરિત્રમ્ ।	નિષ્કામાનંદ વર્ણી	૮૧
૧૧. નવમેઘમેયકવિગ્રહમ્ ।	વાસુદેવાનંદ વર્ણી	૮૪
૧૨. હરિકૃષ્ણં માનસ ! લોકકમનીયમે ।	વાસુદેવાનંદ વર્ણી	૮૧
૧૩. યાચનાસ્તોત્રમ્ (ત્વદ્રૂપે નિશ્ચલા મે મતિરતિરસિકા) યોગાનંદ મુનિ		૯૫
૧૪. જલધરસુન્દર, મદનમનોહર	યોગાનંદ મુનિ	૧૦૬
૧૫. સજલજલદસુન્દરમ્	યોગાનંદ મુનિ	૧૧૦
૧૬. સંકટહર દશાવતાર સ્તોત્રમ્ । (માત્સ્યં રૂપમલૌકિકં ભુવિ)	શતાનંદ મુનિ	૧૧૩
૧૭. પ્રાપ્નોઽસ્મિ ભક્તિતનયં — પ્રાર્થનાસ્તોત્ર । (હે નીલકંઠ ! શરણાગતજીવપાલમ્)	અખંડાનંદ વર્ણી	૧૨૩
૧૮. હે ધર્મપુત્ર હરિકૃષ્ણ તપઃ પ્રિયાદ્ય ।	અખંડાનંદ વર્ણી	૧૩૬
૧૯. વદન દર્શય મંદહસનમ્ ।	અખંડાનંદ વર્ણી	૧૪૨
૨૦. સ્વામિન્યરાત્પર વિભો ।	શુકાનંદ મુનિ	૧૪૫
૨૧. શ્રીનીલકંઠ હરિકૃષ્ણ ।	અચિંત્યાનંદ વર્ણી	૧૫૪
૨૨. શ્રીધર્મસદ્ગન્યવતીર્ય ।	ગોપાળાનંદ સ્વામી	૧૫૮

૨૩. શ્રીહરિમાહાત્મ્યાષ્ટક

(ગોવિંદ ! નારાયણ ! વાસુદેવ !)

શતાનંદ મુનિ

૧૬૮

નિત્યવિધિ માટે કીર્તનો

૧. પ્રભાતે

૧. મેં હું આદિઅનાદિ	નિષ્કુળાનંદ સ્વામી	૧૮૭
૨. જય શ્રીનારાયણ	પ્રેમાનંદ સ્વામી	૧૮૭
૩. એક આશરા તેરા	પ્રેમાનંદ સ્વામી	૧૮૮
૪. કીજીયે ધ્યાન શ્રીધર્મના કુંવરનું	પ્રેમાનંદ સ્વામી	૧૮૧
૫. ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર ધર્મના પુત્રનું	મુક્તાનંદ સ્વામી	૧૮૬
૬. અધમ ઉદ્ધારણ અવિનાશી તારા	બ્રહ્માનંદ સ્વામી	૧૮૯
૭. સ્વામિનારાયણ ભજ રે	પ્રેમાનંદ સ્વામી	૨૦૦
૮. સ્વામિનારાયણનું સ્મરણ કરતાં	મુક્તાનંદ સ્વામી	૨૦૨

૨. થાળ

૧. જમો થાળ જીવન	ભૂમાનંદ સ્વામી	૨૦૩
૨. જમો જમો મારા જીવન જુગતે	બ્રહ્માનંદ સ્વામી	૨૦૩

૩. ઉત્થાપન

૧. અલબેલાજી પ્રાણઆધાર રે	બ્રહ્માનંદ સ્વામી	૨૦૫
--------------------------	-------------------	-----

૪. સંધ્યાકાળે

અ આરતી પહેલાં — ગોડીનાં પદો

૧. સંત સમાગમ કીજે	બ્રહ્માનંદ સ્વામી	૨૦૮
૨. ગિરધારી રે સખી ગિરધારી	મુક્તાનંદ સ્વામી	૨૦૯

બ આરતી વખતે

સંધ્યાઆરતી

૧. જય સદ્ગુરુ સ્વામી	મુક્તાનંદ સ્વામી	૨૧૦
૨. જય અંતરજામી	મુક્તાનંદ સ્વામી	૨૧૧
૩. આરતી પ્રગટ પ્રભુજીકી કીજે	બ્રહ્માનંદ સ્વામી	૨૧૧

ધૂન

રામકૃષ્ણ ગોવિંદ જય જય ગોવિંદ ૨૧૨

શ્રીરાધિકાકૃષ્ણાષ્ટકમ્

(નવીનજીમૂત સમાનવર્ણમ્) શતાનંદ મુનિ ૨૧૨

પ્રાર્થના

૧. નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૧૩
૨. વિશ્વેશ છો સકલ વિશ્વ તણા પ.પૂ.ધ.ધુ. વિહારીલાલજી મહારાજ ૨૧૪

૪. સંધ્યાકાળે (ક) રાત્રે

૧. લીલાચિંતામણિનાં પદો (પ્રથમ શ્રીહરિને રે) પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૧૫
૨. ઓરા આવો શ્યામ સનેહી પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૨૪
૩. હવે મારા વાલાને નહિ રે વિસારું નિષ્કુળાનંદ સ્વામી ૨૨૫
૪. પ્રોઢે પ્રભુ સકળ મુનિ કે શ્યામ મુક્તાનંદ સ્વામી ૨૨૫
૫. વંદું સહજાનંદ રસરૂપ પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૨૬
૬. રે શ્યામ તમે સાચું નાણું મુક્તાનંદ સ્વામી ૨૨૮

૫. સભા પ્રસંગે

૧. રે સગપણ હરિવરનું સાચું બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૨૩૦
૨. કહા કહું હરિ કરુણા તેરી બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૨૩૨
૩. સહજાનંદકે દર્શન કરકે સુખાનંદ સ્વામી ૨૩૨

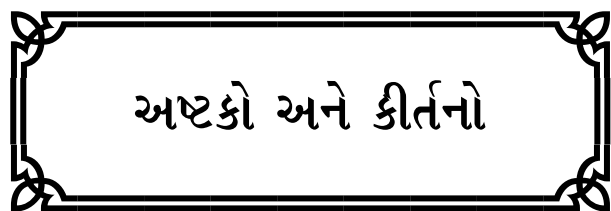
૬. ખાસ પ્રસંગે — એકાદશીનાં પદો

૧. ઉત્સવની પ્યારી કેશવની બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૨૩૪
૨. કોડે કોડે એકાદશી કીજીએ રે બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૨૩૬

૭. સત્સંગ વિદ્યાર્થી આશ્રમ — વડોદરામાં વારંવાર ગવાતાં કીર્તનો

૧. મારા હરજીશું હેત ન દીસે રે નરસિંહ મહેતા ૨૩૮
૨. મારા વહાલાજી શું વાલપ દીસે રે. મુક્તાનંદ સ્વામી ૨૩૮
૩. હો જી મેરે તો તુમ એક આધારા મુક્તાનંદ સ્વામી ૨૩૮
૪. મોહનને ગમવાને ઈચ્છો માનુની મુક્તાનંદ સ્વામી ૨૪૦

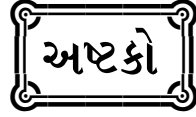
૫. અનુભવી આનંદમાં બ્રહ્મરસના ભોગી રે મુક્તાનંદ સ્વામી ૨૪૨
૬. વહાલા રૂમઝૂમ કરતા કહાન મુક્તાનંદ સ્વામી ૨૪૩
૭. આજ મારે ઓરડે રે પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૪૬
૮. માણકીએ ચડ્યા રે મોહન વનમાળી પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૪૮
૯. રૂડા લાગો છો રાજેન્દ્ર પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૫૧
૧૦. પધારોને સહજાનંદજી પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૫૩
૧૧. બીસર ન જાજો મેરે મીત પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૫૪
૧૨. મેં તો તેરે બરદ ભરોસેં સ્વામી પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૫૪
૧૩. મેં તો તેરે બિરુદ ભરોસેં બહુનામી પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૫૫
૧૪. જીવનપ્રાણ હમારે, ધર્મસુત પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૫૭
૧૫. પધારે વટપત્તન સ્વામી પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૫૮
૧૬. શોભા શી કહું રે પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૬૪
૧૭. મેં તો ગુનેગાર તેરા રે પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૬૬
૧૮. બિહારી થારી અંખીયા પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૬૭
૧૯. દીખલા દીદાર પ્યારા પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૬૮
૨૦. મહારાજ આજ વરતાલથી આવશે પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૬૮
૨૧. આવા ને આવા રે પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૭૩
૨૨. જમુના કે તીર ઠાડો પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૭૫
૨૩. આજની ઘડી લાડુ બારોટ ૨૭૭
૨૪. રામ અમલ રંગ રાતે બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૨૭૭
૨૫. મન મોહ ટળે રામ મળે બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૨૭૮
૨૬. મેં વારી તમ નામ પર બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૨૮૧
૨૭. સર્વે સખી જીવન જોવાને ભૂમાનંદ સ્વામી ૨૮૩
૨૮. દુસરો કોન સુખદાઈ દયાનંદ સ્વામી ૨૮૫
૨૯. આજ મેં તો ભેટ્યા રે બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૨૮૬

॥ શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

નિત્યવિધિ માટે અષ્ટકો અને કીર્તનો

૧. શ્રીહરિધ્યાનસ્તોત્ર — અથ મનસિ ।

અથ મનસિ શનૈઃ સ્થિરત્વમાપ્તે,
ભગવતિ માનુષમૂર્તિવાસુદેવે
નિજહૃદિ પૃથગેકમેકમંગમ્,
ચરણતલાદિ વિચિન્ત્યમસ્ય પુંસા ॥૧॥

નિજહૃદિ દશિ ગોચરેતદીયે,
હ્યવયવ એકક એકકે પૃથક્ ચ;
ચપલમપિ મનઃ સ્થિરં વિધેયમ્,
વ્રજતિ લયં ખલુ તેન તન્મલૌઘઃ ॥૨॥

ધ્વજકમલયવાકુંશોર્ધ્વરેખા—
પ્રમુખસુલક્ષણલક્ષિતે ચ રમ્યે;
અતિશયમૃદુલે ચ યાવકાભે,
ચરણતલે મનસાસ્ય ચિન્તનીયે ॥૩॥

૨

અરુણનખશશાંકરાજીકાન્ત્યા,
હૃતનિજચિન્તકહૃતમોહિદ્રયુગ્મમ્ ।
કમલધુસમકોમલાડગુલીભિર—
હૃતનવપલ્લવકાન્તિ યાસ્ય ચિન્ત્યમ્ ॥૪॥

નિજજનમનસઃ પ્રહર્ષણાર્થ,
પરિધૃતનૂપુરશિજિતાતિરમ્યમ્;
સ્વગતનિજજનાક્ષિવૃત્તિયોરમ્,
ચરણયુગં હૃદિ ચિન્તનીયમસ્ય ॥૫॥

કિસલયમૃદુલે સુવૃત્તજંઘે,
કમપૃથુલેડથ સુવર્તુલૌ ચ જાનૂ;
કરિકરસદૃશં સમં ચ પીનમ્,
નિજહૃદિ સકિથયુગં ચ ચિન્ત્યમસ્ય ॥૬॥

મૃદુધનસિતસૂક્ષ્મદીર્ઘવાસઃ
પરિદધદુત્તમહૈમકાંચિનદ્વમ્;
પૃથુલકટિયુગં ચ ચિન્તનીયં
નિજહૃદયે ચિરમસ્ય ભક્તભર્તુઃ ॥૭॥

ઉદરમપિ લસદ્ધ્વલિત્રયાન્તર્ગત—
શુભસભ્રમનિમ્નનાભિકૂપમ્;
હૃદયમુરુસુગન્ધિપુષ્પહારં
સમવિતતં હૃદિ ચિન્ત્યમસ્યતુડગમ્ ॥૮॥

કનકકટકશૃંગખલોર્મિકાભિ—
ર્લસદસ્પૃષ્ણાબ્જનિભં કરદ્વયં ચ;
દૃઢતરમતિરમ્યબાહુયુગ્મમ્
નિજહૃદયેડસ્ય વિચિન્ત્યમડગદાઢ્યમ્ ॥૯॥

વિવિધમણિવિશુદ્ધહેમસૂત્ર—
 ગ્રથિતસુમૌક્તિકહારહારિકંઠઃ;
 વિગતશશકલંક આસ્યચંદ્રઃ
 સ્થિરમનસાસ્ય ચિરં ચ ચિંતનીયઃ ॥૧૦॥

મિતહસિતવિસર્પિદન્તકાન્તિ—
 પ્રથનસમુજ્જવલગણડયુગ્મમસ્ય;
 નવનલિનદલાયતં વિચિન્ત્યમ્,
 નિજહૃદિ ચંચલલોચનદ્વયમ્ ચ ॥૧૧॥

શ્રવણયુગલમસ્ય કુંડલશ્રી—
 બહુવિધપુષ્પમયાવતંસરમ્યમ્ ।
 તરદલઘુવિશાલભાલરાજત્
 સતિલકકંકુમચન્દ્રકશ્ચ ચિન્ત્યઃ ॥૧૨॥

અસિતતિલકલક્ષ્મ દક્ષગંડે,
 તિલકુસુમોત્તમનાસિકાન્તિકેડસ્તિ;
 વિલસદસિતબિન્દુરસ્ય વામે,
 શ્રવણપુટે ભવતીતિ ચિન્તનીયઃ ॥૧૩॥

વિવિધકુમુમશેખરાલિરાજત્—
 પટમુકુટં ચ શિરોડસ્ય ચિન્તયિત્વા;
 વદનકમલમેવ ચિન્તકેન,
 સ્મિતમધુરં ચિરકાલમસ્ય ચિન્ત્યમ્ ॥૧૪॥

કારિયાણીના માંચા ખાયર, સરધારમાં શ્રીહરિએ કરેલા મહોત્સવનો આનંદ માણીને પાછા ફરતાં, ગઢપુરમાં પોતાના પરમમિત્ર અને સંબંધી એભલ ખાયરને ત્યાં રોકાય છે ત્યારે એભલ ખાયરને અને તેમના પરિવારને આ ધ્યાનસ્તોત્ર સાર્થ સમજાવે છે. મુમુક્ષુ આશ્રિતે, આ ધ્યાનસ્તોત્ર બાહ્યાભ્યંતર પવિત્ર થઈ, પવિત્ર અને શાંતિ હોય એવા સ્થળે, સ્વસ્તિકાસને બેસીને અને નાસિકાગ્ર દૃષ્ટિ રાખીને, સ્વસ્થચિત્તે,

ધીમે ધીમે આ સ્તોત્ર બોલવું જોઈએ કે જેથી, શ્રીહરિનાં અંગોઅંગનું, વર્ણન કર્યા પ્રમાણે, નિરીક્ષણ થઈ શકે. આ હેતુ સિદ્ધ થાય તે માટે, આ સ્તોત્ર વહેલી સવારે પૂજા કરતી વખતે, જ્યારે હૃદયમાં અને બહાર શાંતિ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે બોલવું યોગ્ય ગણાય. સાધકે શ્રીહરિના ચરણકમળથી શરૂ કરીને મસ્તક સુધીનાં અંગોનું ક્રમે ક્રમે ધ્યાન કરતાં કરતાં છેવટે શ્રીહરિના મુખકમળ ઉપર દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત કરવી ઘટે છે. સત્સંગિજીવન : પ્ર. ૨, અ. ૨૫માં આ સ્તોત્ર આપેલું છે :

‘અથ મનસિ શનૈઃ સ્થિરત્વમાપ્તે, ભગવતિ માનુષમૂર્તિવાસુદેવે ।
 નિજહૃદિ પૃથગેકમેકમઙ્ગં, ચરણતલાદિ વિચિન્ત્યમસ્ય પુંસા ॥૧॥

— ભગવાન જડચેતન સર્વમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલા છે, એટલે એમને વાસુદેવ કહેવામાં આવે છે. એવા વાસુદેવ ભગવાન; અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે માનુષી મૂર્તિ ધારણ કરે છે, એટલે મનુષ્ય જેવા મનુષ્ય થાય છે; છતાં એ સદા દિવ્ય છે, એટલે એમની માનુષી મૂર્તિ ભગવતી કહેવાય છે. ભગવાનની એ અલૌકિક માનુષી મૂર્તિ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. દેહગોહના સંબંધો અને વિષયોમાંથી મનની વૃત્તિ પાછી ખેંચી લઈને એ ચંચળ વૃત્તિને પ્રથમ શાંત કરવી જોઈએ; અને પછી ભગવાનની દિવ્ય માનુષી મૂર્તિમાં પ્રથમ, સમગ્રતયા સ્થિર કરવી જોઈએ; અને પછી ચરણકમળના તળથી શરૂ કરીને એક એક અંગને જુદું જુદું નીરખીને પોતાના હૃદયમાં ધ્યાન કરવું જોઈએ.’ ૧. સ્તોત્રના દરેક પદના છેલ્લા ચરણમાં, વિચિન્ત્ય, ચિન્ત્ય, ચિંતનીય, આ પૈકી એક શબ્દ આવે છે, તેનો અર્થ એક જ છે — એકાગ્રચિત્તે ચિંતન કરવું તે.

‘નિજહૃદિ દૃશિ ગોચરે તદીયે, હ્રવયવ એકક એકકે પૃથક્ ચ ।
 ચપલમપિ મનઃ સ્થિરં વિધેયં, વ્રજતિ લયં ચલુ તેન તન્મલૌઘઃ ॥૨॥

મલૌઘઃ = મળ એટલે પાપદોષનો સમૂહ; વ્રજતિલયં = નાશ પામે છે.

— ભગવાનનું દરેક અંગ એક પછી એક, જેમ જેમ પોતાની આંખ આગળ આવતું જાય, તેમ તેમ પોતાના ચંચળ મનને, પોતાના હૃદયમાં બિરાજેલી ભગવતી માનુષી મૂર્તિમાં સ્થિર કરવું. એવી રીતે મનને એ મૂર્તિમાં સ્થિર કરવાથી પાપનો સમૂહમાત્ર, ખરેખર નાશ પામે છે.’ ૨.

‘ધ્વજકમલયવાહુશોર્ધ્વરેખાપ્રમુખસુલક્ષણલક્ષિતે ચ રમ્યે ।
અતિશયમૃદુલે ચ યાવકાભે, ચરણતલે મનસાસ્ય ચિન્તનીયે ॥૩॥

યાવકાભે = અળતા જેવી લાલ કાંતિવાળા.

— હવે ભગવાનનાં અંગોનું વર્ણન શરૂ કરે છે : તેમાં પ્રથમ ચરણતળનું વર્ણન કરે છે. શ્લોકના પહેલા ચરણમાં ધ્વજ, કમળ, યવ, અંકુશ અને ઊર્ધ્વરેખા — એ પાંચ જ ચિહ્નોનો નિર્દેશ કરેલો છે; પણ પછી વપરાયેલા પ્રમુખ શબ્દ દ્વારા બીજાં ચિહ્નોનું સૂચન કરેલું છે. ભગવાનના જમણા ચરણતળમાં નવ અને ડાબા ચરણતળમાં સાત મળી એકંદરે સોળ ચિહ્નો છે. આ ચિહ્નો ચરણતળમાં જે સ્થાને અનુક્રમે આવેલાં છે, તે સાધકે નિશ્ચિત જાણવાં જોઈએ. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં એ સ્થાન અને ક્રમ દર્શાવેલો છે. ભગવાનના જમણા ચરણતળમાં અંગૂઠા અને પહેલી આંગળી વચ્ચેથી નીકળી નીચે એડી સુધી પહોંચે એવી ઊર્ધ્વરેખા આવેલી છે. કમળનો ઉપરનો આકાર અંગ્રેજી આઠડા જેવો અને તેની બે ડાંડી — ડાબી તરફની ડાંડી નાની ચરણતળના પંજા સુધી અને જમણી તરફની ડાંડી પગની એડીના ઉપલા ભાગ સુધી એ ઊર્ધ્વરેખા વિસ્તરેલી છે. એ ઊર્ધ્વરેખાની નીચે, એડીના ભાગે, નીચેથી શરૂ કરતાં પહેલું સ્વસ્તિક, તે ઉપર અષ્ટકોણ, તે ઉપર ઊર્ધ્વરેખાની જમણી બાજુ અંકુશ, તેથી ઉપર ધ્વજ, છેલ્લી બે આંગળીઓના મૂળ સામે કમળ અને અંગૂઠાના મૂળમાં જવ, તે નીચે વજ્ર અને તે નીચે જાંબુનું ચિહ્ન છે. ડાબા ચરણતળમાં એ જ પ્રમાણે ઊર્ધ્વરેખાનું ચિહ્ન વિસ્તરેલું છે. એની નીચે એડીના ભાગે નીચેથી શરૂ કરતાં પહેલું મત્સ્ય, તે ઉપર ત્રિકોણ, ઊર્ધ્વરેખાની ડાબી તરફ ગોપદ, તેની ઉપર ધનુષ્ય, છેલ્લી બે આંગળીઓના મૂળની સામે અર્ધચંદ્ર અને વ્યોમ તથા અંગૂઠાની નીચે પંજાના છેવટના ભાગ ઉપર કળશનું ચિહ્ન છે. ધ્વજ કમળ આ ચરણ બોલતી વખતે ભગવાનના જમણા અને ડાબા ચરણતળમાં ઉપર જણાવેલા સ્થાને અને ક્રમે ચિહ્નો નીરખવાં જોઈએ. આ સોળ ચિહ્નો-યુક્ત ભગવાનનાં ચરણતળ, અતિશય સુંદર, કોમળ અને અળતા જેવી લાલ કાંતિવાળાં છે, તેનું સાધકે સ્વસ્થ ચિત્તે ધ્યાન કરવું જોઈએ.’ ૩.

‘અરુણનખશશાઙ્ક રાજિકાન્ત્યા, હૃતનિજચિન્તકહૃતમોહિઙ્ગયુગ્મમ્ ।
ક્રમલધુસમકોમલાઙ્ગુલીભિર્હૃતનવપલ્લવકાન્તિ ચાસ્ય ચિન્ત્યમ્ ॥૪॥

હૃતમ = હૃદયમાં છવાયેલો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર; અંધ્રિયુગ્મ = બે ચરણકમળ; ક્રમલધુસમકોમલાંગુલીભિઃ = લંબાઈમાં એક પછી એક નાની, એટલે પહેલી આંગળી વધારે લાંબી, તે પછીની આંગળી તેથી ઓછી લાંબી, એવી રીતે ક્રમે નાની અને કોમળ આંગળીઓ વડે.

— ચંદ્ર જેવી શ્વેત, શીતળ અને કાંતિવાળા રાતા નખનાં કિરણોથી શોભતા ચરણકમળથી, ચિંતકના હૃદયમાંથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો જેણે નાશ કર્યો છે; અને લંબાઈમાં એક પછી બીજી નાની એવી કોમળ આંગળીઓની કાંતિથી નવપલ્લવિત પુષ્પની કાંતિ પણ જેણે ઝાંખી કરેલી છે, એવા ચરણકમળની કાંતિનું સાધકે ચિંતન કરવું જોઈએ.’ ૪.

‘નિજજનમનસઃ પ્રહર્ષણાર્થ, પરિધૃતનૂપુરશિઙ્ગિતાતિરમ્યમ્ ।

સ્વગતનિજજનાશ્વિવૃત્તિચોરં, ચરણયુગં હૃદિ ચિન્તનીયમસ્ય ॥૫॥

પ્રહર્ષણાર્થ = પ્રસન્ન કરવા માટે; પરિધૃત ... રમ્યમ્ = અતિ સુંદર અને મધુર અવાજ કરતાં નૂપુર ધારણ કરેલા.

— પોતાના ભક્તજનોના મનોરથો પૂરા કરવા માટે, તેમની પ્રસન્નતા માટે, સુમધુર અવાજ કરતાં અતિ સુંદર નૂપુર જેમાં ધારણ કરેલાં છે — જે નૂપુરને જોઈને અને એનો સુમધુર અવાજ સાંભળીને, જોનારા ભક્તજનોનાં મન અને આંખની વૃત્તિ જેમાં પરોવાઈ ગયેલી છે — એવાં બે ચરણકમળનું ચિંતકે સ્વસ્થ ચિત્તે ધ્યાન કરવું જોઈએ.’ ૫.

‘કિસલયમૃદુલે સુવૃત્તજઙ્ગે, ક્રમપૃથુલેઽથ સુવર્તુલૌ ચ જાનૂ ।

કરિકરસદૃશં સમં ચ પીનં નિજહૃદિ સક્થિયુગં ચ ચિન્ત્યમસ્ય ॥૬॥

કિસલયમૃદુલે = તાજાં ખીલેલાં કમળપુષ્પરૂપ કોમળ; ક્રમપૃથુલે = એકસરખા પુષ્પ અને વિશાળ; જાનૂ = ઢીંચણ; કરિકરસદૃશ = હાથીની સૂંઢ જેવા; પીન = જાડા; સક્થિયુગ = બે સાથળ.

— તાજાં ખીલેલાં કમળપુષ્પ જેવી કોમળ, સુશોભિત ગોળ જાંઘ,

એકસરખા પુષ્ટ અને વિશાળ ગોળ ઢીંચણો અને હાથીની સૂંઢ જેવા પુષ્ટ બે સાથળ — એ સર્વનું ચિંતકે ધ્યાન કરવું જોઈએ.’ ૬.

‘મૃદુધનસિતસૂક્ષ્મદીર્ઘવાસઃ પરિદધદુત્તમહૈમકાશ્ચિનદ્ધમ્ ।

પૃથુલકટિયુગં ચ ચિન્તનીયં નિજહૃદયે ચિરમસ્ય ભક્તભર્તુઃ ॥૭॥

હૈમકાંચિનદ્ધમ્ = સોનાના કંદોરાથી બાંધેલું; પૃથુલકટિયુગં = વિશાળ કટિયુગલ; ભક્તભર્તુઃ = ભક્તના રક્ષણહાર.

— ચરણતળ, ચરણકમળ અને તેનાં ઉપલાં અંગોનું વર્ણન કર્યા પછી હવે કટિવસ્ત્રનું વર્ણન કરે છે. ભક્તજનોનું સદા રક્ષણ કરનારા ભગવાનની વિશાળ કટિનું ચિંતકે પોતાના હૃદયમાં ધ્યાન કરવું. એ કટિ ઉપર કોમળ, ઘટ્ટ, શ્વેત, ઝીણું અને લાંબું ધોતિયું — જેના ઉપર સોનાનો કંદોરો વીટેલો છે તે પહેરેલું છે, તેનું ધ્યાન કરવું.’ ૭.

‘ઉદરમપિ લસદ્વલિત્રયાન્તર્ગતશુભસભ્રમનિમ્નનાભિકૂપમ્ ।

હૃદયમુરુસુગન્ધિપુષ્પહારં સમવિતતં હૃદિ ચિન્ત્યમસ્ય તુઙ્ગમ્ ॥૮॥

સભ્રમ = જળથી ભરેલું; નિમ્ન = ઊંડો; તુંગમ્ = ઉન્નત વક્ષસ્થળ.

— હવે ઉદર, નાભિ, હૃદય અને છાતીનું વર્ણન કરે છે. જેમનું ઉદર ત્રિવલિથી — ઊંડી ત્રણ રેખાઓથી શોભે છે, જેમાં સુંદર, જળથી ભરેલો, ઊંડો નાભિકૂપ આવેલો છે; જેમના હૃદય ઉપર સુગંધી પુષ્પોના હાર શોભી રહ્યા છે; અને જેમની છાતી સરખી વિશાળ છે — એ સર્વનું ચિંતકે ધ્યાન કરવું જોઈએ.’ ૮.

‘કનકકટકશૃઙ્ખલોર્મિકાભિર્લસદરુણાબ્જનિભં કરદ્વયં ચ ।

દૃઢતરમતિરમ્યવાહુયુગ્મં, નિજહૃદયેઽસ્ય વિચિન્ત્યમઙ્ગદાઢ્યમ્ ॥૯॥

કટક = કડાં; શૃંખલા = સાંકળાં; ઊર્મિકા = વીંટી; અરુણાબ્જનિભમ્ = લાલ કમળ જેવાં; અંગદાઢ્યમ્ = બાજુબંધ પહેરેલું.

— હવે ભગવાનના હાથ, બાહુનું વર્ણન કરે છે. જેમના બે હાથે સોનાનાં કડાં, સાંકળાં ધારણ કરેલાં છે, જેમની આંગળીઓમાં સોનાની

વીંટીઓ શોભી રહી છે — એ રીતે લાલ કમળ જેવા જે શોભી રહ્યા છે; જેમના બે બાહુ ખૂબ દૃઢ અને અતિ રમણીય છે અને જેમાં બાજુબંધ શોભી રહ્યા છે — એવા હાથ અને બાહુનું સાધકે ધ્યાન કરવું જોઈએ.’ ૯.

‘વિવિધમણિવિશુદ્ધહેમસૂત્રગ્રથિતસુમૌક્તિકહારહારિકણ્ઠઃ ।

વિગતશશકલઙ્ક આસ્યચન્દ્રઃ સ્થિરમનસાસ્ય ચિરં ચ ચિન્તનીયઃ ॥૧૦॥

વિગતશશકલંક આસ્યચન્દ્ર = મૃગલાંછનરહિત ચન્દ્ર જેવું મુખ.

— હવે ભગવાનના કંઠ અને મુખનું વર્ણન કરે છે. જેમનો કંઠ શુદ્ધ સોનાના તારમાં ગૂંથેલાં જાતજાતનાં રત્ન, મણિ અને મોતીના હારથી શોભી રહ્યો છે; જેમનું મુખ, મૃગલાંછનરહિત ચન્દ્ર જેવું છે — તેનું ચિંતકે સ્વસ્થ ચિત્તે ધ્યાન કરવું જોઈએ.’ ૧૦.

‘મિતહસિતવિસર્પિદન્તકાન્તિપ્રથનસમુજ્જ્વલગણ્ડયુગ્મમસ્ય ।

નવનલિનદલાયતં વિચિન્ત્યં નિજહૃદિ ચન્નલલોચનદ્વયં ચ ॥૧૧॥

મિતહસિતને બદલે મિતહસન પણ બોલાય છે; અર્થમાં ફેર થતો નથી, પણ ઉચ્ચાર અને ગાનમાં મિતહસિત પ્રયોગ વધારે પ્રાસાદિક લાગે છે.

મિતહસિત = મંદ હાસ્ય; પ્રથનસમુજ્જ્વલ = વિસ્તારપૂર્વક ઉજ્જ્વળ બનેલા; ગંડયુગ્મ = બે ગાલ; નવનલિનદલાયતમ્ = નવાં કમળપત્ર જેવી લાંબી.

— હવે ભગવાનની દંતકાંતિ, કપોળ અને આંખનું વર્ણન કરે છે. જેમના બે ગાલ, મંદ મંદ હસવાના કારણે દંતાવલિમાંથી ચારે તરફ ફેલાતી કાંતિથી એકસરખા ઉજ્જ્વળ થયેલાં છે; જેમની બે ચંચળ આંખો નવા કમળપત્રની જેમ લાંબી છે — એમનું સાધકે પોતાના હૃદયમાં ચિંતન કરવું જોઈએ.’ ૧૧.

‘શ્રવણયુગલમસ્ય કુણ્ડલશ્રીબહુવિધપુષ્પમયાવતંસરમ્યમ્ ।

તરદલધુવિશાલભાલરાજત્સતિલકકુઙ્કુમચન્દ્રકશ્ચ ચિન્ત્યઃ ॥૧૨॥

— ભગવાનના કાન અને લલાટનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે, જેમના બન્ને કાન ઉપર ઘણાં સુગંધી પુષ્પોથી ગ્રથિત બે કુંડલો શોભી રહ્યાં છે; અને જેમના સપ્રમાણ, વિશાળ અને તેજસ્વી લલાટમાં ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલકયુક્ત કંકુનો ચાંલો શોભી રહ્યો છે.’ ૧૨.

‘અસિતતિલકલક્ષ્મ દક્ષગણ્ડે, તિલકુસુમોત્તમનાસિકાન્તિકેઽસ્તિ ।

વિલસદસિતબિન્દુરસ્ય વામે શ્રવણપુટે ભવતીતિ ચિન્તનીયઃ ॥૧૩॥

અસિત = કાળો; તિલકલક્ષ્મદક્ષગણ્ડે = જમણા ગાલમાં તિલનું ચિહ્ન; વિલસદસિતબિન્દુ = કાળા બિન્દુ જેવા તિલથી શોભિત.

— હવે ભગવાનના ગાલ, નાસિકા અને કાનનું વર્ણન કરે છે. જેમના જમણા ગાલે કાળા તિલનું સુંદર ચિહ્ન છે; જેમની નાસિકાના અગ્રભાગે તિલપુષ્પનું ચિહ્ન છે, અને જેમના ડાબા કાનમાં કાળા બિન્દુ જેવા તલનું ચિહ્ન છે — તેનું સાધકે ખાસ ચિંતન કરવું જોઈએ.’ ૧૩.

‘વિવિધકુસુમશેખરાલિરાજત્પટમુકુટં ચ શિરોઽસ્ય ચિન્તયિત્વા ।

વદનકમલમેવ ચિન્તકેન સ્મિતમધુરં ચિરકાલમસ્ય ચિન્ત્યમ્ ॥૧૪॥

વિવિધકુસુમશેખરાલિરાજત્ — જાતજાતનાં પચરંગી પુષ્પોના હારથી શોભિત; પટમુકુટ — ફેંટો, સાફો, મોળીડું.

— હવે ભગવાનના શિરોભાગનું અને મુખકમળનું વર્ણન કરે છે. જેમના શિર ઉપર પચરંગી પુષ્પના હારથી વિંટાળાયેલો ફેંટો શોભી રહ્યો છે — એ રીતે ભગવાનના સમગ્ર સ્વરૂપનું ચિંતન અને ધ્યાન કરીને પછી એમના મુખકમળનું અને એમાંથી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરાવતા મધુર હાસ્યનું સાધકે હમેશાં ધ્યાન ધરવું જોઈએ.’ ૧૪.

પુષ્ટિતાગ્રા ઇંદ્રમાં રચાયેલા આ સ્તોત્રના કર્તા શતાનંદ મુનિ છે. શતાનંદ મુનિ અંગે કેટલીક ગેરસમજ પ્રવર્તતી જણાય છે : કેટલાક કહે છે કે, ‘શતાનંદ એ જ સંતદાસ’; તો કેટલાક વળી કહે છે કે, ‘શતાનંદ મુનિ એ દીનાનાથ ભટ્ટનું સાહિત્યિક ઉપનામ છે.’ પણ આ

માન્યતા બરાબર નથી. શુક મુનિ અને મંજુકેશાનંદ સ્વામીએ સંતોની નામમાળા લખેલી છે, તેમાં શતાનંદ મુનિ અને સંતદાસનાં નામો જુદાં જુદાં ગણાવેલાં છે. રોયલ એશિયાટિક જર્નલ (મુંબઈ) તથા ઈન્ડિયન એન્ટીકવરીના નવેમ્બર ૧૮૭૨ના અંકમાં શતાનંદ મુનિ અને દીનાનાથ ભટ્ટનાં નામો જુદાં જુદાં ગણાવેલાં છે. દાદા ખાયરના અને દીનાનાથ ભટ્ટના હિસાબી ચોપડા ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, શતાનંદ મુનિ અને દીનાનાથ ભટ્ટ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે. શતાનંદ મુનિના જીવનની ઝાઝી વિગતો મળતી નથી, તોપણ સત્સંગિજીવનમાં જણાવેલું છે તે પ્રમાણે શાસ્ત્રાભ્યાસ પૂરો થયા પછી શતાનંદ મુનિ બદરિકાશ્રમમાં જઈ તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરે છે, ત્યાં કારતક સુદ ૧૧ (પ્રબોધિની એકાદશી)ને દિવસે પરમાત્મા દર્શન આપે છે ને તેમને વર માગવા કહે છે. શતાનંદ મુનિ પરમાત્માનાં નિત્યદર્શન થાય એવી આશિષ માગે છે, જેથી પરમાત્મા તેમને એ વર આપે છે; અને પોતે સૌરાષ્ટ્રમાં વિચરે છે ત્યાં જઈ મળવાનો તેમને આદેશ આપે છે. જેથી તપની સમાપ્તિ કરી શતાનંદ મુનિ સં. ૧૮૬૬માં યજ્ઞ નિમિત્તે શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન પ્રથમ ડભાણમાં પધારે છે ત્યારે એમનો આશ્રય કરે છે. સંતદાસજી તો રામાનંદ સ્વામીના શિષ્ય હતા. રામાનંદ સ્વામી પોતાની ધર્મધુરા શ્રીસહજાનંદ સ્વામીને સોંપી અક્ષરધામ પધાર્યા. ત્યાર બાદ સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામીને આશ્રિતોની શોકનિવૃત્તિ અર્થે કચ્છ મોકલેલા; તે વખતે શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને પ્રચલિત કરેલ સમાધિપ્રકરણથી અકળાઈ જઈ એમને ઠપકો દેવા કચ્છથી મુક્તાનંદ સ્વામીએ ગુજરાત આવી શ્રીજી મહારાજને સંપ્રદાયમાં ફિતૂરી - ઢોંગી ન થવાનો આદેશ આપ્યો તે વખતે સંતદાસજીને સમાધિ થાય છે અને સંતદાસજી સમાધિ સાચી છે એવું દઢીકરણ કરે છે. આ બનાવ સં. ૧૮૫૮ અને ૧૮૬૧ વચ્ચે બનેલો છે. આ ઉપરથી પણ એમ ફલિત થાય છે કે, શતાનંદ મુનિ અને સંતદાસજી એ બન્ને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે.

શતાનંદ મુનિએ નીચે જણાવેલ ગ્રંથોની રચના કરેલી છે ;

ગ્રંથનું નામ	રચનાકાળ
૧ શિક્ષાપત્રી ઉપર અર્થદીપિકા ટીકા.	સં. ૧૮૮૫ના માગશર સુદ ૫.
૨. સત્સંગિજીવન.	શરૂ સં. ૧૮૮૫ના માગશર સુદ ૫, પૂર્ણ સં. ૧૮૮૬ના જેઠ પછી.
૩. શિક્ષાપત્રીની અન્વયદીપિકા ટીકા.	સં. ૧૮૮૬ના જેઠ પછી એક વર્ષમાં
૪. સર્વમંગલ સ્તોત્ર.	”
૫. જનમંગલ સ્તોત્ર.	”
૬-૭. ધર્મદેવ સ્તોત્ર અને ભક્તિ-દેવી સ્તોત્ર.	”
૮. હરિવાક્યસુધાસિંધુ. (વચનામૃતનું સંસ્કૃત રૂપાંતર)	”
૯. ઉદ્ધવ સિદ્ધાંત.	”
૧૦. વાસુદેવ નામમાળા.	”
૧૧. શ્રીહરિજયંતી વ્રતવિધિ.	”

(સત્સંગ પ્રદીપ : વ. ૪, અં. ૯)

૨. શ્રીહનુમત્સ્તોત્રમ્ ।

નીતિપ્રવીણ ! નિગમાગમશાસ્ત્રબુદ્ધે !
રાજાધિરાજરઘુનાયકમંત્રિવર્ય !
સિન્દૂરચરિતકલેવર ! નૈષ્ઠિકેન્દ્ર !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે. ૧.

સીતાપહારજરઘૂતમભૂરિકષ્—
પ્રોત્સારણૈકકસહાય ! હતાસપૌષ !
નિર્દગ્ધયાતુપતિહાટકરાજધાને !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે. ૨.

દુર્વાર્યરાવણવિસર્જિતશક્તિઘાત—
કણ્ઠાસુલક્ષ્મણસુખાહતજીવવલ્લે !
દ્રોણાયલાનયનનંદિતરામપક્ષ !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે. ૩.

રામાગમોક્તિતરિતારિતબન્ધવયોગ—
દુઃખાબ્ધિમગ્નભરતાર્પિતપારિબર્હ !
રામાંધ્રિપદમધુપીભવદન્તરાત્મન્ !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે. ૪

વાતાત્મકેસરિમહાકપિરાટ્ટતદીય—
ભાર્યજનીપુરુતપઃફલપુત્રભાવ !
તાક્ષ્યોપમોચિતવપુર્બલતીવ્રવેગ !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે. ૫.

નાનાભિચારિકવિસૃષ્ટસવીરકૃત્યા—
વિદ્રાવણારુણસમીક્ષણદુઃપ્રધર્ષ !
રોગઘ્નસત્સુતદવિત્તદમન્ત્રજાપ !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે. ૬.

યન્નામધેયપદકશ્રુતિમાત્રતોડપિ,
યે બ્રહ્મરાક્ષસપિશાયગણાશ્ચભૂતાઃ;
તે મારિકાશ્ચ સભયં હ્યપયાન્તિ સ ત્વમ્,
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે. ૭.

ત્વં ભક્તમાનસસમીપ્સિતપૂર્તિશક્તો,
રંકસ્ય દુર્મદસપત્નભયાર્તિભાજઃ;
ઈષ્ટં મમાપિ પરિપૂરય પૂર્ણકામ !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે. ૮.

ભગવાનના નામના મંત્રનો જપ, સંકીર્તન અને ભજનસ્મરણ, હમેશાં સાર્થ અને સખીજ કરવું જોઈએ. સાર્થ એટલે ઉચ્ચારવામાં આવતા શબ્દોનો અર્થ બરાબર જાણવો — સમજવો તે; અને સખીજ એટલે જપ, સંકીર્તન કરતી વખતે ભગવાનની દિવ્યમૂર્તિને સદા સન્મુખ રાખીને અને કેવળ તેમની જ પ્રસન્નતા માટે જપ, સંકીર્તન, ભજનસ્મરણ કરવું તે. અર્થ સમજીને આ ક્રિયા કરવાથી, ઉચ્ચારની શુદ્ધિ જળવાય છે, ખોટી ઉતાવળ થતી નથી; પણ શાંતિથી, ધીમેથી અને ચોકસાઈથી જપાદિ ક્રિયા થાય છે. ભગવત્મૂર્તિનું અનુસંધાન રહેવાથી અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થાય છે અને ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો પ્રસન્ન થાય છે.

૨. આ સ્તોત્રની મહત્તાનાં કારણો નીચે મુજબ છે : હનુમાનજીનો ધર્મદેવ તથા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે કુળદેવ તરીકે સ્વીકાર કરેલો છે; એટલે એ આશ્રિતમાત્રના પણ કુળદેવ ગણાય. જીવનમાં કુળદેવનું સ્મરણ પ્રથમ કરવામાં આવે છે. અધ્યાત્માદિ - ભૂતપ્રેતાદિના ઉપદ્રવ

પ્રસંગે, હનુમત્સ્તોત્રનો પાઠ કરવાની શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરેલી છે (શ્લો. ૮૫). આસુરી સંપત્તિ અને સ્વભાવવાળા માણસોની ઉપાધિ જ્યારે અસહ્ય બની હતી ત્યારે ધર્મદેવે શ્રીહનુમત્સ્તોત્રનો બે માસ સુધી પાઠ કર્યો હતો. આ હકીકત આ સ્તોત્ર સાથે સત્સંગિજીવન, પ્ર. ૧, અ. ૧૭માં દર્શાવેલી છે. શ્રવણભક્તિમાં પૃથુરાજ, કીર્તનભક્તિમાં નારદજી, સખ્યભક્તિમાં અર્જુન, આત્મનિવેદનભક્તિમાં અંબરીષ રાજા અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં ગોપીઓ જેમ ઉત્તમ આદર્શભક્ત ગણાય છે, તેમ દાસત્વ ભક્તિમાં હનુમાનજી ઉત્તમ આદર્શ ભક્ત ગણાય છે. સેવામુક્તિ અને દાસત્વ ભક્તિ એ આશ્રિતમાત્રનું — મુમુક્ષુમાત્રનું જીવનધ્યેય હોય છે — હોવું ઘટે છે; એટલે દાસત્વ ભક્તિના ઉત્તમ આદર્શવાળા ભક્તના ગુણોનું, ભગવાનના નામ સાથે ગાન કરવાથી સાધકમાં પણ એ ગુણો ઊતરી આવે છે. આ બધાં કારણોનો વિચાર કરીને હનુમત્સ્તોત્રની પસંદગી કરેલી છે.

૩. આસુરી અને મલિન સ્વભાવ અને કર્મવાળા માણસોને હનુમાનજીની મુખમુદ્રા કરડી અને બિહામણી લાગે છે, પણ ભગવદ્ભક્તોને તો એ સૌમ્ય અને આનંદપ્રદ લાગે છે. હનુમત્સ્તોત્રના કર્તા શતાનંદ મુનિ છે અને ધર્મદેવે એનું પહેલું ગાન કરેલું છે; સ્તોત્રનો છંદ વસંતતિલકા છે, એના શ્લોકો આઠ છે. એમાં લાંબાં સંધિસમાસ વપરાયેલાં છે, એટલે શબ્દોનો અર્થ બરાબર સમજવામાં આવ્યો હોય તો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવામાં મુશ્કેલી નડતી નથી. મુક્તાનંદ સ્વામીએ આ સ્તોત્રનું મિશ્રહિંદી દોહામાં સમશ્લોકી સુંદર ભાષાંતર કરેલું છે. અર્થનિરૂપણ કરવામાં વાલ્મીકિ રામાયણમાં આલેખાયેલો ઇતિહાસ અને સત્સંગિજીવનમાં કરેલા નિર્દેશોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. અર્થ સમજવામાં સુગમતા થાય તે માટે લાંબા સમાસવાળા પદના કઠિન શબ્દોનો અર્થ પહેલાં આપેલો છે. પહેલા ચાર શ્લોકોમાં વાલ્મીકિ રામાયણને અનુસરીને હનુમાનજીનાં પરાક્રમોનું અને પછીના ચાર શ્લોકોમાં એમના બિરુદના મહિમાનું ગાન કરવામાં આવ્યું છે. આખું સ્તોત્ર, સંબોધનરૂપે લખાયેલું છે.

હનુમત્સ્તોત્રમ્

‘નીતિપ્રવીણ ! નિગમાગમશાસ્ત્રબુદ્ધે !
રાજાધિરાજરઘુનાયકમન્ત્રિવર્ય ! ।
સિન્દુરચર્ચિતકલેવર ! નૈષ્ઠિકેન્દ્ર !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે ॥૧॥

— રાજનીતિમાં પ્રવીણ, વેદવેદાંગ અને પુરાણાદિ સત્શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજવામાં ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા, રાજાધિરાજ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના મંત્રીવર્ય, જેમના આખા શરીરે સિંદૂરનો લેપ કરેલો છે, યાવજજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરનારા બ્રહ્મચારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના દૂત, શ્રીહનુમાનજી, મારાં કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૧.

‘સીતાપહારજરઘૂત્તમભૂરિકષ્ટ—
પ્રૌત્સારણૈકકસહાય ! હતાસ્ત્રપૌષ ! ।
નિર્દગ્ધયાતુપતિહાટકરાજધાને !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે ॥૨॥

અપહાર = અપહરણ; પ્રૌત્સારણ = નિવારણ; અસ્ત્રપૌષ = રાક્ષસોનો સમૂહ; યાતુપતિ = રાક્ષસોનો પતિ — રાવણ; હાટકરાજધાની = સોનાની રાજધાની — લંકાનગરી.

— રાવણે સીતાજીના કરેલા અપહરણથી નૃનાટ્ય કરી રહેલા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીને ભારે દુઃખ થયું હતું, તેનું નિવારણ કરવામાં એકમાત્ર મુખ્ય સહાય કરનારા, રાક્ષસોના મોટા સમૂહનો નાશ કરનારા અને રાવણની રાજધાની સોનાની ગણાતી લંકાનગરીને બાળનારા, એવા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના દૂત, શ્રી હનુમાનજી મારાં કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૨.

કેટલાક ‘સીતા નિમિત્ત’ શબ્દો બોલે છે, પણ ‘સીતા પહારજ’ શબ્દપ્રયોગ વધારે અર્થસૂચક છે અને તેથી સારો છે. સત્સંગિજીવનમાં ‘સીતા પહારજ’ શબ્દ આપેલો છે.

‘દુર્વાર્યરાવણવિસર્જિતશક્તિઘાત—
કળ્ઠાસુલક્ષ્મણસુખાહૂતજીવલ્લે ! ।
દ્રોણાચલાનયનનન્દિતરામપક્ષ !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે ॥૩॥

દુર્વાર્ય = જેનો પ્રતિકાર કરવો ખૂબ મુશ્કેલ છે એવું; શક્તિ = શસ્ત્રવિશેષનું નામ; શક્તિઘાત = શક્તિશસ્ત્રના પ્રહારથી ઘવાયેલા; કંઠાસુ = કંઠે પ્રાણ આવેલા, મૂર્ચ્છિત થયેલા; સુખાહૂત = સુખશાંતિ માટે આણેલી; જીવલ્લે = સંજીવની અને વિશલ્યકરણી નામની ઔષધિના છોડ; દ્રોણાયલ = દ્રોણ — જેને મહોદય પણ કહે છે — નામનો પર્વત, હિમાલયની એક ટેકરીનું નામ; દ્રોણાયલાનયન = દ્રોણ નામના પર્વતને ઊંચકી લાવવો તે.

— જેનો પ્રતિકાર કરવાનું ખૂબ મુશ્કેલ છે એવી રાવણે ફેંકેલી શક્તિના પ્રહારથી, લક્ષ્મણજીના પ્રાણ કંઠે આવ્યા હતા અને તે મૂર્ચ્છાવશ થયા હતા ત્યારે તેમને ભાનમાં લાવનારી સંજીવની અને વિશલ્યકરણી નામની ઔષધિઓના છોડ સાથે દ્રોણનામના પર્વતને ઉપાડી લાવીને જેમણે રામપક્ષના સભ્યોને ખૂબ આનંદિત કર્યા હતા એવા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના દૂત શ્રી હનુમાનજી, મારાં સર્વ કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૩.

લોકમાં એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તે છે કે, રાવણના પુત્ર ઇન્દ્રજિતે કરેલા શક્તિના પ્રહારથી લક્ષ્મણજી મૃતવત્ મૂર્ચ્છાવશ થયા હતા, પણ આ માન્યતા બરાબર નથી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામ-રાવણ યુદ્ધમાં, ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી બે વખત અને લક્ષ્મણજી ત્રણ વખત મૂર્ચ્છાવશ થયાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પહેલા પ્રસંગે, ઇન્દ્રજિત માયાજાળ રચે છે અને અદૃશ્ય રહીને શસ્ત્રોના પ્રહાર કરે છે; તેથી રામચંદ્રજી અને લક્ષ્મણજી જીવલેણ ઘાયલ થાય છે. ઇન્દ્રજિત બન્નેને નાગપાશથી બાંધે છે; બન્ને મૂર્ચ્છાવશ થાય છે, ત્યારે ગરુડ આવીને બન્નેને નાગપાશમાંથી મુક્ત કરે છે (વા. રા. યુદ્ધકાંડ, સર્ગ ૪૫) બીજા પ્રસંગે ઇન્દ્રજિત બ્રહ્માસ્ત્ર ફેંકે છે ત્યારે રામચંદ્રજી અને લક્ષ્મણ બન્ને મૃતવત્ મૂર્ચ્છાવશ

થાય છે, ત્યારે વિભીષણ અને જાંબવાનની સલાહથી હનુમાનજી સંજીવની અને વિશલ્યકરણી ઔષધિ લેવા હિમાલયના મહોદય નામના દ્રોણ પર્વત ઉપર ગયા. ઔષધિનો બરાબર ખ્યાલ ન રહેવાથી હનુમાનજી આખો પર્વત ઉપાડી લાવે છે. એટલે એ ઔષધિઓના પ્રયોગથી બન્ને ભાઈઓ ભાનમાં આવે છે (વા.રા. યુદ્ધકાંડ, સર્ગ ૭૩). અને ત્રીજો પ્રસંગ, લક્ષ્મણજી ઇન્દ્રજિતનો વધ કરે છે તે પછી રામ-રાવણ વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ જામે છે ત્યારે રામચંદ્રજીને થોડો વખત આરામ આપવાના ઈરાદે યુદ્ધમાં વચ્ચે વિભીષણ ઝંપલાવે છે. એની હત્યા કરવા માટે રાવણે કરેલા શક્તિપ્રહારને લક્ષ્મણજી નિષ્ફળ બનાવે છે; એટલે લક્ષ્મણજી ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થઈને બીજી વધારે ભયંકર શક્તિનો પ્રહાર રાવણ કરે છે. લક્ષ્મણજી એનો પ્રતિકાર કરી શકશે નહિ એવું જાણીને ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી એમના કલ્યાણ માટે સંકલ્પ કરે છે. પરિણામે એ શક્તિના પ્રહારથી લક્ષ્મણજી મરણ પામતા નથી. પણ મૃતવત્ મૂર્ચ્છા પામે છે. એટલે હનુમાનજી ફરીથી પેલી બે ઔષધિઓ સાથે દ્રોણ પર્વતને ઉપાડી લાવે છે; અને એના પ્રયોગથી લક્ષ્મણજી ભાનમાં આવી નવજીવન પામે છે (વા. રા. યુદ્ધકાંડ, સર્ગ ૧૦૦). ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના ચરિત્રાલેખન માટે વાલ્મીકિરામાયણ મૂળ આધાર ગણાય. બીજા લેખકોએ આ ત્રણ પ્રસંગોને બદલે પહેલા બે, તો ગિરધર જેવાએ માત્ર ત્રીજા પ્રસંગનો જ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ નિર્દેશોમાં પણ રામચંદ્રજીને મૂર્ચ્છા આવવાનો ઉલ્લેખ છોડી દેવામાં આવેલો છે. મુક્તાનંદ સ્વામીએ આ સ્તોત્રના કરેલા સમશ્લોકી ભાષાંતરમાં પ્રચલિત લોકમાન્યતાનું અનુસરણ કરેલું છે. પણ સત્સંગિજીવનમાં વાલ્મીકિ-રામાયણમાં જણાવેલા ત્રીજા પ્રસંગ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ સ્તોત્રનું ભાષાંતર કરતી વેળાએ અમે ત્રીજા પ્રસંગને જ અનુસર્યા છીએ. વચનામૃત : ગઢડા : અં. પ્ર. ૩૯માં બીજા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે.

‘રામાગમોક્તિરિતારિતબન્ધવયોગ—

દુઃખાબ્ધિમગ્નભરતાર્પિતપારિબર્હ ! ।

રામાહિઃ છપદ્વમધુપીભવદન્તરાત્મન્ ।

શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે ॥૪॥

રામાગમોક્તિ = રામના અયોધ્યામાં થનારા પુનરાગમનરૂપી સંદેશો; તરિ = નૌકા; બન્ધવયોગદુઃખાબ્ધિ = બંધુના વિયોગરૂપી દુઃખનો સાગર; પારિબર્હ = પુરસ્કાર.

— મોટાભાઈ રામચંદ્રજીના વિયોગરૂપી દુઃખના દરિયામાં ડૂબેલા ભરતને એ દરિયો તરી જવા માટે ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર અયોધ્યામાં પાછા આવી રહ્યા છે, એવા સંદેશારૂપી નૌકા આપીને, એટલે કે એ સંદેશો કહીને દુઃખ દૂર કરનારા; અને એ રીતે દુઃખ દૂર થતાં ખૂબ પ્રસન્ન થઈને ભરતે જેમને ભારે પુરસ્કાર આપ્યો હતો; અને જેમનું ચિત્ત ભગવાન શ્રીરામચંદ્રના ચરણકમળમાં ભ્રમરવત્ સદા આસક્ત છે એવા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના દૂત, શ્રીહનુમાનજી મારાં કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૪.

‘વાતાત્મકેસરિમહાકપિરાટ્તદીય—

ભાર્યાઙ્ગનીપુરુતપઃફલપુત્રભાવ ! ।

તાક્ષ્યોપમોચિતવપુર્બલતીવ્રવેગ !

શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે ॥૫॥

વાતાત્મ = વાયુનો પુત્ર; પુરુતપઃફલ = ઉગ્ર તપશ્ચર્યાના ફલ સ્વરૂપ; તાક્ષ્યોપમોચિત = ગરુડ સાથે સરખાવી ઉપમા આપી શકાય એવું.

— વાયુના પુત્ર, સિંહ સરખા બળવાન, કપિઓમાં મહાસમ્રાટ, વાયુપત્ની અંજનીએ કરેલા ઉગ્ર તપના ફળ સ્વરૂપે તેના પુત્રરૂપે જન્મેલા, શરીરબળ અને વેગની તીવ્રતામાં ગરુડની સાથે સરખાવી, ઉપમા આપી શકાય એવા ભગવાન શ્રીરામચંદ્રના દૂત શ્રીહનુમાનજી, મારાં કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૫.

વાતાત્મને બદલે દાંતાત્મ પણ બોલાય છે. દાંતાત્મ = જેમણે શરીર અને મનનું દમન કરીને પોતાને વશ કરેલાં છે એવા. વાતાત્મ શબ્દ વધારે સ્પષ્ટ અર્થસૂચક હોવાથી તે અત્રે સ્વીકારેલો છે. ૫.

‘નાનાભિચારિકવિસૃષ્ટસવીરકૃત્યા—
વિદ્રાવણારુણસમીક્ષણદુઃપ્રધર્ષ ! ।
રોગઘ્નસત્સુતદવિત્તદમન્ત્રજાપ !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે ॥૬॥

નાનાભિચારિક = જાતજાતના મંત્રાભિચાર કરનારા; વિસૃષ્ટ = પ્રેરેલાં; વિદ્રાવણ = નસાડી મૂકવાં તે; અરુણસમીક્ષણ = અતિ ક્રોધના કારણે થયેલા લાલ નેત્રદષ્ટિવાળા; દુઃપ્રધર્ષ = જેની સામે જોઈ શકાય નહિ એવા.

— જાતજાતના મંત્રાભિચાર કરનાર માણસોએ પ્રેરેલાં વીર અને કૃત્યાઓને, અતિ ક્રોધના કારણે લાલ થયેલાં નેત્રોની દષ્ટિમાત્રથી જ નસાડી મૂકનારા, જેમની દષ્ટિ સામે જોઈ શકાય નહિ એવી ઉગ્ર તેજસ્વી દષ્ટિવાળા; અને જેમના નામના મંત્રનો જપ સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ કરનારો છે, સારા પુત્રો અને દ્રવ્ય આપનારો છે, એવા શ્રીરામચંદ્રજીના દૂત શ્રીહનુમાનજી, મારાં કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૬.

‘યન્નામધેયપદકશ્રુતિમાત્રતોઽપિ,
યે બ્રહ્મરાક્ષસપિશાચગણાશ્ચભૂતાઃ ।
તે મારિકાશ્ચ સભયં હ્યપયાન્તિ સ ત્વમ્,
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે ॥૭॥

નામધેયપદક = જેમાં એમનું નામ આવતું હોય એવું પદ (કીર્તન-ભજન); મારિકા = પ્રાણ હરી લેનારા.

— બ્રહ્મરાક્ષસ, પિશાચ, ભૂત, યક્ષ વગેરે કે જે લોકોના પ્રાણ હરી લે છે, તે સર્વે જેમનું નામમાત્ર સાંભળતાં જ ભયભીત થઈને પોતાના પ્રાણ બચાવવા સારુ દૂર નાસી જાય છે એવા તમે, ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના દૂત શ્રીહનુમાનજી, મારાં કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૭.

‘ત્વંભક્તમાનસસમીપ્સિતપૂર્તિશક્તો
રઙ્ગસ્ય દુર્મદસપ્તભયાર્તિભાજઃ ।

ઙ્ઘ્રં મમાપિ પરિપૂરય પૂર્ણકામ !
શ્રીરામદૂત ! હનુમન્ ! હર સંકટં મે ॥૮॥

દુર્મદસપ્તભયાર્તિભાજ = મદોન્મત્ત અંતઃશત્રુઓના ભયરૂપી પીડાનો નાશ કરનારા.

— ભક્તોનાં મનમાં જે મનોરથો હોય તે સર્વને પૂર્ણ કરવાની શક્તિ ધરાવનારા અને મદોન્મત્ત બનેલા કામક્રોધાદિ અંતઃશત્રુઓના ભયરૂપી પીડાથી નિર્બળ ભક્તોનું રક્ષણ કરનારા, પૂર્ણકામ એવા હનુમાનજી મારું સર્વ રીતે ઈષ્ટ કરો. ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના દૂત હનુમાનજી, મારાં કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૮.

‘રંકસ્ય’ને બદલે કેટલાક ‘દીનસ્ય’ બોલે છે; અર્થમાં કંઈ ફેર નથી.

૫. જપ માટે હનુમન્મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે : નમો હનુમતે ભયભંજનાય સુખં કુરુ, ફટ્ સ્વાહા । સ. જી. ૧-૧૭માં આપેલા ૧૬ શ્લોકના હનુમન્સ્તોત્રના દરેક શ્લોકમાંથી એક અક્ષર લઈને આ મંત્ર, ‘ફટ્ સ્વાહા’ શબ્દો ઉમેરીને બનાવેલો છે. દ્વિજે, આ મંત્રજપ ઝૂંકાર સહ, અને દ્વિજેતરોએ, એ ઝૂંકાર વિના કરવો ઘટે છે.

(સત્સંગ પ્રદીપ, વ. ૪, અં. ૩)

૩. શ્રીકૃષ્ણાષ્ટક

નવીનજીમૂત સમાનવર્ણ રત્નોલ્લસત્કુણલ શોભિકર્ણમ્;
મહાકિરીટાગ્રમયૂરપર્ણ, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ૧.

નિધાય પાણિદ્વિતયેન વેણું, નિજાધરે શેખરયાતરેણુમ્;
નિનાદ્યન્તં ચ ગતૌ કરેણું, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ૨.

વિશુદ્ધહેમોજજવલપીતવસ્ત્રં, હતારિયૂથં ચ વિનાપિશસ્ત્રમ્;
વ્યર્થાકૃતાનેકસુરદ્વિઙ્ગં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ૩.

અધર્મતિષ્ઠાર્દિતસાધુપાલં, સદ્ધર્મ વૈરાસુરસંઘકાલમ્;
પુષ્પાદિમાલં વ્રજરાજબાલં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ૪.

ગોપીપ્રિયારમ્ભિતરાસખેલં, રાસેશ્વરીરંજનકૃત્પ્રહેલમ્;
સ્કન્ધોલ્લસત્કુન્ડમચિહ્નયેલં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ૫.

વૃન્દાવને પ્રીતતયા વસન્તં, નિજાશ્રિતાનાપદ ઉદ્ધરન્તમ્;
ગોગોપગોપીરમ્ભિનન્દ્યન્તં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ૬.

વિશ્વદ્વિષન્મન્મથદર્પહારં, સંસારિજીવાશ્રયણીયસારમ્;
સદૈવ સત્પુરુષસૌખ્યકારં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ૭.

આનન્દિતાત્મવ્રજવાસિતોકં, નન્દાદિસન્દર્શિત દિવ્યલોકમ્;
વિનાશિતસ્વાશ્રિતજીવશોકં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૮.

સંપ્રદાયનો સુજ્ઞ આશ્રિત રોજ સંધ્યા આરતી પછી ‘નવીનજીમૂત’ શબ્દોથી શરૂ થતા શ્રીકૃષ્ણાષ્ટકનું આનંદવિભોર થઈને ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરે છે. આશ્રિતમાત્રના નિત્યનિયમનું આ અષ્ટક, સત્સંગિજીવનમાં પ્રથિત થયેલું છે (પ્ર. ૪, અ. ૪૮) દારૂ, માટી, ચોરી, અવેરી, વટળવું

— વટળાવવું — આ પાંચ બાબતોનો સમૂળ ત્યાગ કરવારૂપી પંચવ્રતમાન ધારણ કરીને સંપ્રદાયનો આશ્રિત બનેલો મુમુક્ષુ, દીક્ષા લે છે ત્યારે આશ્રિત સત્સંગી કહેવાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પુરુષ-આશ્રિતને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર એકમાત્ર સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રીને જ આપેલો છે. સ્ત્રીઆશ્રિત માટે એ અધિકાર આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી એમની પત્નીને આપેલો છે. પંચવ્રતમાનનું બરાબર પાલન કરનાર દરેક આશ્રિત, સ્ત્રી યા પુરુષ, જે વર્ગની દીક્ષા લેવાની હોય તેના ધર્મોના પાલનને પાત્ર રહીને દીક્ષા માટે અધિકારી ગણાય છે. દીક્ષાના બે પ્રકાર છે : સામાન્ય અને મહા. સામાન્ય દીક્ષા પહેલી અપાય છે; પછી મહાદીક્ષાના ધર્મો પાળવાની પાત્રતા જોઈને એ અપાય છે. બન્ને પ્રકારની દીક્ષાની વિધિ, સત્સંગિજીવનમાં ચોથા પ્રકરણના અધ્યાય ૪૬થી ૫૩ સુધીના આઠ અધ્યાયોમાં સવિસ્તર — એટલે સામાન્ય દીક્ષા અ. ૪૬, મહાદીક્ષા - ગૃહસ્થાશ્રમી માટે અ. ૪૮, પાર્ષદ માટે અ. ૪૯, બ્રહ્મચારી માટે અ. ૫૦, સાધુ માટે અ. ૫૧ અને સ્ત્રીવર્ગ માટે અ. ૫૩ — એ પ્રમાણે વિભાગવાર દર્શાવેલી છે. ગૃહસ્થાશ્રમીને મહાદીક્ષા આપવાની વિધિ અ. ૪૮માં જણાવેલી છે : એ મહાદીક્ષા લેતી વખતે, દીક્ષિત, શ્રીકૃષ્ણાષ્ટક દ્વારા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમીની મહાદીક્ષા લેનાર વ્યક્તિને, સત્સંગિજીવનમાં આત્મનિવેદી કહેલો છે. એને ત્યાગીની મહાદીક્ષા લીધેલી વ્યક્તિતુલ્ય માનેલો છે; પણ આજે આ દીક્ષા અપાતી હોય એમ જણાતું નથી. છતાં એ દીક્ષા વખતે જે અષ્ટકથી પરમાત્માનું સ્તુતિગાન કરવામાં આવતું હતું, તેને આજે સંધ્યા આરતી પછી સંપ્રદાયના ત્યાગી, ગૃહસ્થ, સ્ત્રી, પુરુષ અને આચાર્ય બધા જ આશ્રિતો પોતાના દીક્ષિત ધર્મના એક ભાગ તરીકે ગણીને ગાય છે. આ હકીકત ઉપરથી આ અષ્ટકનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

૨. અગિયાર અક્ષરના ઉપજાતિ છંદમાં રચાયેલું આ અષ્ટક શબ્દલાલિત્ય, ભાવમાધુર્ય અને અર્થગાંભીર્યની દૃષ્ટિએ ખરેખર અનુપમ છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વમુખે શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત અને

સત્સંગિજીવન પ્ર. ૩, અ. ૨૯ અને પ્ર. ૪, અ. ૨૧ દ્વારા સ્વરૂપાદ્વૈતના જે અપૂર્વ સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરેલું છે તેનું આ અષ્ટક જવલંત દૃષ્ટાંત છે. અષ્ટકમાં ‘વેશુ, વ્રજ, રાસેશ્વરી, વૃંદાવન, ગોપગોપી, નંદ’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો છે, તે ઉપરથી એ સર્વ કારણના કારણ, સર્વ અવતારના અવતારી અને સર્વોપરી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને સંપૂર્ણ રીતે લાગુ થતું નથી, પણ યશોદાનંદન શ્રીકૃષ્ણને લાગુ થાય છે એવી માન્યતાની ઓથ લઈને કેટલાક માણસોએ અષ્ટકના શબ્દોમાં અનધિકારે અઘટિત ફેરફારો કરેલા છે; અને એ રીતે ‘સર્વોપરી ઉપાસનાની પોતાની અશાસ્ત્રીય માન્યતાને સંતોષવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો છે — આજે પણ કરે છે, આ એક સખેદ આશ્ચર્ય પમાડે એવી હકીકત છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વમુખે સ્વરૂપાદ્વૈતનો જે સિદ્ધાંત પ્રવર્તવેલો છે; અને જે સિદ્ધાંતને પોતાની જીવનરીતિ અને રહેણીકરણીમાં ઉતારીને ગોપાણાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી વગેરે મહાસમર્થ સંતોએ સમર્થન કરેલું છે અને જીવનભર પ્રચાર કર્યો છે, એ સિદ્ધાંતના મર્મનું અજ્ઞાન જ આ વાતમાંથી છતું થાય છે. સુજ્ઞનોએ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કે જેમના નામે ઉપર જણાવેલા ફેરફારો કરવામાં આવ્યાનું કહેવામાં આવે છે તે પોતે અક્ષરનિવાસી થયા ત્યાં સુધી, એટલે વિ. સં. ૧૯૨૩ સુધી સંધ્યા આરતી પછી નિત્ય આ અષ્ટક દ્વારા જ સર્વેશ્વર શ્રીહરિની સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરતા હતા, એવું એમના જીવનઈતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ અષ્ટકમાં **શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ** । — એ પદમાં રાધિકા અને કૃષ્ણ નામ આવે છે તેથી, સર્વોપરી ઉપાસનાને બાધ આવે છે એવી અવળી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી; જો એ કલ્પના સાચી હોય તો શિક્ષાપત્રીનો પહેલો શ્લોક અને ગઢડા પ્ર. પ્રકરણના પાંચમા વચનામૃતનો અર્થ પણ એ પ્રમાણે જ કરવો પડે; અને તેમ કરવામાં આવે તો, સર્વોપરીપણાનો જે આગ્રહ સેવવામાં આવે છે તે નિરાધાર બની જાય. સાચી વાત એ છે કે, **શિક્ષાપત્રીમાં અને ઉપર્યુક્ત વચનામૃતમાં વપરાયેલો શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ, અવતારી શ્રીકૃષ્ણ એટલે પરબ્રહ્મવાચક છે.** શિક્ષાપત્રીના ૧૦૭મા શ્લોકમાં પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે; તે પછી તરત

જ ૧૦૮મા શ્લોકમાં એ પરબ્રહ્મનો પરિચય **સ શ્રીકૃષ્ણઃ પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ** । એ શબ્દોથી કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોકના કારણે, **શિક્ષાપત્રીમાં શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ પરબ્રહ્મવાચક છે, એવું માનવું જ રહ્યું.** શિક્ષાપત્રીમાં શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ પરબ્રહ્મવાચક છે, એ માન્યતાને બીજી રીતે પણ પુષ્ટિ મળે છે. શ્લોક ૨૯માં ‘**કૃષ્ણકૃષ્ણાવતારાણામ્**’ એવો જે શબ્દપ્રયોગ કરેલો છે તેમાં ‘ભગવાન અને ભગવાનના અવતારો, જેમાં કૃષ્ણાવતારનો પણ સમાવેશ થાય છે’ — એવો અર્થ જ સંયુક્તિક બને છે. એ જ પ્રમાણે આ અષ્ટકમાં વપરાયેલું કૃષ્ણ નામ, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ વાચક છે, એવો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. ગઢડા પ્રથમના પાંચમા વચનામૃતમાં વપરાયેલો રાધિકા શબ્દ જેમ વિશુદ્ધ દિવ્યપ્રેમવાળા ભક્તનો પણ વાચક છે, તે જ પ્રમાણે આ અષ્ટકમાં વપરાયેલો રાધિકા શબ્દ પણ ભક્તવાચક સમજવો ઘટે છે. અષ્ટકના બીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને આઠમા શ્લોકમાં વપરાયેલાં કેટલાંક વિશેષણોના કારણે એ પ્રથમ દર્શનીય યશોદાનંદન શ્રીકૃષ્ણને લાગુ થાય છે, એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ; પણ ત્યારે એમાં ભગવાનના પરાત્પર સ્વરૂપથી અભિન્ન ગણાતા લીલાવતાર સ્વરૂપની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, એવો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. **શ્રીકૃષ્ણાવતાર સ્વરૂપ ભગવાનનું લીલાવતાર સ્વરૂપ છે. સ્વરૂપાદ્વૈત જ્ઞાનમતનો એ એક પરમ સિદ્ધાંત છે કે, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણનું અક્ષરધામસ્થ દિવ્યસ્વરૂપ, ચિદચિદ્માં વ્યાપી રહેલું એમનું અંતર્નિયામક સ્વરૂપ, એમનું માનુષી સ્વરૂપ અને એમનું અર્યાસ્વરૂપ એ સ્વરૂપો જુદાં નથી, પણ એક અને અભિન્ન છે.** એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અષ્ટકમાં પરમાત્માએ એ અવતાર સ્વરૂપે જે લીલા કરી હોય તેનું ગાન કરેલું છે; એટલે એમાં અનુચિત જેવું કે અન્યાશ્રય જેવું કે સર્વોપરી ઉપાસનાના ભંગ જેવું કંઈ જ થતું નથી, એ નિઃશંક છે.

૩. આ અષ્ટકમાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણની જ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, એવું માનવા માટે બીજું કારણ એ છે કે એમાં કરેલું વર્ણન ભગવાનના બીજાં લીલાવતાર સ્વરૂપોને તથા ભગવાન શ્રીસ્વામિ-

નારાયણના સ્વરૂપને પણ લાગુ થાય છે. સુજ્ઞ આશ્રિતે મનોમન પ્રશ્ન પૂછવો ઘટે છે કે જો અષ્ટકના ગાનથી પરમાત્માની સર્વોપરી ઉપાસનાનો ભંગ થાય તેમ હોય તો ભગવાન પોતે અને એમનું સાધર્મ્ય પામેલા મહાસમર્થ સંતો, આશ્રિત સત્સંગી માટે નિત્ય સ્તુતિ-પ્રાર્થના માટે એ પ્રયોજે ખરા ? શાંતચિત્તે અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આ પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ નકારમાં જ મળે તેમ છે.

૪. વળી, અષ્ટકમાં એક અતિ મહત્વનો સિદ્ધાંત ગૂંથી લેવામાં આવ્યો છે — એ છે સ્વામીસેવકભાવ. જ્ઞાન અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવા છતાં, ભક્ત એ ભક્ત જ રહે છે અને ભગવાન એ ભગવાન જ રહે છે. પરાદશામાં ભક્ત પોતાને ભૂલી જાય છે, પણ ભગવાનને કદી ભૂલી જતો નથી; ભગવાન પોતાને ભૂલી જાય એવું બને પણ ભક્તને એ કદી ભૂલી જતા નથી. અષ્ટકમાં રાધિકા અને કૃષ્ણ, ભક્ત અને ભગવાનના યુગલનું એ દૃષ્ટિએ જ ગાન, ધ્યાન અને વંદન કરવામાં આવેલું છે. શિક્ષાપત્રીના ૧૧૫મા શ્લોકમાં પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈનું — પછી તે પરમ એકાંતિક અને બ્રહ્મનિષ્ઠ જ્ઞાનીભક્ત હોય તોપણ કોઈનુંય ધ્યાન કરવાનો ભારપૂર્વક નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ અષ્ટકમાં રાધિકાનું — ભક્તનું ધ્યાનવંદન કરવામાં આવ્યું છે, એ પ્રથમ દર્શનીય શિક્ષાપત્રીના આ આદેશ વિરુદ્ધ જણાય છે, પણ ખરેખર એવું નથી. અષ્ટકમાં પોકારીને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે, કૃષ્ણને લીધે જ રાધિકાનું, ભગવાનને લીધે જ ભક્તનું ધ્યાનવંદન કરેલું છે. ભગવાનને લઈને ભક્તને પણ ભગવાન માની શકાય છે. કૃષ્ણ વિના રાધિકાનું, ભગવાન વિના ભક્તનું ધ્યાનવંદન કરવું એ જ્ઞાન નથી પણ અજ્ઞાન છે; ભક્તિ કે ઉપાસના નથી, પણ થડ છોડને શાખાને વળગવા જેવી ઘેલછા છે. ભગવાન સાથે ભક્તે અદ્વૈતનો અનુભવ કરવો એનો અર્થ, ભક્તે ભગવાન થઈ જવું એવો થતો નથી, પણ ભગવાનમય થઈ જવું; ભગવત્સ્વરૂપ સિવાય, જગતમાં અંતર્બાહ્ય બીજું કંઈ જ નથી, એવું જ્ઞાન અને એવી દૃષ્ટિ સાક્ષાત્ સિદ્ધ કરવી, એટલો જ એનો અર્થ થાય છે. એ અર્થ, આ અષ્ટકમાં સુંદર રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. આ

દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો તરત જ પ્રતીતિ થાય તેમ છે કે, અષ્ટકમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની સર્વોપરીતાનું કોઈ રીતેય ઉલ્લંઘન કરવામાં આવેલું નથી.

૫. અષ્ટકના શબ્દો ખૂબ સરળ છે; છતાં, એના કેટલાક શબ્દોનો કેટલીક વખત અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે : દા.ત. બીજા શ્લોકમાં ‘દ્વિતયેન’ને બદલે દ્વિતીયેન, ચોથા શ્લોકમાં ‘સદ્ધર્મ’ને બદલે સ્વધર્મ અથવા સધર્મ, છઠ્ઠા શ્લોકમાં ‘નિજાશ્રિતાનાપદ ઉદ્ધરન્તમ્’ને બદલે નિજાશ્રિતાનાપદ મુદ્ધરન્તમ્, સાતમા શ્લોકમાં ‘વિશ્વદ્વિષન્’ અને ‘સંસારિજીવા’ને બદલે વિશ્વાદ્વિષન્ અને સંસારજીવા, અને આઠમા શ્લોકમાં, ‘આનંદિતાત્મ’ને બદલે આનંદીઆત્મા તથા વ્રજવાસિતોકંને બદલે વ્રજવાસિસ્તોકં બોલાય છે, તે અશુદ્ધ છે. અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાથી અર્થનો અનર્થ થાય છે : દા.ત. ચોથા શ્લોકમાં ‘સદ્ધર્મ’ને બદલે સધર્મ બોલવામાં આવે તો સધર્મ એટલે ધર્મયુક્ત એવો અર્થ થાય; પણ એ અર્થનો આગળના શબ્દો સાથે જરાય મેળ પડે એમ નથી. સાતમા શ્લોકમાં ‘સંસારિજીવા’ને બદલે સંસારજીવા બોલવામાં આવે તો, આગળના શબ્દો સાથે અર્થનો મેળ પડે તેમ નથી. ‘વિશ્વદ્વિષન્’ને બદલે વિશ્વાદ્વિષન્ બોલવામાં આવે તો, દ્વિષન્ શબ્દથી શત્રુતાનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે, જ્યારે અદ્વિષન્ શબ્દથી તેથી વિરુદ્ધભાવ વ્યક્ત થાય છે. એટલે, અશુદ્ધ ઉચ્ચાર ન થાય એની સુજ્ઞજનોએ ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ.

૬. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે સ્તુતિગાનમાં શ્રીકૃષ્ણ નામ સાથે રાધિકાજી ઉપરાંત લક્ષ્મીજી નામનું પણ ગાન કરવામાં આવ્યું છે. યશોદાનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જીવનલીલામાં લક્ષ્મીજીનું નામ ઈતિહાસ પુરાણ પ્રમાણે સંકળાયેલું નથી. લક્ષ્મીજીનું નામ નારાયણ નામ સાથે સંકળાયેલું છે. વળી અષ્ટકના ત્રીજા શ્લોકમાં યશોદાનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જીવનલીલાની ઈતિહાસ પુરાણ પ્રસિદ્ધ હકીકતથી જુદી વાતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ‘હતારિયૂથં ચ વિનાપિશસ્ત્રમ્’ તથા ‘વ્યર્થીકૃતાનેકસુરદ્વિડક્ષમ્’ — ‘કોઈ પણ પ્રકારના

શસ્ત્ર વિના શત્રુજૂથનો નાશ કરનારા’ અને ‘આસુરીજનોનાં જાતજાતનાં અસ્ત્રોને નિરર્થક બનાવનારા’ — આ બે વિશેષણો, યશોદાનંદનની જીવનલીલા સાથે બંધ બેસતાં થતાં નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પ્રસંગાનુસાર સુદર્શનચક્રનો ઉપયોગ કરેલો છે. આ હકીકતના કારણે, અષ્ટકના શબ્દો એકમાત્ર યશોદાનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જીવનને જ લાગુ કરવા યોગ્ય ન કહેવાય.

૭. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સમજાવેલો સ્વરૂપાદ્વૈતનો સિદ્ધાંત (સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૮) શાંત ચિત્તે સમજવા જેવો છે. ભગવાન પોતાના ભક્તના પ્રિય માટે અનેક રીતે અને રૂપે — ખાસ વધુ સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો ત્રણ રીતે અને રૂપે —

(૧) વચનામૃતમાં (ગ. મ. પ્ર. ૧૩ વગેરે) કહ્યું છે કે : ‘અવતારો પુરુષોત્તમમાંથી પ્રગટ થાય છે અને કાર્ય પૂરું થતાં પાછા પુરુષોત્તમમાં લીન થાય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, રામ, કૃષ્ણ વગેરે અવતારસ્વરૂપો કહેવાય છે.

(૨) સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ માટે ભગવાન પોતાની શક્તિનું પ્રદાન કરે છે — અક્ષરબ્રહ્મથી શરૂ કરીને વિરાટ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે આ બધાં ભગવાનનાં શક્તિસ્વરૂપો કહેવાય છે.

(૩) ભગવાન કોઈ વ્યક્તિમાં કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય માટે શક્તિરૂપે પ્રવેશે અને કાર્ય પૂરું થતાં શક્તિ પાછી ખેંચી લે ત્યારે, જેનામાં પ્રવેશ થયો હોય તે પોતાને મૂળ સ્વરૂપે રહે, પરશુરામ વગેરે આ સ્વરૂપો ભગવાનના શક્તિરૂપે પ્રવેશના કારણે અવતાર તરીકે પૂજાય છે.

૮. સ્વરૂપાદ્વૈત સિદ્ધાંત દ્વારા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આશ્રિત સત્સંગીઓને ખાસ સમજાવ્યું છે કે ઉપર જણાવેલાં સ્વરૂપોમાં પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો આવિર્ભાવ જે રીતે અને જે રૂપે થયેલો છે એ સમજીને અંતર્નિયામક શક્તિ સ્વરૂપે રહેલા પરબ્રહ્મપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું પૂજન, વંદન અને ઉપાસન કરવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંતના કારણે જ શિક્ષાપત્રીમાં ‘દષ્ટ્વા શિવાલયાદીનિ દેવાગારાણિ-

વર્ત્મનિ’ (શ્લોક ૨૩) — એ આજ્ઞા કરેલી છે. એ સિદ્ધાંતના કારણે જ જન્માષ્ટમી, મહાશિવરાત્રી, ગણપતિજન્મ વગેરે પ્રસંગે વ્રત અને ઉત્સવ કરવાનું આશ્રિતોને કહેવામાં આવ્યું છે. આ સિદ્ધાંતના કારણે સંપ્રદાયનાં મૂળ પ્રમાણશાસ્ત્રોમાં જુદા જુદા દેવોનું સ્તુતિગાન કરવામાં આવેલું છે. શાસ્ત્રોના શબ્દોના અર્થો હમેશાં પૂર્વાપર સંબંધો જોઈ-વિચારીને સળંગ બંધબેસે એ રીતે કરવા જોઈએ.

૯. અષ્ટકમાં શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ ‘શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ’ — એ ધ્રુવપંક્તિ છે; જ્યારે પહેલા ત્રણ ચરણોમાં દરેકમાં ભગવાનના સ્વરૂપની સ્તુતિનાં વિશેષણો વર્ણવેલાં છે. આ અષ્ટક સંપ્રદાયમાં નાના-મોટા સર્વ આશ્રિતોને મોટા ભાગે કંઠસ્થ જ હોય છે; એટલે અત્રે માત્ર વિશેષણોરૂપે યોજાયેલાં ત્રણ ચરણોનો જ અર્થ દાખવેલો છે. આશ્રિત સત્સંગી બનેલી દીક્ષિત વ્યક્તિ મુક્તકંઠે ગાય છે :

‘શ્રી એટલે લક્ષ્મીજી અને રાધિકા એટલે શ્રીમદ્ભાગવત, હરિવંશ અને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણના શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડમાં વર્ણવેલા, ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા ભક્ત વિશેષ — એ બન્ને યુક્ત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, એટલે પરબ્રહ્મ, પુરુષોત્તમનારાયણ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ આ ધ્રુવપંક્તિનો અર્થ દરેક શ્લોકમાં યોથા ચરણ તરીકે ગ્રહણ કરવાનો છે.

શ્રીકૃષ્ણાષ્ટકમ્ ।

‘નવીનજીમૂતસમાનવર્ણ રત્નોલ્લસત્કુણ્ડલશોભિકર્ણમ્ ।

મહાકિરીટાગ્રમયૂરપર્ણ શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ॥૧॥

— નવીનજીમૂત સમાનવર્ણ — જેમના શરીરનો રંગ, નવીન મેઘ જેવો શ્યામ છે. રત્નોલ્લસત્કુણ્ડલશોભિકર્ણમ્ — જેમના કાને, વિવિધ રત્નો જડેલાં કુંડળો શોભી રહ્યાં છે. મહાકિરીટાગ્રમયુરપર્ણ — જેમના મસ્તકે ધારણ કરેલા મુકુટના અગ્રભાગમાં મોરનાં પીંછાં વિલસી રહ્યાં છે, એવા શ્રીલક્ષ્મીજી તથા રાધિકાજી જેવા ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ ૧.

‘નિધાય પાણિદ્વિતયેન વેણું, નિજાધરે શેઝરયાતરેણુમ્ ।
નિનાદયન્તં ચ ગતૌ કરેણું, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ॥૨॥

શિર પર પાઘમાં ધારણ કરેલા તોરાઓમાં ગૂંથેલાં વિવિધ પુષ્પોની સુગંધીરજથી સુગંધિત થયેલી બંસરીને એક હાથમાં પકડીને, તેને હોઠ ઉપર મૂકીને, બીજા હાથની આંગળીઓ વડે જે મધુર સ્વરો રેલાવી રહેલા છે અને જેમની ચાલ ગજ જેવી છે, એવા શ્રી-લક્ષ્મીજી તથા રાધિકાજી જેવા ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ ૨.

‘વિશુદ્ધહેમોજ્જવલપીતવસ્ત્રં હતારિયૂથં ચ વિનાપિ શસ્ત્રમ્ ।
વ્યર્થીકૃતાનેકસુરદ્વિડ્ઞં શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ॥૩॥

— વિશુદ્ધહેમોજ્જવલપીતવસ્ત્રં — જેમણે શુદ્ધ સુવર્ણના રંગ જેવું ઉજ્જવળ પીળું વસ્ત્ર — પીતાંબર ધારણ કરેલું છે. હતારિયૂથં ચ વિનાપિ શસ્ત્રમ્ અને જેમણે અનેકાનેક આસુરીજનોનો નાશ કોઈ પણ પ્રકારનાં શસ્ત્રો ધારણ કર્યા સિવાય કરેલો છે — આજે પણ કરે છે; અને વ્યર્થીકૃતાનેકસુરદ્વિડ્ઞં — આસુરી જનોનાં જાતજાતનાં શસ્ત્રો અને અસ્ત્રોને જેમણે નિષ્ફળ બનાવેલાં છે, એવા શ્રી-લક્ષ્મીજી અને રાધિકાજી જેવા ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ ૩.

‘અધર્મતિષ્ઠ્યાર્દિતસાધુપાલં સદ્ધર્મવૈરાસુરસઙ્ગકાલમ્ ।
પુષ્પાદિમાલં વ્રજરાજબાલં શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ॥૪॥

— અધર્મતિષ્ઠ્યાર્દિત સાધુપાલં — અધર્મ અને અધર્મના સર્ગોથી હેરાનપરેશાન થયેલા સાધુજનોનું જે હમેશાં રક્ષણ કરે છે. સદ્ધર્મવૈરાસુરસંઘકાલમ્ — ભાગવદ્ધર્મ સાથે વેરવૃત્તિ ધરાવનારા આસુરીજનોના સમૂહ માટે જે કાળરૂપ છે; અને પુષ્પાદિમાલં વ્રજરાજબાલં — જેમણે વિવિધ પુષ્પોની માળાઓ કંઠમાં ધારણ કરેલી છે અને જે વ્રજરાજના પુત્ર છે : વ્રજ શબ્દનો અર્થ ધર્મપરાયણ ભક્તોનો સમૂહ પણ થાય છે; એવા જનોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, એટલે ધર્મ સાક્ષાત્

તેમના પુત્ર છે એવો અર્થ પણ છે; એવા શ્રી-લક્ષ્મીજી તથા રાધિકાજી જેવા ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ ૪.

‘ગોપીપ્રિયારંભિતરાસખેલં રાસેશ્વરીરઙ્ગનકૃત્પ્રહેલમ્ ।
સ્કન્ધોલ્લસત્કુંકુમચિહ્નચેલં શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ॥૫॥

— ગોપીપ્રિયારંભિતરાસખેલં — ભક્તજનોને પ્રિય એવો રાસ જે બેલી રહ્યા છે. રાસેશ્વરીરંજનકૃત્પ્રહેલમ્ — રાસ રમવામાં શ્રેષ્ઠ એવા ભક્તજનોને આનંદ આપવા માટે રાસની ઉત્કૃષ્ટ રમત જે સવિશેષ રમી રહ્યા છે અને સ્કંધોલ્લસત્કુંકુમચિહ્નચેલં — જેમના ખભા ઉપર કુંકુમનાં ચિહ્નોવાળું વસ્ત્ર શોભી રહ્યું છે, એવા શ્રી-લક્ષ્મીજી તથા રાધિકાજી જેવા ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ ૫.

‘વૃન્દાવને પ્રીતતયા વસન્તં નિજાશ્રિતાનાપદ ઉદ્ધરન્તમ્ ।
ગોગોપગોપીરભિનન્દયન્તં શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ॥૬॥

— વૃન્દાવને પ્રીતતયા વસન્તં — વૃન્દાવન એટલે એ નામનું સ્થળ-વિશેષ તેમ જ ભક્તજનોનો દિવ્યસમૂહ, તેમાં, ભક્તજનોના હૃદયમાં જે અતિ પ્રેમથી વસી રહેલા છે. નિજાશ્રિતાનાપદ ઉદ્ધરન્તમ્ — પોતાના શરણે આવેલા આશ્રિતજનોનું હરેક પ્રકારની આપત્તિમાંથી જે હમેશાં રક્ષણ કરી રહ્યા છે. ગોગોપગોપીરભિનન્દયન્તં — ગાયો, ગોપ અને ગોપીને તેમ જ ઈન્દ્રિયો અને મનને વશ કરીને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં રાચનારા ભક્તાત્માઓને જે અલૌકિક આનંદ ઉપજાવે છે, એવા શ્રી-લક્ષ્મીજી તથા રાધિકાજી જેવા ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ ૬.

‘વિશ્વદ્વિષન્મન્મથદર્પહારં સંસારિજીવાશ્રયણીયસારમ્ ।
સદૈવ સત્પુરુષસૌખ્યકારં શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ॥૭॥

—વિશ્વદ્વિષન્મન્મથદર્પહારં — વિશ્વમાં સૌ કોઈ સાથે શત્રુતા સેવીને, સર્વને નમાવનારા કામદેવનો પણ ગર્વ જેમણે હરી લીધેલો છે.

સંસારિજીવાશ્રયણીયસારમ્ — અસાર સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા જીવો માટે જે એકમાત્ર તરણોપાય — આશ્રય અને સારરૂપ છે; અને સદૈવ સત્પુરુષસૌખ્યકારં — સત્ના માર્ગે ચાલનારા સત્પુરુષોને જે હમેશાં પરમસુખ આપનારા છે, એવા શ્રી-લક્ષ્મીજી તથા રાધિકાજી જેવા ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ ૭

‘આનન્દિતાત્મવ્રજવાસિતોકં નન્દાદિસંદર્શિતદિવ્યલોકમ્ ।

વિનાશિતસ્વાશ્રિતજીવશોકં શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ ॥૮॥

— આનંદિતાત્મવ્રજવાસિતોકં — પોતાનાં દિવ્ય લીલાચરિત્રો વડે જે વ્રજવાસીઓને — ભક્તજનોના સમૂહને સદા આનંદ ઉપજાવે છે. નંદાદિસંદર્શિતદિવ્યલોકમ્ — નંદ પ્રમુખ ભક્તજનોને જે પોતાના દિવ્યધામનું દર્શન કરાવે છે. અને વિનાશિતસ્વાશ્રિતજીવશોકં — પોતાના આશ્રયે આવેલા જીવપ્રાણીમાત્રના સર્વ પ્રકારના શોકનો જે નાશ કરે છે, એવા શ્રી — લક્ષ્મીજી તથા રાધિકાજી જેવા ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું સહૃદય પ્રણામ કરું છું.’ ૮.

(સત્સંગ પ્રદીપ વ. ૬, અ. ૧)

૪. ધાર્મિક સ્તોત્ર

(વસંતતિલકાવૃત્તં)

શ્રીવાસુદેવ ! વિમલામૃતધામવાસમ્,
નારાયણં નરકતારણનામધેયમ્;
શ્યામં સિતં દ્વિભુજમેવ ચતુર્ભુજં ચ,
ત્વાં ભક્તિધર્મતનયં શરણં પ્રપદ્યે ૧. ટેકો

શિક્ષાર્થમત્ર નિજભક્તિમતાં નરાણા—
મેકાન્તધર્મમખિલં પરિશીલયન્તમ્;
અષ્ટાંગયોગકલનાશ્ચ મહાવ્રતાનિ, ત્વાં. ૨.

શ્વાસેન સાકમનુલોભવિલોભવૃત્યા,
સ્વાન્તર્બહિશ્ચ ભગવત્યુરૂધાનિજસ્ય;
પૂરે ગતાગતજલામ્બુધિનોપમેયં, ત્વાં. ૩.

બાહ્યાન્તરિન્દ્રિયગણશ્ચસનાધિદૈવ—
વૃત્યુદ્ભવસ્થિતિલયાનપિ જાયમાનાન્;
સ્થિત્વા તતઃ સ્વમહસા પૃથગીક્ષમાણમ્, ત્વાં. ૪

માયામયાકૃતિતમોડશુભવાસનાનામ્,
કર્તું નિષેધમુરુધા ભગવત્સ્વરૂપે;
નિર્બીજસાંખ્યમતયોગગયુક્તિભાજમ્, ત્વાં. ૫

દિવ્યાકૃતિત્વસુમહસ્ત્વસુવાસનાનામ્,
સમ્યગ્વિધિં પ્રથયિતું ચ પતૌ રમાયાઃ;
સાલંબસાંખ્યપથયોગસુયુક્તિભાજમ્, ત્વાં. ૬

કામાર્તતસ્કરનટવ્યસનિદ્વિષન્તઃ,
સ્વસ્વાર્થસિદ્ધિમિવ ચેતસિ નિત્યમેવ;
નારાયણં પરમયૈવ મુદા સ્મરન્તમ્, ત્વાં. ૭.

સાધ્વીચક્રોરશલભાસ્તિમિકાલકંઠ— ,
કોકા નિજેષ્ટવિષયેષુ યથૈવ લગ્નાઃ;
મૂર્તૌ તથા ભગવતોઽત્ર મુદાતિલગ્નમ્, ત્વાં. ૮.

સ્નેહાતુરસ્તવથ ભયાતુર આમયાવી,
યદ્વત્ ક્ષુધાતુરજનશ્ચ વિહાય માનમ્;
દૈન્યં ભજેયુરિહ સત્સુ તથા ચરન્તમ્, ત્વાં. ૯.

ધર્મસ્થિતૈરુપગતૈર્બૃહતા નિજૈક્યમ્,
સેવ્યો હરિઃ સિતમહઃસ્થિતદિવ્યમૂર્તિઃ;
શબ્દાઘરાગિભિરિતિ સ્વમતં વદન્તમ્, ત્વાં. ૧૦.

સદ્ગ્રન્થનિત્યપઠનશ્રવણાદિસક્તમ્,
બ્રાહ્મી ચ સત્સદસિ શાસતમત્ર વિદ્યામ્;
સંસારજાલપતિતાખિલજીવબન્ધો ! ત્વાં. ૧૧.

આ પછી નીચેના બે શ્લોકો ‘સગધરાવૃત્તમ્’ — એ છંદમાં બોલાય છે : —

(૧) ધર્મસ્ત્યાજ્યો ન કેશ્વિત્ સ્વનિગમવિહિતો, વાસુદેવે ચ ભક્તિઃ
દિવ્યાકારે વિધેયા સિતધનમહસિ બ્રહ્મશૈક્યં નિજસ્ય;
નિશ્ચિત્યૈવાન્યવસ્તુન્યશુમપિ ચ રતિં, સંપરિત્યજ્ય સંત-
સ્તન્માહાત્મ્યાય સેવ્યા, ઇતિ વદતિ નિજાન્, ધાર્મિકો નીલકંઠઃ ॥

(૨) દષ્ટાઃ સ્પૃષ્ટા નતા વા કૃતપરિચરણા ભોજિતાઃ પૂજિતા વા
સઘઃ પુંસામઘૌઘં બહુજનિજનિતં, ઘ્નન્તિ યે વૈ સમૂલમ્,
પ્રોક્તાઃ કૃષ્ણેન યે વા નિજહૃદયસમા યત્પદે તીર્થજાતમ્,
તેષાં માતઃ ! પ્રસંગાત્ કિમિહ નનુ સતાં દુર્લભં સ્યાન્મુમુક્ષોઃ ॥

(સ.જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૨, શ્લો. ૪૬)

સંપ્રદાયના વિપુલ સાહિત્યભંડારમાં સ્તોત્રો અને અષ્ટકો તો જાતજાતનાં અને ઘણાં છે પણ તેમાં શતાનંદ મુનિએ રચેલું ‘શ્રીવાસુદેવ વિમલામૃતધામવાસં ૧’ એ પંક્તિથી શરૂ થતું સ્તોત્ર એની વિશિષ્ટતા-ઓના કારણે અતિ મહત્વનું અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. આ સ્તોત્રની વિશિષ્ટતાઓ સુજ્ઞ આશ્રિત સત્સંગીઓએ અવશ્ય જાણવી ઘટે છે :-

(૧) આ સ્તોત્ર સત્સંગિજીવનના સર્જન માટે કારણભૂત બનેલું છે, એ એની પહેલી વિશિષ્ટતા છે. વિ. સં. ૧૮૮૫ની ધનતેરશનો દિવસ, સંપ્રદાય અને આશ્રિત સત્સંગીઓના જીવનમાં પરમ મંગળ દિન તરીકે સદા સ્મરણીય રહેશે. એ દિવસે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ગઢડામાં દાદા ખાચરના દરબારમાં સભા ભરીને બિરાજમાન થયા હતા ત્યારે શતાનંદ મુનિએ આ સ્તોત્ર દ્વારા ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. ભક્તના અંતરનો ઉચ્ચ અને નિર્મળ ભાવ જોઈને ભગવાન અતિ પ્રસન્ન થયા અને ‘જે જોઈએ તે’ માગવાનું કહ્યું. શતાનંદ મુનિ ડભાણમાં યજ્ઞ થયો તે વખતે સં. ૧૮૬૫ના પોષ માસમાં પહેલવહેલા સંપ્રદાયમાં આવ્યા હતા. ત્યારથી અથવા વધારે ચોકસાઈથી કહીએ તો તે પહેલાંથી પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનાં લીલાચરિત્રો અને એ સ્વરૂપે આપેલા ધર્મોપદેશો અને કરેલી જ્ઞાનવાર્તાનો ગ્રંથ લખવાની એમના અંતરમાં પ્રબળ ઈચ્છા વર્તતી હતી. વીસ વર્ષ અને નવ મહિના સુધી પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની કરેલી સેવારૂપી તપશ્ચર્યાનું ફળ જાણે પ્રાપ્ત થતું હોય તેમ, ‘પ્રગટ ભગવાનની પ્રગટ લીલાનો ગ્રંથ રચવા માટે દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ અને શક્તિ’ મળવા માટે એમણે નમ્ર યાચના કરી. ભગવાને અતિ કૃપા કરીને એ યાચના મંજૂર કરી (સ.જી.પ્ર. ૫, અ. ૬૬, શ્લો. ૨૮થી ૩૧). આમ આ સ્તોત્રના મહાગાનના પરિણામે સત્સંગિજીવનનું સર્જન થયું છે.

(૨) ભગવાને એમને મહાગ્રંથની રચના કરવામાં આવે તે પહેલાં જ એમાં યોગ્ય સ્થળે ‘પોતાની લખેલી શિક્ષાપત્રીને ગૂંથી લેવાનો, એટલે કે સમાવેશ કરવાનો’ આદેશ આપ્યો, એ આ સ્તોત્રની બીજી વિશિષ્ટતા છે (સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૬૬, શ્લો. ૩૨). શિક્ષાપત્રીને

સત્સંગિજીવન ગ્રંથની રચના થાય તે પહેલાં એ ગ્રંથમાં ગૂંથી લેવા માટે પણ આ સ્તોત્રનું ગાન કારણભૂત બનેલું છે.

(૩) આ સ્તોત્ર પરમાત્માના પરાત્પર સર્વોપરી સ્વરૂપનું ગાન અને નિરૂપણ કરે છે; છતાં એમાં જ્ઞાની ભક્તજનો અને યોગીમહાત્માઓ માટે સદા આદર્શ અને ધ્યેયસ્વરૂપ ગણાતા પરમાત્માને બ્રહ્મનિષ્ઠ ભક્તનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ એ આદર્શ જીવનમાં આચરી દાખવતા પરમ ભાગવત ભક્ત તરીકે વર્ણવેલા છે, એ એની ત્રીજી વિશિષ્ટતા છે. ભગવાન તો અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વ માટે ધ્યેય અને સાધ્ય છે; એમને કોઈ સાધનો કરવાનાં હોતાં નથી. છતાં પોતાના ભક્તજનોના સુખ માટે ભગવાન પોતે ભક્ત માફક સાધન આચરે એના જેવું આશ્ચર્ય બીજું એકેય ન ગણાય. ભક્તજનો ઉપર કૃપા વરસાવવી એ જ એમનાં સાધનોનો હેતુ છે. આ વિશિષ્ટતાને અનુલક્ષીને જ કદાચ સ્તોત્રનું નામ ‘શ્રીધાર્મિક સ્તોત્ર’ રાખવામાં આવ્યું હશે. એકાંતિક ધર્મ જેમને આશરીને સદા રહેલો છે એવા પરમાત્માને ‘ધાર્મિક’ કહેવાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ માટે ‘ધાર્મિક’ શબ્દ વિશેષણરૂપે સ. જ. પ્ર. ૫, અ. ૫૫, શ્લો. ૨૮માં વપરાયો છે. એવા પરમાત્માને આશરીને રહેલા પરમભાગવત ભક્તોને પણ ‘ધાર્મિક’ કહેવાય છે; અને ‘એકાંતિકધર્મ યા ભાગવદ્ધર્મને લગતું’ એ અર્થમાં પણ ધાર્મિક શબ્દ વપરાય છે. એકાંતિકધર્મ યા ભાગવદ્ધર્મની વ્યાખ્યા વચનામૃત, ગ. પ્ર. પ્ર. ૧૮માં સમજાવેલી છે. પ્રત્યક્ષ પરમાત્માના સ્વરૂપના આશ્રય સિવાય અન્ય કોઈ ગતિ જેમાં ન હોય એનું નામ એકાંતિક ધર્મ યા ભાગવદ્ધર્મ કહેવાય છે. સ્વધર્મ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિ પરમાત્માને ઓળખવા અને પામવાનાં આ ચારેય સાધનોનો જેમાં સુંદર સમન્વય સધાયો હોય એનું નામ એકાંતિક યા ભાગવદ્ધર્મ કહેવાય છે; અથવા પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ એને એકાંતિક ધર્મ કહેવાય છે.

(૪) ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મજગતમાં જે ક્રાંતિકારી જ્ઞાનસિદ્ધાંતો અને ધર્મપ્રણાલિકાઓ પ્રવર્તવેલી છે તેના સારનું આ સ્તોત્રમાં સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટ બોધ થાય એવી સરળ રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, એ એની ચોથી વિશિષ્ટતા છે.

(૫) નિર્બીજ સાંખ્ય અને નિર્બીજ યોગ તથા સાલંબ અથવા સબીજ સાંખ્ય અને સબીજ યોગમતની વિગતો, કારણો દર્શાવીને આ સ્તોત્રમાં સમજાવવામાં આવી છે, એ એની પાંચમી વિશિષ્ટતા છે.

(૬) આ સ્તોત્રની રચના, દરેક પંક્તિમાં ચૌદ અક્ષરો ધરાવતા વસંતતિલકા છંદમાં થયેલી છે. આ છંદને પ્રદ્વર્ષિણી અને સિંહોન્નતા પણ કહેવામાં આવે છે. એ નામો સાર્થક થાય એ રીતે પરમાત્માના દિવ્યસ્વરૂપનો આનંદ નિત્ય નવો અને નવો અનુભવવો અને એ કારણે રોમહર્ષ, અલૌકિક મસ્તીમાં અખંડ રહેવું તથા સિંહ જેમ જંગલના પશુઓનો રાજા કહેવાય છે અને તે નિજાનંદમાં મસ્ત બનીને હમેશાં નિર્ભય રીતે અને ઉન્નત મસ્તકે જીવે છે અને વિચરે છે તેમ એ રીતે સ્વસ્વરૂપના અને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે સદા બિરાજમાન પરમાત્માના સ્વરૂપની આનંદ-મસ્તી વ્યક્ત કરવા માટે આ છંદની પસંદગી કરવામાં આવી છે, એ એની છઠી વિશિષ્ટતા છે. બીજા બધા છંદો કરતાં પ્રાર્થના કરનારના અંતરનો પરમભાવ અલૌકિક અદાથી આ છંદમાં સરળતાથી વ્યક્ત થાય છે, એ આ છંદનું આકર્ષણ છે.

(૭) મન ચંચળ અને પ્રબળ ગણાય છે; એ જેમ મોક્ષનું કારણ ગણાય છે તેમ બંધનનું પણ કારણ ગણાય છે. જીવની બધી ઉપાધિઓનું મૂળ મન ગણાય છે; એ સાથે જ એ જીવનું મિત્ર અને કિરણ બનીને આત્યંતિક શ્રેયનું સહાયક પણ બની શકે છે. એવા મનને કેવી રીતે આત્મવશ વર્તાવવું અને કેવી રીતે પરમાત્માપરાયણ બનાવવું, એની ખૂબ સરળ રીત વ્યવહારમાં રોજ અનુભવમાં આવતી બાબતો અને દાખલાઓ દ્વારા આ સ્તોત્રમાં સમજાવેલી છે, એ એની સાતમી વિશિષ્ટતા છે.

(૮) ‘યમૈવેષ વૃણુતે સ તેન લભ્યઃ । — જેના ઉપર પરમાત્મા પોતે અહૈતુકી કૃપા દાખવે છે તેને જ એ ઓળખાય છે અને પ્રાપ્ત થાય છે.’ — એ શ્રુતિવાક્યને આ સ્તોત્રગાન સાર્થક કરે છે, એ એની આઠમી વિશિષ્ટતા છે. પ્રગટ ભગવાનની પ્રગટ લીલાનું ગાન કરવા માટે ગ્રંથ રચવાની શક્તિ મળે એ માટે શતાનંદ મુનિએ આ પહેલાં

બદરિકાશ્રમમાં જઈને લાંબો વખત ઉગ્ર તપ કર્યું હતું; પણ ત્યારે એ શક્તિ એમને પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પ્રત્યક્ષ સેવામાં એમણે વીસ વર્ષ અને નવ મહિના જેટલો લાંબો સમય ગાળ્યો હતો; પણ ત્યારેય એમના મનની એ ઈચ્છા મનમાં જ રહી હતી; પણ ઉપર જણાવેલા પ્રસંગે અંતરના આર્તભાવથી એમણે જ્યારે આ સ્તોત્રથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને એમના ઉપર અહૈતુકી કૃપાવૃષ્ટિ કરી. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાદુર્ભાવ પછી અડતાળીસ વર્ષ બાદ અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયની ધર્મધુરા સ્વીકારી તે પછી સત્તાવીસ વર્ષ બાદ ઉપર જણાવેલો સભાપ્રસંગ બનેલો છે. એટલે ઇતિહાસ કાળની ગણતરીએ શતાનંદ મુનિને સં. ૧૮૬૫ પહેલાંના સમયની માહિતી ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ કેટલાક પુરુષોને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન — ત્રિકાળનું જ્ઞાન હોય છે. શતાનંદ મુનિ એવા ત્રિકાળજ્ઞ હતા; પણ પરમાત્માના સ્વરૂપનું અને તે પણ પ્રત્યક્ષ માનુષી સ્વરૂપનું યથાર્થ એટલે જેવું છે તેવું જ્ઞાન તો ત્રિકાળ જ્ઞાની હોય તેને પણ હોતું નથી, એવું શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે. હીરા વડે જ જેમ હીરો વિંધાય છે અને કાંટા વડે જ જેમ કાંટો કાઢી શકાય છે, તેમ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પરબ્રહ્મ વડે જ થાય છે. એટલે એમની નિષ્કારણ કૃપા થાય તો જ સંપ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાને શતાનંદ મુનિ ઉપર આ પ્રકારની કૃપા વર્ષાવેલી છે; અતિકૃપા કરીને, ભગવાને એમને વર આપ્યો છે કે, ‘મારા મનનો જે અભિપ્રાય છે તે તું બરાબર જાણી શકીશ; તારાથી કંઈ જ અજાણ્યું નહિ રહે; તું મને અતિ પ્રિય છે.’ (સ.જી. પ્ર. ૫, અ. ૬૬, શ્લો. ૩૦). આમ, આ સ્તોત્રગાનના પરિણામે શતાનંદ મુનિને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ માનુષી સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવા અને વર્ણવવા માટે ભગવત્કૃપાથી જ દિવ્યદષ્ટિ, અલૌકિક બુદ્ધિ અને અદ્ભુત શક્તિ સાંપડેલાં છે. આશ્રિત સત્સંગી પણ જો શતાનંદ મુનિના ભાવને બરાબર અનુસરે અને આ સ્તોત્રનું અંતરના આર્તભાવથી ગાન કરે તો એવી દષ્ટિ, બુદ્ધિ અને શક્તિ ભગવત્કૃપાથી એને પણ સાંપડે એમાં શંકા નથી. આ સ્તોત્રનું બરાબર ગાન કરી શકાય

તે માટે એના શબ્દાર્થ અને રહસ્યાર્થનું એકાગ્રચિત્તે વાચન, શ્રવણ અને મનન નિદિધ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

(૮) આ ધાર્મિકસ્તોત્રમાં અગિયાર શ્લોકો છે; એમાં પહેલા શ્લોકમાં ભગવાનના પરાત્પર સ્વરૂપ સાથે પ્રત્યક્ષ નયનગોચર વર્તતા દ્વિભુજ માનુષી સ્વરૂપની સર્વદષ્ટિએ અને સર્વદા અભિન્નતા દાખવતું નિરૂપણ કરેલું છે; આ નિરૂપણ આશ્રિત સત્સંગીએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે. બીજા શ્લોકમાં શતાનંદ મુનિ આશ્રિત સત્સંગીઓને ફરીથી આ મહત્વની વાતનું ભારપૂર્વક સ્મરણ કરાવે છે. એ પછીના નવ શ્લોકમાં પરમાત્માની સેવારૂપી આત્યંતિક શ્રેયની સિદ્ધિ માટે ભક્તજનોએ કેવું જીવન જીવવું જોઈએ એનો જે આદર્શ ભગવાને પોતે પોતાના જીવન દ્વારા દાખવ્યો છે, એનું અનુપમ ચિત્ર આંકેલું છે. સ્તોત્રનું શબ્દલાલિત્ય, ભાવમાધુર્ય અને અર્થગાંભીર્ય, ધ્યેયમૂર્તિ ભગવાનને અંતરની આંખ સામે પ્રત્યક્ષ કરે એવું અદ્ભુત અને સબળ છે. ભગવત્સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિને પરીવીને શાંતચિત્તે, સ્તોત્રનું વાચન અને ગાન કરવું શ્રેયસ્કર છે. દરેક શ્લોકની ચોથી પંક્તિ ‘ત્વાં ભક્તિધર્મતનયં શરણં પ્રપદ્યે । — એવા ભક્તિધર્મના પુત્ર તમે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ, આપનું શરણ યાચું છું — ગ્રહણ કરું છું’ એ ધ્રુવપંક્તિ છે.’

વસન્તતિલકાવૃત્તમ્ ।

‘શ્રીવાસુદેવ ! વિમલામૃતધામવાસમ્

નારાયણં નરકતારણનામધેયમ્ ।

શ્યામં સિતં દ્વિભુજમેવચતુર્ભુજં ચ,

ત્વાં ભક્તિધર્મતનયં શરણં પ્રપદ્યે ॥૧॥

— સ્તોત્રની શરૂઆત, ‘શ્રીવાસુદેવ’ એ સંબોધનથી કરેલી છે. એ પછી, ‘વિમલામૃતધામવાસમ્, નારાયણં, નરકતારણનામધેયમ્, શ્યામં સિતં, દ્વિભુજં, ચતુર્ભુજં’ — એ સાત શબ્દો ત્વાં ભક્તિધર્મતનયમ્ના વિશેષણરૂપે વપરાયેલા છે. પોતે જેનું શરણ યાચે છે અને ગ્રહણ કરે છે, એ ભક્તિધર્મના પુત્રના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં શતાનંદ મુનિ કહે છે

કે, ‘હે વાસુદેવ ! આપ વિમલ છો, એટલે જેમાં કોઈ પ્રકારનો મળ નથી, અર્થાત્ જે સદા શુદ્ધ અને અમાયિક એવા છો; અને જેને અમૃતધામ યા અક્ષરધામ કહેવામાં આવે છે તે ધામમાં આપ વસો છો; આપ નારાયણ છો; આપના સ્મરણકીર્તન માત્રથી નરકનું નિવારણ થાય છે; આપ શ્યામ (ઘનશ્યામ) છો અને શ્વેત પણ છો; આપ દ્વિભુજ છો અને ચતુર્ભુજ પણ છો, એવા ભક્તિધર્મના પુત્ર, તમે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાચું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૧.

પરમાત્મા અક્ષરબ્રહ્મ અને આત્મા, ચિત્ અને અચિત્ તત્ત્વ અને પદાર્થમાત્રના શરીરી અને સ્વામી છે, એ સિદ્ધાંત સમજાવવા માટે શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો ત્રણ કારણો આપે છે : (૧) પરમાત્મા વ્યાપક છે, જ્યારે અક્ષર અને આત્મા, ચિત્ અને અચિત્ તત્ત્વમાત્ર વ્યાપ્ય છે. આ હકીકત દર્શાવવા માટે સ્તોત્રમાં ‘શ્રીવાસુદેવ’ નામ વાપરવામાં આવેલું છે. શ્વેતદ્વીપવાસી વાસુદેવ યા ચતુર્વ્યુહમાંનું આદ્યસ્વરૂપ વાસુદેવ, એ અર્થમાં અત્રે શ્રીવાસુદેવ નામ વપરાયેલું નથી. ચિત્અચિત્ સર્વમાં સર્વત્ર આરાધ્યદેવ તરીકે જે વ્યાપીને રહેલા છે તે વાસુદેવ કહેવાય છે. ‘શ્રી’ એટલે લક્ષ્મીજી એવો અર્થ થાય છે, પણ અહીં એનો અર્થ ‘અનંત પ્રકારના કલ્યાણકારી મંગળ ગુણયુક્ત’ એ ગ્રહણ કરવાનો છે. પરમાત્મા પોતે ‘શ્રી’ હોવાથી, જે એમનો આશ્રય કરે છે તેનું પણ એ ‘શ્રી’ એટલે મંગળ કરે છે, એ અર્થમાં ‘શ્રી’ શબ્દ અત્રે વપરાયેલો છે. પરમાત્મા સમર્થ છે અને સ્વતંત્ર છે, જ્યારે અક્ષર અને આત્મા, ચિત્ અને અચિત્ તત્ત્વમાત્ર, અસમર્થ અને પરતંત્ર છે. આ હકીકત સમજાવવા માટે ‘નારાયણ’ નામ વાપરેલું છે. ‘નારાયણ’ શબ્દના ઘણા અર્થો કરવામાં આવે છે, અને તેથી એ નામ ઘણી વિભૂતિઓને લાગુ કરવામાં આવે છે; પણ અત્રે તો એ નામ જે સર્વથી સમર્થ છે, સર્વથી સ્વતંત્ર છે અને સર્વના નિયામક છે, અને પુરુષમાત્રમાં પુરુષોત્તમ છે, એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમાં વપરાયેલું છે. જેને શાસ્ત્રોમાં અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર — પરાત્પર કહેવામાં આવેલા છે, એ હકીકત સ્પષ્ટ કરવા માટે

‘વિમલામૃતધામવાસમ્’ વિશેષણ વાપરેલું છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ સદા સુખમય છે; દુઃખમાત્ર એ નામના સ્મરણ-કીર્તનથી દૂર થાય છે; એટલું જ નહિ પણ જેને સાચું સુખ કહેવામાં આવે છે તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ મુદ્દાની વાત સમજાવવા માટે ‘નરકતારણનામધેયમ’ વિશેષણ વાપરેલું છે. અહીં નરક શબ્દ, ‘સ્વર્ગ અને નરક’ એવા બે સ્થાનવિશેષ પૈકી નરકલોકના અર્થમાં વપરાયેલો નથી; પણ દુઃખ એટલે જન્મમરણરૂપી દુઃખ, કર્મ અને વાસનાના બંધનરૂપી દુઃખ એ અર્થમાં નરક શબ્દ વપરાયેલો છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ ‘શ્યામ’ એટલે કાળું નહિ પણ ઘનશ્યામ છે; પણ એ દિવ્યતેજયુક્ત છે, અધોઊર્ધ્વપ્રમાણરહિત તેજના પ્રકાશના પુંજમાં દિવ્ય સિંહાસન પર બિરાજેલા પરમાત્મા, એથી શ્વેત જણાય છે. ભગવાન સદા દ્વિભુજ છે, પણ એ ક્યારેક ચતુર્ભુજ, અષ્ટભુજ, સહસ્રભુજ પણ જણાય છે. ભગવાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી વખતે જ્યારે વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો જેવા કે સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર, વપરાયેલા હોય ત્યારે ભગવાન ‘દ્વિભુજ દિવ્ય સદાસાકાર અને અનંત કલ્યાણકારી ગુણયુક્ત છે, એવું નિશ્ચિત સમજીને નિર્ગુણ એટલે માયિક ગુણરહિત અને નિરાકાર એટલે માયિક આકારરહિત એવો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો હિતાવહ છે.

— સ્તોત્રમાં હવે પછીના શ્લોકમાં જે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે તે આદર્શ ભક્તનું સ્વરૂપ છે. એ ઉપરથી કોઈએ એમ માનવાની ગંભીર ભૂલ ન કરવી જોઈએ કે શતાનંદ મુનિ જેનું શરણ યાચે છે અને ગ્રહણ કરે છે, તે એક બ્રહ્મનિષ્ઠભક્ત છે. એવી ભૂલ કોઈ ન કરે તે માટે જ એમણે પહેલા શ્લોકમાં ભગવાનના દિવ્ય અને અલૌકિક સ્વરૂપનું ભારપૂર્વક અને સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરેલું છે; અને બીજા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જેને મેં હવે પછી ઉત્તમ અને આદર્શ ભક્ત તરીકે વર્ણવેલા છે તે ભક્ત નથી, પણ સર્વ જ્ઞાની ભક્તોની ધ્યેયમૂર્તિ ભગવાન પોતે છે; ભક્તને શિખવવા માટે જ ભગવાન આદર્શ જીવનની વિગતો પોતે આચરીને સમજાવે છે.

માણસનો સ્વભાવ અવળચંડો ગણાય છે, અર્થનો અનર્થ કરવાની

એને ટેવ હોય છે; તેથી આગળ વધુ વર્ણન કરતાં પહેલાં શતાનંદ મુનિ ફરીથી એક વાર ચેતવણી આપતાં સ્પષ્ટતા કરે છે કે,

‘શિક્ષાર્થમત્ર નિજભક્તિમતાં નરાણા—

મેકાન્તધર્મમર્ચિલં પરિશીલયન્તમ્ ।

અષ્ટાંગયોગકલનાશ્ચ મહાવ્રતાનિ — ત્વાં. ॥૨॥

— પોતાના ભક્તજનોની શિક્ષા માટે એટલે પાઠ શિખવવા માટે જ જે પોતે એકાંતિકધર્મનું તથા અષ્ટાંગયોગ અને એની બધી કળાઓનું તથા મહાવ્રતોનું આજીવન પાલન કરે છે એવા ભક્તિધર્મના પુત્ર, તમે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ, આપનું શરણ યાયું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૨

આશ્રિત સત્સંગીમાત્રે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી ભગવાન પોતે ભક્તજનોને આદર્શ પાઠ શિખવવા માટે કેવું જીવન જીવે છે તેનું શતાનંદ મુનિ વર્ણન કરી ગાન કરે છે : ભક્તજને — દેહથી વિલક્ષણ અને સ્વતંત્ર એવા પોતાના આત્મારૂપે કેવી રીતે રહેવું; અને એ રીતે રહીને ભગવત્સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ કેવી રીતે જોડવી એ વાત બે શ્લોક દ્વારા સમજાવે છે :

‘શ્વાસેન સાકમનુલોમવિલોમવૃત્ત્યા

સ્વાન્તર્બહિશ્ચ ભગવત્યુરુધાનિજસ્ય ।

પૂરેગતાગતજલામ્બુધિનોપમેયં — ત્વાં. ॥૩॥

— મનની વૃત્તિને અંતઃકરણ સન્મુખ કરીને ભગવાનને ધારવા એ વિલોમ અથવા પ્રતિલોમવૃત્તિ કહેવાય છે; અને નેત્ર આગળ બહાર ભગવાનને ધારવા એ અનુલોમવૃત્તિ કહેવાય છે. જ્યારે શ્વાસ દેહની અંદર અને અંતરમાં સ્થિર કરે છે ત્યારે જે વિલોમ અથવા પ્રતિલોમવૃત્તિથી ભગવત્સ્વરૂપને — ભગવાનની મૂર્તિને અંતરમાં ધારે છે અને જ્યારે શ્વાસ બહાર કાઢે છે ત્યારે જે અનુલોમવૃત્તિથી ભગવત્સ્વરૂપને બહાર ધારે છે; એટલે મનની વૃત્તિને બન્ને પ્રકારે જે ભગવત્સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી રાખે છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્ર તમે,

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાયું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૩.

મનની વૃત્તિની બન્ને પ્રકારની ક્રિયા સમજાવવા માટે સાગર અને એના પાણીની ગતિ આગતિ — ભરતી અને ઓટનો દાખલો આપે છે. સાગરમાં ભરતી આવે છે ત્યારે વેગથી પાણી ચઢે છે અને ઓટ આવે છે ત્યારે વેગથી પાણી ફરે છે તેમ મનની વૃત્તિમાં બે પ્રકારની ક્રિયા — અનુલોમ અને વિલોમ, સતત થતી રહેલી હોવાના કારણે ભક્તિધર્મના પુત્રને અહીં સાગરની ઉપમા આપેલી છે.

ભક્તજને દેહ અને વ્યવહારની ક્રિયા કરતી વખતે પણ પોતાના મનની વૃત્તિ, આ રીતે પરમાત્મામાં અખંડ જોડાયેલી રાખવી જોઈએ, એ માટે આ આદર્શ પાઠ કહેવામાં આવેલો છે :

‘બાહ્યાન્તરિન્દ્રિયગણશ્ચસનાધિદૈવ

વૃત્યુદ્ભવસ્થિતિલયાનપિજાયમાનાન્ ।

સ્થિત્વા તતઃ સ્વમહસા પૃથગીક્ષમાણમ્ — ત્વાં. ॥૪॥

— બાહ્યાન્તરિન્દ્રિયગણ’ એટલે હાથ, પગ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને આંખ, કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળી દસ ઇન્દ્રિયો બહારની અથવા સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો ગણાય છે; જ્યારે મન, બુદ્ધિ વગેરે ચાર અંતઃકરણ, અંદરની અથવા સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો ગણાય છે. ‘શ્વસન’ એટલે પ્રાણ, અપાન વગેરે પાંચ પ્રાણ. ‘અધિદૈવ’ એટલે ઇન્દ્રિયગણના દેવતાઓ. ‘વૃત્યુદ્ભવસ્થિતિલયાન્’ એટલે વૃત્તિનું ઉત્પન્ન થવું, સ્થિર થવું અને શમી જવું. ‘સ્વમહસા’ એટલે આત્મબળથી. ‘પૃથક્’ એટલે જુદા. ‘તતઃ સ્વમહસા પૃથક્ સ્થિત્વા ઇક્ષમાણં’ એટલે ઇન્દ્રિયાદિ ગણથી આત્મસત્તારૂપે જુદા અને સ્વતંત્ર સ્થિર રહીને ઇન્દ્રિયાદિ ગણની વૃત્તિઓનું ઉત્પન્ન થવું, સ્થિર થવું અને શમી જવું — સતત થતી એ ક્રિયાને એ ઇન્દ્રિયાદિ ગણથી આત્મસત્તારૂપે જુદા અને સ્વતંત્ર સ્થિર રહીને જોઈ રહેલા, ભક્તિધર્મના પુત્ર તમે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાયું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૪.

આત્મા, ચોવીસ તત્ત્વયુક્ત (દસ ઈન્દ્રિયો, ચાર અંતઃકરણ, પંચભૂત જેમાં પંચવિષયો આવી જાય છે, અને પંચપ્રાણ મળી ચોવીસ તત્ત્વ થાય છે) દેહથી વિલક્ષણ અને સ્વતંત્ર છે; આત્મા ચેતન છે, દેહ જડ છે; આત્મા નિત્ય છે, દેહ ક્ષણભંગુર છે; આત્મા અવિકારી છે, દેહ વિકારી છે. દેહને કાયાનગર કહેવામાં આવે છે; ઈન્દ્રિયાદિ સર્વ એ નગરના પ્રજાજનો અને સેવકો છે; આત્મા એ નગરનો રાજા છે. સમર્થ રાજા જેમ પોતાના આદેશોનું પાલન પ્રજાજનો કેવી રીતે કરે છે તે એમનાથી અલગ રહીને જુએ છે, તેમ રાજા જીવાત્માએ ઈન્દ્રિયાદિ સેવકગણ કેવી રીતે કામ કરે છે તે અલગ રહીને જોવું જોઈએ; એ પાઠ આ શ્લોક દ્વારા શિખવવામાં આવે છે.

હવે પછીના બે શ્લોકો દ્વારા નિર્બીજ અને સબીજ સાંખ્ય અને યોગમતની વિગતો સમજાવેલી છે :

‘માયામયાકૃતિતમોઽશુભવાસનાનામ્
કર્તુ નિષેધમુરુધા ભગવત્સ્વરૂપે ।
નિર્બીજસાંખ્યમતયોગયુક્તિભાજમ્ — ત્વાં ॥૫॥

‘દિવ્યાકૃતિત્વસુમહસ્ત્વસુવાસનાનામ્
સમ્યગ્વિધિં પ્રથયિતું ચ પતૌ રમાયાઃ ।
સાલંબસાંખ્યપથયોગસુયુક્તિભાજમ્, — ત્વાં ॥૬॥

— માયામય = માયિક, આકૃતિ = આકાર, તમ = અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર.

— અશુભ વાસના એટલે શબ્દાદિક વિષયોના ઉપભોગ અંગે કામનાઓ અને ક્રિયાઓ, એટલે માયિક આકાર, માયાજન્ય અજ્ઞાન અને માયિક ગુણોયુક્ત કામના અને ક્રિયાનો ભગવત્સ્વરૂપમાં આત્યંતિક નિષેધ કરવા અને સમજાવવા માટે નિર્બીજ સાંખ્ય અને નિર્બીજ યોગમતની યુક્તિઓ એટલે રહસ્યને પોતાના જીવન દ્વારા બરાબર સમજાવનારા ભક્તિધર્મના પુત્ર, તમે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાચું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૫.

— લક્ષ્મીપતિ ભગવાનમાં (રમાયાઃ પતૌ) દિવ્યાકૃતિત્વ એટલે કોઈ પણ પ્રકારના માયિક સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણ વિના, અમાયિક એટલે દિવ્ય આકારપણું; સુમહસ્ત્વ એટલે પરથી પરપણું, સર્વથી સમર્થપણું, સર્વથી સ્વતંત્રપણું, તથા સર્વના જ્ઞાતાપણું અને નિયામકપણું; સુવાસના એટલે સકળ કલ્યાણકારી ગુણ ધારવાપણું, સત્યસંકલ્પપણું, દયા અને કૃપાપણું; અને ભક્તજનો અર્પણ કરે છે તે સેવા ગ્રહણ કરવી એ સદા સ્વભાવતઃ પ્રવર્તે છે; એ પ્રતિપાદન કરવા માટે સાલંબ એટલે સબીજ સાંખ્ય અને યોગમતની યુક્તિઓ એટલે રહસ્યને પોતાના જીવન દ્વારા બરાબર સમજાવનારા, ભક્તિધર્મના પુત્ર, તમે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાચું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૬.

જગતમાં દૃશ્ય, અદૃશ્ય સર્વતત્ત્વ, દ્રવ્ય અને પદાર્થમાત્રનું જે કારણ ગણાય છે, તેના પણ કારણ પરમાત્મા છે; તેથી શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો એમને ‘સર્વ કારણના કારણ’ કહે છે. પરમાત્મા સર્વ મૂળનું મૂળ અને સર્વ બીજનું બીજ છે. એવા પરમાત્માના અસ્તિત્વનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરીને એ સ્વરૂપ જ અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત સૌ કોઈ માટે જોય, ઉપાસ્ય અને સેવ્ય છે, એવું જે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે સબીજ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. એથી વિરુદ્ધ વાત જેમાં કહી હોય તે નિર્બીજ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના આસ્તિક વિભાગમાં છ દર્શન એટલે શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે : તેમાં સાંખ્ય અને યોગને પહેલા બે ક્રમે ગણાવેલાં છે. આ બે શાસ્ત્રોની ગણના આસ્તિક વિભાગમાં થયેલી છે, એ હકીકત ઉપરથી જ એમાં જોય અને ઉપાસ્યસ્વરૂપ તરીકે પરમાત્માનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, એવો સ્વીકાર કરવો રહ્યો. પણ કેટલાક શાસ્ત્રી પંડિતોએ શાસ્ત્રોના કેટલાક શબ્દોનો અનર્થ કરીને એમાં ‘પુરુષ એ જ પુરુષોત્તમ છે, અથવા આત્મા એ જ પરમાત્મા છે,’ એવું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે, એવું માને-મનાવે છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પચીસ તત્ત્વ ગણાવેલાં છે — ચોવીસ તત્ત્વ ઉપર ગણાવ્યાં છે તે, જેમાં જીવનો સમાવેશ થાય છે તે અને પચીસમું તત્ત્વ પુરુષ. ચોવીસ તત્ત્વ એ પ્રકૃતિ એટલે માયાનું કાર્ય છે; પુરુષ તેથી જુદો

અને વિલક્ષણ છે. સાંખ્યમતને સંક્ષેપમાં ‘પુરુષ પ્રકૃતિ વિવેક’ કહેવામાં આવે છે. એટલે પુરુષ પોતે, પ્રકૃતિથી એટલે ચોવીસ તત્ત્વથી જુદો અને વિલક્ષણ છે, એવું વિવેકજ્ઞાન સિદ્ધ કરવું જોઈએ. સુયોગ્ય ગુરુના માર્ગદર્શન વિના જો આ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આવે તો ચોવીસ તત્ત્વથી જુદા થઈએ, એટલે પચીસમા તત્ત્વ, પુરુષ તરીકે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય અને પરિણામે પોતે જ પુરુષોત્તમ છે અથવા પરમાત્મા છે એવું જ્ઞાન થાય. સાંખ્યમત માટે આ પ્રકારની વિપરીત માન્યતા ખૂબ પ્રચલિત થયેલી છે. આ માન્યતાના કારણે ઘણા શાસ્ત્રીપંડિતો, કપિલ મુનિપ્રણીત સાંખ્યશાસ્ત્રમતને નિરીશ્વરમત તરીકે ઓળખાવે છે. જગતના ધર્માચાર્યો અને વિદ્વાનોમાં એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જ આ માન્યતા બરાબર નથી એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નિરૂપણે જાહેર કર્યું છે. સાંખ્યમતના ચોવીસ તત્ત્વમાં જીવતત્ત્વનો સમાવેશ ગણવામાં આવેલો છે; ચોવીસ તત્ત્વ, પ્રકૃતિ અને માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં માનવામાં આવે છે, એટલે આ મતે તો જીવ પણ માયામાંથી ઉત્પન્ન થયો ગણાય; પણ જીવ માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એવું તો આ માન્યતા ધરાવતા પંડિતો પણ કહેતા નથી. તેથી જીવ જે પ્રકૃતિજન્ય ચોવીસ તત્ત્વોથી જુદો અને વિલક્ષણ છે, તેને ચોવીસ તત્ત્વો ભેગો સાંખ્યમતમાં શા કારણે ગણેલો છે, એ કારણ સમ્યક્ રીતે સમજી લેવું જોઈએ. એ માટે એક જ કારણ હોઈ શકે : ચોવીસ તત્ત્વયુક્ત દેહના અવલંબન સિવાય જીવ સ્વતંત્ર રીતે અલગ રહેતો નથી અને ક્રિયા કરી શકતો નથી. આત્યંતિક શ્રેયની પ્રાપ્તિ માટે પણ એના માટે દેહનું અવલંબન કરવું આવશ્યક હોય છે. એટલે એ ચોવીસ તત્ત્વથી સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણથી વિલક્ષણ હોવા છતાં, એને એ તત્ત્વો ભેગો ગણેલો છે. પચીસમું પુરુષતત્ત્વ એ જ પુરુષોત્તમ છે. જીવ એટલે પુરુષ જે પ્રકૃતિથી જુદો અને વિલક્ષણ છે, તેમાં પ્રકૃતિ એટલે માયાજન્ય સ્વરૂપ (આકાર), સ્વભાવ અને ગુણનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. એટલે પુરુષથી પર જે પુરુષોત્તમમાં તો માયિક સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય, એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. પરમાત્મામાં — પુરુષોત્તમમાં, પ્રકૃતિજન્ય સ્વરૂપ (આકૃતિ), સ્વભાવ (જ્ઞાનશક્તિ) અને ગુણનો

અભાવ સદા પ્રવર્તે છે, એવું જે સાંખ્યમત દ્વારા સમજાય, એ નિર્બીજ સાંખ્યમત કહેવાય છે.

યોગશાસ્ત્રમાં ચોવીસ તત્ત્વ (ઉપર ગણાવેલાં છે તે), પચીસમા તત્ત્વ તરીકે જીવ અથવા પુરુષ અને છઠ્ઠીસમા તત્ત્વ તરીકે પુરુષોત્તમ અથવા પરમાત્માને ગણાવેલા છે. પણ એમાં યમનિયમાદિ સાત અંગ — સાધનો દ્વારા આઠમું અંગ — સાધન એટલે સમાધિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. સમાધિમાં પહેલી સ્થિતિ સ્વસ્વરૂપમાં પાછા ફરવાની હોય છે; એટલે જીવે પોતે ચોવીસ તત્ત્વથી સ્વરૂપ અને સ્વભાવે નિરાળો છે એવો અનુભવ કરવાનો હોય છે; એટલે, સ્વસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, પુરુષોત્તમ એટલે પરમાત્માને પામવાના હોય છે. પણ ઘણા માણસો સ્વસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે એટલે સર્વસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાનો સંતોષ માને છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કહે છે કે, આ નિર્બીજ યોગમતની સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિ, જીવનું અંતિમ ધ્યેય નથી; જીવે એટલે પુરુષે, પુરુષોત્તમને ઓળખવા અને એમનું સાધર્મ્ય પામવું, એ આખરી ધ્યેયસ્થિતિ છે.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ખૂબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કર્યું છે કે, પુરુષોત્તમ એટલે પરમાત્મામાં માયિક આકૃતિ (સ્વરૂપ) નથી, માયિક ગુણ (સત્વાદિક) નથી અને માયિક સ્વભાવ (અજ્ઞાન) નથી, એવું જે શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનો સીધોસાદો અર્થ એ થાય છે કે પરમાત્મામાં અમાયિક આકૃતિ છે, અમાયિક ગુણ છે અને અમાયિક સ્વભાવ અને સામર્થ્ય છે કારણ કે પરમાત્મા એમનું સ્વરૂપ અને કાર્ય નકારાત્મક (Negative) નથી પણ હમેશાં વિધેયાત્મક (Positive) હોય છે. તેથી પરમાત્મામાં — પુરુષોત્તમમાં જ્યારે આકાર, ગુણ અને સ્વભાવ સામર્થ્યનો નિષેધ કરેલો વાંચવા-સાંભળવામાં આવે ત્યારે એ નિષેધ માત્ર માયિક આકાર, ગુણ અને સ્વભાવ — સામર્થ્યનો કરેલો છે, એમ સમજવું જોઈએ; પણ એટલું સમજીને અટકી જવું ન જોઈએ. પણ પરમાત્મામાં અમાયિક દિવ્યસ્વરૂપ, અમાયિક દિવ્ય કલ્યાણકારી ગુણો, અને અમાયિક સ્વભાવ — સામર્થ્ય નિત્ય રહેલાં છે, એવું પણ સાથે

સાથે જ નિશ્ચિત સમજવું જોઈએ. આ વાત આ બન્ને શ્લોક દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલી છે.

આ પછીના બે શ્લોક દ્વારા ચંચળ મનને કેવી રીતે વશ કરવું અને ભગવત્સ્વરૂપમાં કેવી રીતે જોડાયેલું રાખવું, એની રીત, દાખલાઓ આપીને સમજાવેલી છે :

‘કામાર્તતસ્કરનટવ્યસનિદ્વિષન્તઃ

સ્વસ્વાર્થસિદ્ધિમિવ ચેતસિ નિત્યમેવ ।

નારાયણં પરમયૈવ મુદા સ્મરન્તમ્, — ત્વાં. ॥૭॥

‘સાધ્વીચકોરશલભાસ્તિમિકાલકળઠ —

કોકા નિજેષ્ટવિષયેષુ યથૈવ લગ્નાઃ ।

મૂર્તૌ તથા ભગવતોઽન્ન મુદાતિલગ્નમ્— ત્વાં. ॥૮॥

ચકોર = એ નામનું પક્ષી, શલભાઃ = પતંગિયું, તિમિ = માછલું, કાલકંઠ = મોર અથવા બપૈયો, કોકા = ચક્રવાક નામનું પક્ષી.

— કામાતુર માણસ પોતાની કામનાના વિષયરૂપી સ્વાર્થનું, ચોર પોતાના ચૌરકાર્યરૂપી સ્વાર્થનું, નટ પોતાની નટવિદ્યા દાખવવારૂપી સ્વાર્થનું, વ્યસની પોતાના વ્યસનના ભોગરૂપી સ્વાર્થનું, વેરી જેમ પોતાની વેરવૃત્તિરૂપી સ્વાર્થનું, જેમ પોતાના મનમાં અનાયાસે અતિ આનંદથી સદા સ્મરણ કરે છે, એટલે માણસે જેમાં પોતાનો પૂર્ણ સ્વાર્થ માન્યો હોય છે તે પદાર્થનું એ મનમાં નિરંતર આનંદથી સ્મરણ કરે છે તેમ ભગવાનરૂપી સ્વાર્થનું પોતાના મનમાં અતિ આનંદથી અને અનાયાસે સદા સ્મરણ કરતા; અને સતી સ્ત્રી પોતાના પતિરૂપી મૂર્તિમાં, ચકોર ચંદ્રમારૂપી મૂર્તિમાં, પતંગિયું દીવારૂપી મૂર્તિમાં, માછલું જળરૂપી મૂર્તિમાં, મોર મેઘરૂપી મૂર્તિમાં અને ચક્રવાક ચક્રવાકીરૂપી મૂર્તિમાં — જેને એ સર્વ પોતાની પ્રિયાતિપ્રિય વસ્તુ માને છે તેમાં, જેમ અતિ પ્રેમથી સદા અંતરથી જોડાયેલાં રહે છે તેમ, ભગવાનમાં અતિ પ્રેમથી અંતરથી સદા જોડાયેલા રહેતા, એવા ભક્તિધર્મના પુત્ર, તમે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાચું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૭-૮.

ભગવાનમાં પોતાનો સર્વોપરી સ્વાર્થ રહેલો છે એમ મનાય છે ત્યારે મનમાં આપોઆપ જ એમનું સ્મરણ થાય છે. ભગવત્સ્વરૂપને પોતાનું પ્રિયાતિપ્રિય પાત્ર મનાય છે ત્યારે આપોઆપ જ મન એ સ્વરૂપમાં જોડાયેલું રહે છે; એ નિત્ય અનુભવની વાત આ પાઠ દ્વારા ભગવાને ભક્તજનોને શિખવેલી છે.

‘સ્નેહાતુરસ્ત્વથ ભયાતુર આમયાવી,

યદ્વત્ ક્ષુધાતુરજનશ્ચ વિહાય માનમ્ ।

દૈન્યં ભજેયુરિહ સત્સુ તથા ચરન્તમ્ — ત્વાં. ॥૯॥

આમયાવી = રોગાતુર, દૈન્ય = રાંકપણું, દીનપણું.

— સ્નેહાતુર હોય તે પોતાના પ્રિયપાત્ર પાસે, ભયાતુર હોય તે જેનાથી ભય પામ્યો હોય તેની પાસે, રોગાતુર હોય તે જેનાથી રોગ મટે તેમ હોય તેની પાસે અને ભૂખથી આકુળવ્યાકુળ થયેલો હોય તે જે એની ભૂખ ભાંગે તેમ હોય એની પાસે જેમ માન મૂકીને દીનભાવે વર્તે છે તેમ પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામેલા સત્પુરુષોની પાસે, માનનો ત્યાગ કરીને દીનપણે વર્તતા, ભક્તિધર્મના પુત્ર, તમે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાચું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૯.

ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિના યોગથી માણસ દ્રવ્ય, સ્ત્રી, સત્તા, સંબંધ, સ્થાન બધાંનો ત્યાગ કરી શકે છે; પણ માનનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષો કહે છે કે, જેણે માનનો ત્યાગ કરેલો નથી — જે સાચા અર્થમાં નિર્માની થયેલો નથી, તેને ભગવાન પાસે ઊભા રહેવાની જગ્યા કદી મળતી નથી. એ માનનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો એની રીત ભગવાન, ભક્તને આ પાઠ દ્વારા શીખવે છે.

‘ધર્મસ્થિતૈરુપગતૈર્બૃહતા નિજૈક્યમ્

સેવ્યો હરિઃ સિતમહઃસ્થિતદિવ્યમૂર્તિઃ ।

શબ્દાદ્યરાગિભિરિતિ સ્વમતં વદન્તમ્ — ત્વાં. ॥૧૦॥

‘નિજૈક્યમ્’ને બદલે ‘સહૈક્યમ્’ એવું પણ બોલાય છે, પણ નિજૈક્યમ્ વધારે સારો શબ્દ છે. શબ્દાદિ અરાગિભિઃ = શબ્દાદિક

પંચવિષયોથી વૈરાગ્ય પામીને એટલે એમાં અનાસક્ત રહીને ધર્મસ્થિતૈઃ = ધર્મમાં સુદૃઢ સ્થિર વર્તીને, બૃહતા નિજૈક્યમ્ ઉપગતૈઃ = બ્રહ્મ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એકાત્મભાવ કેળવીને, સિતમહઃ = અધોઊર્ધ્વ પ્રમાણે રહિત અતિશય શ્વેત તેજઃપુંજરૂપી અમૃતધામ યા અક્ષરધામ. સ્થિત દિવ્યમૂર્તિઃ હરિઃ સેવ્યો = એવા અક્ષરધામમાં સદા બિરાજમાન, દિવ્યમૂર્તિ ભગવાન શ્રીહરિને સેવવા.

— શબ્દાદિક પંચવિષયોમાં વૈરાગ્ય પામીને એટલે એ વિષયોના ઉપભોગમાં અનાસક્ત રહીને, સ્વધર્મમાં સદા સુદૃઢ સ્થિર વર્તીને અને પોતે જ અક્ષરબ્રહ્મ છે એ રીતે અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એકાત્મભાવ

‘નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ ।

વિભાવ્ય તેન કર્તવ્યા ભક્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા’ ॥

કેળવીને, પરાત્પર અતિ શ્વેત પ્રકાશપુંજના મધ્યમાં દિવ્ય સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર મૂર્તિ ભગવાન શ્રીહરિને ભક્તજનોએ નિરંતર સેવવા જોઈએ, એવો પોતાનો જ્ઞાનમત સમજાવતા ભક્તિધર્મના પુત્ર, તમે, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાયું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૧૦.

આ નાનકડા શ્લોક દ્વારા, ભગવાને પોતે પ્રવર્તાવેલા જ્ઞાનમતનો સાર કહેલો છે; સાચું કહીએ તો, એમાં સકળ શાસ્ત્રોનો સાર આવી જાય છે. પરમાત્મા, સદાદ્વિભુજ, દિવ્ય સદા સાકાર મૂર્તિ છે, એ મુદ્દો એ જ્ઞાનમતનો પહેલો પાયો છે. પરમાત્મા સદા સેવ્ય છે, એટલે પરમાત્મા સ્વામી છે અને અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત સૌ કોઈ એમના સેવકો છે, એ મુદ્દો એ જ્ઞાનમતનો બીજો પાયો છે. ભગવત્માર્ગે ચાલનારા અને એ માર્ગે આગળ વધવા ઈચ્છા રાખનારાઓએ શબ્દાદિક વિષયો અને દેહલવ્યવહારના પદાર્થો અને સંબંધોમાં હમેશાં અનાસક્ત રહીને જ ચાલવું જોઈએ, એ મુદ્દો એ જ્ઞાનમતનો ત્રીજો પાયો છે. ગમે તેવો જ્ઞાની, ભક્ત અને યોગી હોય તોપણ નાનામોટા સર્વેએ હમેશાં સ્વધર્મયુક્ત જ અને ભગવાને કહેલી આજ્ઞાઓ પ્રમાણે જ જીવનમાં વર્તવું જોઈએ એ મુદ્દો

આ જ્ઞાનમતનો ચોથો પાયો છે; અને જીવ પોતે બ્રહ્મ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ એટલે પુરુષ છે, એવો એકાત્મભાવ કેળવીને એ રીતે વર્તીને ભગવાનની ભક્તિ નિરંતર કરવી એ આ જ્ઞાનમતની પીઠ છે.

‘સદ્ગ્રન્થ નિત્યપઠનશ્રવણાદિસક્તમ્,

બ્રાહ્મીં ચ સત્સદસિ શાસતમંત્ર વિદ્યામ્ ।

સંસારજાલપતિતાઁલિલજીવબન્ધો ! —ત્વાં. ॥૧૧॥

બ્રાહ્મીં વિદ્યામ્ = બ્રહ્મવિદ્યા; સત્સદસિ = સત્પુરુષોની બ્રહ્મસભામાં.

— સત્શાસ્ત્રોનું નિત્ય વાચન અને શ્રવણ કરવામાં સદા આસક્ત અને જ્ઞાની મહાત્માઓ અને સત્પુરુષોની સભામાં બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરતા ભક્તિધર્મના પુત્ર તમે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, હું શતાનંદ મુનિ આપનું શરણ યાયું છું — ગ્રહણ કરું છું.’ ૧૧.

શ્લોક ૩ થી ૧૧માં શ્લોકના અર્ધભાગ સુધી ભક્તજનોને જીવનનો આદર્શ પાઠ શિખવતા ભગવાનનું, આદર્શ ભક્તરૂપે શતાનંદ મુનિએ વર્ણન કરેલું છે; અને છેવટે એક ચરણથી પહેલા બે શ્લોક દ્વારા જે મુદ્દાની વાત પહેલી કરી હતી, તે વાતનો પુનરોચ્ચાર કરે છે; અને મુમુક્ષુ તથા આશ્રિત સત્સંગીમાત્રને ચેતવણી આપતાં આદર્શ ભક્ત તરીકે વર્ણન કરેલા ભગવાન ખરેખર કેવા છે તે ‘સંસારજાલપતિતા-ખિલજીવબન્ધો !’ એ સંબોધનથી સમજાવે છે. શતાનંદ મુનિ કહે છે કે, ‘સંસાર એટલે જન્મમરણ, કર્મ અને વાસનારૂપી પાશમાં — જાળમાં ફસાયેલા જીવપ્રાણીમાત્રના હે વાસુદેવ ! હે નારાયણ ! હે ભક્તિ-ધર્મતનય ! આપ એકલા જ બંધુ છો — મિત્ર છો.’ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, આ જાળ આ લોક પૂરતી જ મર્યાદિત નથી, પણ એ પ્રકૃતિ-માયા અને એનાં કાર્યો સુધી વિસ્તરેલી છે. કાળના ચક્રમાં આવેલાં એ બધાં જીવપ્રાણીમાત્રને બંધનમાંથી મુક્ત કરનાર બંધુ અને મિત્ર, ખરેખર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સિવાય બીજું કોઈ જ નથી. શતાનંદ મુનિ ભારપૂર્વક કહે છે કે, જેનું હું આ સ્તોત્ર દ્વારા શરણું યાયું છું — ગ્રહણ કરું છું તે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, એકલા એ એક જ,

અસાર સંસારમાં અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત સર્વજીવપ્રાણીમાત્રના પરમ હિતકારી બંધુ અને મિત્ર છે.

આ અષ્ટક પછી નીચેના પ્રાર્થનાત્મક બે શ્લોકો બોલાય છે :

ધર્મસ્ત્યાજ્યો ન કૈશ્વિત્ સ્વનિગમવિહિતો વાસુદેવે ચ ભક્તિ —
—દિવ્યાકારે વિધેયા સિતધનમહસિ બ્રહ્મણૈક્યં નિજસ્ય ।
નિશ્ચિત્યૈવાન્યવસ્તુન્યણુમપિ ચ રતિં સંપરિત્યજ્ય સન્ત —
—સ્તન્માહાત્યાય સેવ્યા ઇતિ વદતિ નિજાન્ ધાર્મિકો નીલકંઠઃ ॥૧॥

દ્રષ્ટાઃ સ્પૃષ્ટા નતા વા કૃતપરિચરણા ભોજિતાઃ પૂજિતા વા
સદ્યઃ પુંસામઘોઘં બહુજનિજનિતં ઘ્નન્તિ યે વૈ સમૂલમ્ ।
પ્રોક્તા કૃષ્ણેન યે વા નિજહૃદયસમા યત્પદે તીર્થજાતમ્
તેષાં માતઃ ! પ્રસંગાત્ કિમિહ નનુ સતાં દુર્લભં સ્યાન્મુમુક્ષોઃ ॥૨॥

(સત્સંગ પ્રદીપ વ. ૬, અં. ૧૦-૧૧)

૫. શરણાષ્ટકમ્ (શિખરિણી વૃત્તમ્)

મહાતેજઃપુંજસ્ફુરદમલસિંહાસનવરે,
સ્થિતં સર્વાધીશં નખકિરણવિદ્યોતિતસભમ્;
સિતચ્છત્રં પાર્શ્વસ્ફુરદમલસચ્ચામરયુગં
ભૃશં ધન્યો લબ્ધ્વા નયનપથિ નારાયણમહમ્; ૧.

હસદ્વક્રામ્ભોજં ચપલનયનાલોકિતજનમ્,
લસન્મુક્તાહારં વિવિધકુસુમાપીડમુકુટમ્;
પ્રપંચત્રાવારં ચરણવિલસન્નૂપુરમિદમ્,
હરે રૂપં નિત્યં મમ મનસિ સમ્યક્ સ્ફુરતુ તે. ૨.

દઢં વિશ્વાસો મે તવચરણપદ્માશ્રિતજનો,
ભવાંભોધેઃ પારં વ્રજતિ સહસા ત્વત્કરુણયા;
ત્વમેવૈકઃ સ્વામી સકલજગતામિત્યપિ હરે !
વિદિત્વા પાદૌ તે દઢતરમહં હ્યાશ્રયમિમૌ ૩.

ન જાને શાસ્ત્રાણાં વિવિધમતસન્નિર્ણયમહમ્,
પુરાણપ્રાતાનામપિ ચ બહુકલ્પાશ્રિત કથાઃ;
ન વા દેવર્ષીણાં પૃથગિહ મનોરંજન વિધિમ્,
પરંજાને સ્વામિન્ ! ભ્રમણહરણં તેડત્ર શરણમ્; ૪.

તપો નોગ્રં તપ્તં વ્રતનિયમદાનાનિ ચ મયા,
ન ચેષ્ટાપૂર્ત વા શ્રવણમનનાભ્યાસદઢતા;
ન ચીર્ણાન્યાપ્તું ત્વામિહ તદપિ યસ્ત્વં દશિગતો,
ન જાને તદ્દેતું ત્વદતિતરકારુણ્યત ઋતે. ૫.

ભૂશં પાપપ્રાતૈર્મદનમદમાનાદિભિરપિ,
પ્રભો ! ગ્રસ્તસ્યાલં તવ ચરણપદ્મેક્ષણમિદમ્;
કથંકારં મે સ્યાદ્દિ ન પુરુકારુણ્યપદવીમ્,
શ્રયેથા નાથ ! ત્વં ત્વયિ હિ તદ્દિદં કેવલમહો ! ૬.

બલં નો મે બુદ્ધે ન ચ સુદૃઢવૈરાગ્યવિલસન્ —
નિજાત્મજ્ઞાનસ્ય પ્રચુરનિયમાનામપિ હરે !
વિમોક્તું સંસારાન્નિરતિશયમેકં હિ બિરુદમ્,
વિલોક્યં સ્વીયં માં ભવજલનિધેરુદ્ધર નિજમ્ ૭.

ન જાને ધર્માણામતિગહનકર્તવ્યસરણિમ્,
ન શાસ્ત્ર મંત્રાણાં ન ચ વિવિધતંત્રાગમવિધિમ્;
ન વા ભક્તૈ કૃત્યં તવ ચરણપદ્માર્યનવિધિમ્,
તતો વંદે દીનસ્તવ પદયુગં દંડવદહમ્. ૮.

આ અષ્ટકના કર્તા, ભરૂચ જિલ્લાના આમોદ ગામના વતની દીનાનાથ ભટ્ટ સમર્થ વિદ્વાન અને કવિ હતા. શ્રીમદ્ભાગવત જેવાં કેટલાંક સત્શાસ્ત્રો એમને કંઠસ્થ હતાં, જ્યોતિષવિદ્યાનું પણ સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. એમણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રાગટ્યની અને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં સર્વજીવહિતાવહ વિચરણની કેટલીક ચમત્કારિક વાતો સાંભળી હતી; એટલે જેમ લાડુદાન (પાછળથી બ્રહ્માનંદ સ્વામી) ભગવાનની સભાને જીતીને સોનાના તોડાનું ઈનામ મેળવવાની લાલચને વશ થઈને ગઢપુર આવ્યા હતા, તેમ દીનાનાથ ભટ્ટ પણ ‘ભગવાનને જોવા અને સભાને પોતાની વિદ્વત્તાથી દંગ કરી નાખવાની ઈચ્છાથી’, વિ. સં. ૧૮૭૪ના વર્ષમાં એક દિવસ ગઢપુર આવ્યા હતા. ત્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, વાસુદેવનારાયણના ઓરડા સામે લીમડાના વૃક્ષ નીચે સભામાં ઓટા ઉપર નાનકડા સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયા હતા; અને પ્રેમાનંદ સ્વામી વગેરે સંતો કીર્તન ગાતા હતા. સભામાં પોતાની વિદ્વત્તા કેવી રીતે દાખવવી તે માટે ભટ્ટે કેટલીક યોજનાઓ વિચારી રાખી હતી. પણ જેમ લાડુદાન બારોટને ભગવાન

શ્રીસ્વામિનારાયણનાં પ્રથમ દર્શને જ મનમાં સેવેલી વાતોમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવનારો અનુભવ થયો હતો, તેમ દીનાનાથ ભટ્ટને પણ થયું. ભગવાનને જોતાં જ એમનું વિદ્વત્તાનું અભિમાન એકદમ ઓગળી ગયું અને સાચા શરણાર્થીને શોભે એવા ભાવો એમના અંતરમાં જાગ્યા અને વિદ્યાને સાર્થક બનાવે એવું આ અષ્ટક, એમના મુખમાંથી ધીરગંભીર પણ ગદ્ગદ સ્વરે વહેતું થયું. શરણાષ્ટક અથવા કરુણાષ્ટક નામ સાર્થક કરે એવા ભાવો એમાં પદે પદે પ્રગટ થાય છે. અષ્ટકનું શબ્દમાધુર્ય અને પદલાલિત્ય ઉચ્ચકોટિનું છે; શરણાર્થી હૃદયના ભાવો વ્યક્ત કરવા માટે, શિખરિણી છંદ પણ ખૂબ જ અનુકૂળ છે. દીનાનાથ ભટ્ટની દીનવાણી સાંભળીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ત્યારે અહૈતુકી કૃપા વર્ષાવીને સભામાં જ એમને અન્ય કોઈ ન આપી શકે એવું અભયદાન આપ્યું હતું (સ. જી. ૩-૧૪/૪૧-૫૦).

૨. દીનાનાથ ભટ્ટને અંતરમાં પોતાના પાંડિત્યનું અભિમાન તો હતું જ; ગઢપુર આવતાં માર્ગમાં એમણે સંકલ્પ કરેલો કે, જો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કોઈ શાસ્ત્રની રચના કરવાનું કહે તો પોતે કેવા ઉચ્ચકોટિના વિદ્વાન છે એ હકીકત એ સાબિત કરી આપશે. સત્યસંકલ્પ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એમના અંતરની વાત જાણીને કોઈ શાસ્ત્રની રચના કરવાનું ત્યારે સૂચન કર્યું હતું. આ વાત શ્રીદુર્ગપુર માહાત્મ્ય ૧૪૪/૩૧-૩૩માં જણાવેલી છે. પરંતુ બીજા વ્યવસાયના કારણે યા બીજા કોઈ કારણે ભટ્ટ આ સૂચનનો તાત્કાલિક અમલ કરી શક્યા નહિ અને દસ-અગિયાર વર્ષ પછી છેક વિ. સં. ૧૮૮૬ના માગશર સુદ દના રોજ એમણે એ સૂચનનો અમલ કર્યો હતો; પણ ત્યારે કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથની રચના કરવાને બદલે એમણે વાસુદેવમાહાત્મ્ય ઉપર ‘વૈષ્ણવવલ્લભા’ નામની ટીકાની રચના કરી. આ ટીકા ખૂબ સુંદર છે; એ ઉપરથી એમની વિદ્વત્તાનો કંઈક પરિચય થાય છે. સંપ્રદાય માટે ઉપયોગી કહી શકાય એવી બીજી પણ એક રચના એમણે કરેલી છે, એ પણ સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી. વચનામૃતના સંપાદકોએ ઉપોદ્ધાત પ્રકરણ — જેને પરથારો કહેવામાં આવે છે — તેમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની

નિત્યલીલાનું અને ભગવતી માનુષી દેહ ઉપર જે ચિહ્નો હતાં તેનું પણ સુરેખ વર્ણન કરેલું છે. એ વર્ણનને હરિવાક્યસુધાસિંધુમાં ‘ધ્યાનાબ્જ-ભાસ્કર’ નામથી શતાનંદ મુનિએ અનૂદિત કરેલું છે. આ ઉપર પ્રકાશમાળા નામની એક ટીકાની એમણે રચના કરેલી છે.

૩. ‘વિદ્વાન હોય તે પણ સત્સંગ અને પ્રગટ ભગવાનની ભક્તિ — એ બે વાનાં વિના અધોગતિ પામે છે.’ શિક્ષાપત્રીના આ મહાસૂત્રની સચ્ચાઈની સવિશેષ પ્રતીતિ, દીનાનાથ ભટ્ટના જીવન ઉપરથી પણ થાય છે. વિદ્વાતાના ધર્મંડના કારણે, સંપ્રદાય છોડી ગયેલા નિર્વિકલ્પાનંદ નામના એક ત્યાગી શાસ્ત્રી સાથે એમને સ્નેહસંબંધ હતો; એના સંગના પરિણામે એ પણ સંપ્રદાયથી દૂર થયા હતા. પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે અતિ કરુણા કરીને ઉપર જણાવેલા પ્રસંગે એમને અભયદાન આપેલું હતું એ કારણે, એ થોડા સમય પછી ભગવાનના ચરણકમળના આશ્રયે પાછા ફર્યા હતા, જે પ્રસંગે શ્રીસહજાનંદગુરું ભજે સદા । — એ નાનકડા પણ સુંદર ભાવવાહી અષ્ટક દ્વારા એમણે મહાગાન કરેલું છે. શિક્ષાપત્રી અને સત્સંગિજીવન ગ્રંથની રચના શતાનંદ મુનિ નામે એમણે કરેલી છે, એવી કેટલાક વર્ગમાં ચાલતી વાતો કેવળ કલ્પિત છે, એવું એમના પોતાના જ ચોપડા ઉપરથી હવે સાબિત થાય છે. સંપ્રદાયને ઉપયોગી કહી શકાય એવી ઉપર જણાવેલી બે ટીકાઓની રચના અને પ્રકીર્ણ અષ્ટકો સિવાય બીજી કોઈ રચના એમણે કરેલી જણાતી નથી.

૪. એ ‘ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને જોવા’ ગઢપુર આવ્યા તે પહેલાં, એ કયા પ્રકારના જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરતા હતા તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી; પણ આશ્ચર્યોનું મહાઆશ્ચર્ય એ છે કે, આ અષ્ટકમાં એમણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પ્રવર્તાવેલા સિદ્ધાંતો પૈકી ત્રણ મહત્વના સિદ્ધાંતોને, અંતર્યામીની કોઈ અદીઠ અગમ્ય પ્રેરણાને વશ બનીને સુંદર વાચા આપેલી છે : એ ત્રણ સિદ્ધાંતો પૈકી (૧) પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર છે, અને અધોગિર્ધ્વ પ્રમાણરહિત તેજના મોટા ગોળાના મધ્યમાં દિવ્ય સિંહાસન ઉપર, મુક્તમંડળથી વીંટળાઈને સદા બિરાજમાન છે; છતાં ત્યાં સદા-

સ્થિત રહીને ભક્તોને લાડ લડાવવા માટે અને તેમનાં કલ્યાણ અને પ્રસન્નતા માટે ભગવતી માનુષી મૂર્તિ ધારણ કરીને એ તેમની વચ્ચે નિત્ય વિચરે છે; પણ ત્યારે મનુષ્ય જેવા દેખાતા એ સ્વરૂપમાં સર્વ કલ્યાણકારી ગુણો, સકળ દિવ્ય ઐશ્વર્ય અને શક્તિઓ હમેશાં રહેલી હોય છે. (૨) બીજો સિદ્ધાંત એ છે કે ભગવતી માનુષી મૂર્તિરૂપે વિચરતા એ પ્રગટ પરમાત્મા જ અક્ષરબ્રહ્મ સહ સૌ કોઈના એકમાત્ર સ્વામી છે, અને અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સૌ કોઈ એમના સેવકો છે; અને (૩) ત્રીજો સિદ્ધાંત એ છે કે એ પ્રગટ સ્વરૂપનો અહંમત્વના ભાવોથી રહિત થઈને નિષ્કપટ અને નિષ્કામભાવે અને મધ્ય દરિયે વહેતા વહાણમાં બેઠેલા કાગડા જેવી મતિ અને ગતિ સિદ્ધ કરીને નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી આશ્રય કરવો એ જ આ જીવનમાં આત્યંતિક કલ્યાણ સિદ્ધ કરવાનું એક માત્ર સાધન છે.

હવે આપણે આ સુંદર અષ્ટકના અર્થરૂપી રસનો આસ્વાદ લઈએ :

શરણાષ્ટકમ્ ।

(શિખરિણી વૃત્તમ્)

‘મહાતેજઃપુઞ્જ સ્ફુરદમલસિંહાસનવરે

સ્થિતં સર્વાધીશં નચકિરણવિદ્યોતિતસભમ્ ।

સિતચ્છત્રં પાર્શ્વસ્ફુરદમલસચ્ચામરયુગમ્

ભૃશં ધન્યો લબ્ધ્વા નયનપથિ નારાયણમહમ્ ॥૧॥

અમલ = નિર્મળ - ગુણદોષ કે મળરહિત, દિવ્યશ્વેત; નખકિરણ વિદ્યોતિતસભમ્ = નખનાં કિરણોના દિવ્ય પ્રકાશથી સભાને (સર્વને) પ્રકાશિત કરનાર.

— અધોગિર્ધ્વ પ્રમાણરહિત દિવ્ય તેજના મહાસમૂહ વચ્ચે સુંદર શ્વેત સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા જે અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત સૌ કોઈના નિયામક છે, જે પોતાના નખનાં કિરણોથી મુક્તજનોની સભાને — સર્વ કંઈને પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે; જેમના શિર ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવેલું છે, અને જેમની પડાબે બે મુક્તપુરુષો સુંદર શ્વેત ચામર ઢોળી રહેલા છે,

એવા નારાયણ, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું આજે દર્શન પામીને હું ખૂબ ખૂબ કૃતાર્થ થયો છું.’ ૧.

‘હસદ્વક્ત્રામ્બોજં ચપલનયનાલોકિતજનમ્
લસન્મુક્તાહારં વિવિધકુસુમાપીડમુકુટમ્ ।
પ્રચંચત્રાવારં ચરણવિલસન્નૂપુરમિદમ્
હરે ! રૂપં નિત્યં મમ મનસિ સમ્યક્ સ્ફુરતુ તે ॥૨॥

વક્ત્રાંબોજ = કમળ જેવું સુકોમળ મુખ; પ્રપંચત્રાવારં = હવામાં ફરરર ઊડી રહેલું સુંદર શ્વેત ઉપવસ્ત્ર.

— પૂર્ણ રીતે વિકસેલા કમળ જેવું હસતું જેમનું મુખ છે, ભક્તજનોને — સકળ લોકને જે પોતાની ચપળ દૃષ્ટિથી સંપૂર્ણ અવલોકી રહ્યા છે, જેમના ગળામાં વિવિધ રત્નો અને મણિના હાર શોભી રહ્યા છે, જેમના શિર ઉપર પચરંગી પુષ્પોનો મુગટ વિલસી રહ્યો છે, હવામાં ફરફર ઊડી રહેલું સુંદર શ્વેત ઉપવસ્ત્ર જેમણે શરીર ઉપર ધારણ કરેલું છે, અને ભક્તજનોના મનોરંજનાર્થે ધારણ કરેલાં ઝાંઝરથી જેમનાં ચરણયુગલ શોભી રહ્યાં છે, એવું આપનું આ મનોહર રૂપ, હે હરિ ! મારા અંતરમાં — આત્મામાં સદા સ્ફુરાયમાન રહો.’ ૨.

‘દૃઢં વિશ્વાસો મે તવ ચરણપદ્માશ્રિતજનો
ભવામ્બોધેઃ પારં વ્રજતિ સહસા ત્વત્કરુણયા ।
ત્વમેવૈકઃ સ્વામી સકલજગતામિત્યપિ હરે !
વિદિત્વા પાદૌ તે દૃઢતરમહં હ્યાશ્રયમિમૌ ॥૩॥

ભવાંબોધે = ભવસાગર, પારંવ્રજતિ = પાર કરે છે.

— આપના ચરણકમળનો જેમણે જેમણે સમાશ્રય કરેલો છે તે બધા જ, આપની અહૈતુકી કૃપાકરુણાથી ભવસાગર સહેલાઈથી અને તત્કાળ તરી જાય છે, એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે. વળી, ચિદચિદ્. સર્વ કોઈના હે હરિ ! આપ એકલા જ સ્વામી છો, આવું જાણી-સમજીને, હું આપના ચરણકમળનો આશ્રય વધારે દૃઢ બનાવવા પ્રેરાયો છું.’ ૩.

‘ન જાને શાસ્ત્રાણાં વિવિધમતસન્નિર્ણયમહમ્ ।
પુરાણવાતાનામપિ ચ બહુકલ્પાશ્રિતકથાઃ ।
ન વા દેવર્ષીણાં પૃથગિહ મનોરઙ્ગનવિધિમ્
પરં જાને સ્વામિન્ ! ભ્રમણહરણં તેઽત્ર શરણમ્ ॥૪॥

બહુકલ્પાશ્રિત કથા = જુદા જુદા યુગોમાં બનેલા ભગવત્કથાલીલાના પ્રસંગો; ભ્રમણ હરણ = જન્મમરણરૂપી ભટકવાનું બંધ કરનારું.

— જુદાં જુદાં અનેક શાસ્ત્રોનો જુદા જુદા મતો અંગે સમ્યક્ નિર્ણય કરવા હું શક્તિમાન નથી; જુદાં જુદાં અનેક પુરાણોમાં વર્ણવેલી જુદા જુદા કલ્પોમાં બનેલી અનેક કથાઓનું પણ મને જ્ઞાન નથી; વળી, જુદા જુદા દેવો અને ઋષિમુનિઓએ આપને પ્રસન્ન કરવા માટે મનનું રંજન કરે એવી જે જુદી જુદી વિધિઓ અને કર્મો કહેલાં છે તે પણ હું જાણતો નથી. મને તો હે સ્વામી ! એક જ વાતની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ છે કે, કર્મકર્માતરના ભોગવટા અર્થે જન્મમરણરૂપી ભ્રમણનો નાશ, એકમાત્ર આપના ચરણકમળનો આશ્રય જ કરી શકે તેમ છે.’ ૪.

‘તપો નોગ્રં તપ્તં વ્રતનિયમદાનાનિ ચ મયા
ન ચેષ્ટાપૂર્તં વા શ્રવણમનનાભ્યાસદૃઢતા ।
ન ચીર્ણાન્યાપ્તું ત્વામિહ તદપિ ય સ્ત્વં દશિગતો
ન જાને તદ્દેતું ત્વદતિતરકારુણ્યત ઋતે ॥૫॥

ઈષ્ટાપૂર્તમ્ = વાવ, કૂવા, તળાવ ખોદાવવાં વગેરે પુણ્ય કાર્યો; દશિ ગતો = આંખ સામે આવવું, એટલે દર્શન દેવું.

— મેં કોઈ ઉગ્ર તપ કર્યું નથી, કે કોઈ વ્રત કર્યાં નથી, કે કોઈ નિયમોનું પાલન કર્યું નથી, કે કોઈ દાન આપ્યાં નથી; મેં કોઈ કૂવા, તળાવ, વાવ ગળાવ્યાં નથી, કે શાસ્ત્રોની કથાનું શ્રવણ, મનન અને અભ્યાસ કરવાની દૃઢતા પણ મારામાં નથી. એટલું જ નહિ પણ આપની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે મેં કોઈ મોટો પરિશ્રમ પણ કર્યો નથી; છતાં આપે મને દર્શન દેવાની આજે મહાકૃપા કરી છે, એ માટે આપની અહૈતુકી કરુણા સિવાય બીજી કોઈ બાબત કારણભૂત નથી, એવું હું ચોક્કસ માનું છું.’ ૫.

‘ભૂશં પાપવ્રાતૈર્મદનમદમાનાદિભિરપિ
પ્રભો ! ગ્રસ્તસ્યાલં તવ ચરણપદ્મેક્ષણમિદમ્ ।
કથંકારં મે સ્યાદ્યદિ ન પુરુષારુણ્યપદવીમ્
શ્રયેથા નાથ ! ત્વં ત્વયિ હિ તદિદં કેવલમહો ! ॥૬॥

— હે પ્રભો ! હું પાપોના ભારે મોટા સમૂહથી તથા કામ, ક્રોધ, માન વગેરે દોષોથી નખશિખ ભરેલો છું; છતાં મને આપના ચરણકમળનું દર્શન થયું છે તે આપની ભારે કરુણાદૃષ્ટિ સિવાય કેવી રીતે શક્ય બને ? હું અનાથ છું છતાં, મને આપનું એવું દર્શન થયું છે, એ ખરેખર અકળ આશ્ચર્ય છે.’ ૬.

‘બલં નો મે બુદ્ધેર્ન ચ સુદ્ધવૈરાગ્યવિલસન્—
નિજાત્મજ્ઞાનસ્ય પ્રચુરનિયમાનામપિ હરે !
વિમોક્તું સંસારાન્નિરતિશયમેકં હિ વિરુદ્ધમ્
વિલોક્ય સ્વીયં માં ભવજલનિધેરુદ્ધર નિજમ્ ॥૭॥

— હે હરિ ! જગતમાં જાતજાતનાં બળ હોય છે, પણ મારામાં કોઈ પણ પ્રકારનું બળ નથી, વળી બુદ્ધિ પણ નથી, તેમ જ વૈરાગ્યની કોઈ પ્રકારની દૃઢતા પણ નથી; આત્મજ્ઞાન અને એ અંગેના વિવિધ નિયમોનું પણ મને કંઈ જ્ઞાન નથી; પણ અનેક જીવોને સંસારમાંથી છોડાવીને કલ્યાણ કરવું, એ આપનું કરુણાભર્યું બિરુદ છે, એનો વિચાર કરીને, મને ભવસાગરમાં ડૂબેલો જોઈજાણીને, તેમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરવાની કૃપા કરજો.’ ૭.

‘ન જાને ધર્માણામતિગહનકર્તવ્યસરણમ્
ન શાસ્ત્રં મંત્રાણાં ન ચ વિવિધતંત્રાગમવિધિમ્ ।
ન વા ભક્તૈઃ કૃત્યં તવચરણપદ્માર્ચનવિધિમ્
તતો વન્દે દીનસ્તવ પદયુગં દંડવદહમ્ ॥૮॥

— જુદા જુદા ધર્મો અને કર્મોની અતિ ગહન કર્તવ્યસરણિ, એટલે કયો ધર્મ અને કયું કર્મ પાળવા યોગ્ય છે, અને કયો ધર્મ અને કયું કર્મ પાળવા યોગ્ય નથી, એના વિવેકવિચારની દૃષ્ટિ મારામાં નથી; હું

શાસ્ત્રો, મંત્રતંત્ર, પુરાણો વગેરેની કોઈ વિધિ — કોઈ જ્ઞાન જાણતો નથી; મેં આપના ચરણકમળનું વિધિવત્ અર્ચન, પૂજન પણ કરેલું નથી. એવો હું દીનાનાથ ભટ્ટ આપના ચરણકમળમાં અતિ દીનભાવે, માત્ર સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું.’ ૮.

(સત્સંગ પ્રદીપ, વર્ષ ૪, અં. ૧૨)

૬. ગુરુસ્તવન સ્તોત્ર

(વિયોગિની વૃત્તમ્)

ભવસંભવભીતિભેદનં, સુખસંપત્કરુણાનિકેતનમ્;
વ્રતદાનતપઃક્રિયાફલં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા. ૧.

કરુણામયચારુલોચનં, શરણાયાતજનાર્તિમોચનમ્;
પતિતોદ્ધરણાયતત્પરં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા. ૨.

નિજતત્ત્વપથાવબોધનં, જનતાયાઃ સ્વત એવ દુર્ગમમ્;
ઈતિ ચિન્ત્ય ગૃહીતવિગ્રહં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા. ૩.

વિધિશંભુમુખૈરનિગ્રહં, ભવપાથોષિપરિભ્રમાકુલમ્;
અપિધાર્ય મનો નરપ્રભં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા. ૪.

નિજપાદપયોજકીર્તનં, સતતં સ્યાદ્ભવજીવગોચરમ્;
ઈતિ યઃ કુરુતે કતૂત્સવં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા. ૫.

બહિરીક્ષણલોકમાનુષં, નિજદત્તાંબકદર્શિનાં હરિમ્;
ભજનીયપદં જગદ્ગુરું, સહજાનંદગુરું ભજે સદા. ૬.

શરણાગતપાપપર્વતં, ગણયિત્વા ન તદીયસદ્ગુણમ્;
આશુમખ્યતુલં હિ મન્યતે, સહજાનંદગુરું ભજે સદા. ૭.

ભવવારિધિમોક્ષસાધનં, ગુરુરાજપ્રકટસ્વસંગમમ્;
પ્રકટીકૃતવાન્ કૃપાવશઃ સહજાનંદગુરું ભજે સદા. ૮.

ભગવન્ ! કૃપયા ત્વયાકૃતં, જનતાયામુપકારમીદંશમ્;
ક્ષમતે પ્રતિકર્તુમત્ર કઃ, કુરુતે દીનજનસ્તતોઽગ્જલિમ્. ૯.

શ્રી ગુરુસ્તવન નામથી સંપ્રદાયમાં અતિ પ્રસિદ્ધ આ સ્તોત્રના કર્તા શાસ્ત્રી દીનાનાથ ભટ્ટ છે. એમનો જીવનસંક્ષેપ ‘મહાતેજઃ પુંજ’ એ સુંદર સ્તોત્રના ભાષાંતર સાથે જણાવેલો છે.

જ્ઞાની પુરુષોએ પણ વિમુખનો સંગ સ્વપ્નમાં પણ ન કરવો જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ સુંદર શબ્દોમાં મઢેલી હોય, હૃદયને સ્પર્શે તેવા હાવભાવથી કહેવામાં આવતી હોય અને આશ્ચર્ય પમાડે એવા ચમત્કૃતિપૂર્ણ અર્થોથી સભર ભરેલી હોય, છતાં વિમુખની વાત — ભગવત્કથા હોય તોપણ કોઈ વિવેકી મુમુક્ષુએ પણ કદી ન સાંભળવી જોઈએ; આ સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રોના અનુભવી બોલ છે. એનું જાણ્યે અજાણ્યે પણ ઉલ્લંઘન કરનારની કેવી દુર્દશા થાય છે, તે શાસ્ત્રી દીનાનાથ ભટ્ટની જીવનકથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અહં અને માનના કારણે સંપ્રદાયથી વિમુખ થયેલા નિર્વિકલ્પાનંદ નામના એક વિદ્વાન સાધુના સંગ અને યોગથી ભટ્ટજી પણ વિમુખ જેવા થઈ ગયા. એ પછી, દૈવવશાત્ એમની પ્રિય પુત્રી ઉમિયા ભૂતાદિકના ભારે ઉપદ્રવનો ભોગ થઈ પડી; જાતજાતના મંત્રોપચારો કરવા છતાં એ ઉપદ્રવ શાંત થયો નહિ. પૂર્વજન્મોનાં સુકૃત્યોના કારણે પણ મુખ્યત્વે તો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એમના ઉપર અહૈતુકી અતિ કૃપા કરીને પહેલાં અભયવર આપ્યો હતો એ કારણે એમને સદ્બુદ્ધિ સૂઝી. નિર્વિકલ્પાનંદના યોગનો એમણે સદંતર ત્યાગ કર્યો; અને અહં અને માનના સર્વ ભાવોને ટાળી દઈને, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણકમળનું શરણ એમણે ફરીથી ગ્રહણ કર્યું જેથી એમની બધી ઉપાધિઓનું તરત જ નિવારણ થઈ ગયું. એ પ્રસંગે એમણે આ ગુરુસ્તવનસ્તોત્રની રચના કરેલી કહેવાય છે.

૨. સ્તોત્રની રચના યોગ્ય રીતે જ વિયોગિની વૃત્તમાં કરવામાં આવેલી છે : જ્યારે માણસ પોતાનાં દુષ્કૃત્યોના પરિણામે પોતાના ઈષ્ટ, ઉદ્ધારક, પ્રિય ઈષ્ટદેવથી છૂટો પડીને વિયોગનું મહાદુઃખ ભોગવતો થાય અને પશ્ચાત્તાપના પુનિત ઝરણાથી પાવન થઈને જે સમયે પોતાના તે પ્રિય ઈષ્ટદેવ સાથે એ પુનઃ જોડાઈ જાય ત્યારે એ પ્રસંગે

સ્વાભાવિકપણે ઉદ્ભવતા ભાવો વ્યક્ત કરવા માટે આ છંદની યોજના કરવામાં આવે છે.

૩. સ્તોત્ર નાનું છે, પણ અર્થગંભીર છે. એ દ્વારા ભટ્ટજીએ ચારપાંચ અતિ મહત્વની સિદ્ધાંતવાતોને વાચા આપેલી છે : પહેલી (૧) બાબત એ છે કે, જગતમાં સાચા ગુરુ, ગુરુઓના ગુરુ, ગુરુરાજ એકમાત્ર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ છે. ‘ગુરુ: સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ ।’ – એટલે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ એક સાચા સાક્ષાત્ ગુરુ છે – એ લોકોક્તિ આજે પણ ખૂબ લોકપ્રિય છે. કવિ કહે છે કે, ‘શ્રીસહજાનંદ સ્વામી મારા ગુરુ છે, તેથી એ ભગવાન છે એમ હું નથી માનતો; પણ એ ખરેખર સાક્ષાત્ ભગવાન છે માટે એમને મેં મારા ગુરુરાજના પદે પ્રતિષ્ઠિત કરેલા છે.’ બીજી (૨) અતિ મહત્વની વાત એ કરી છે કે, ભગવાન પોતાના ભક્તજનોના લાલનપાલન અર્થે, ભક્તો મનુષ્ય હોવાથી મનુષ્યદેહ ધારણ કરે છે, અને મનુષ્યની જેમ વર્તે છે; પણ એ ખરેખર તો અક્ષરથી પણ પર, દિવ્યાતિદિવ્ય છે. ભગવાને આવી રીતે ધારણ કરેલું નરતનુ, અને પ્રકૃતિપુરુષથી પર અક્ષરધામસ્થ તેજોમય દ્વિભુજ દિવ્યસદાસાકારસ્વરૂપ, અભિન્ન એટલે એક જ છે, એવી નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ થયા સિવાય, કોઈનું આત્યંતિક કલ્યાણ કદી થયું નથી અને થતું નથી. અર્થાત્, આત્યંતિક કલ્યાણની પ્રાપ્તિ માટે પ્રગટ ઉપાસના એ એક અતિ મહત્વની અને અનિવાર્ય શરત છે. ત્રીજી (૩) મહત્વની પણ સર્વ ઉપનિષદોના સાર જેવી વાત એ કહી કે, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ ક્રિયાસાધ્ય નથી, પણ કૃપાસાધ્ય છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે, ભગવાન ભક્તજનોની ભક્તિને વશ વર્તે છે; પણ ખરેખર તો ભક્તજનો ઉપર એ અહૈતુકી કૃપા વરસાવે છે અને એવી રીતે ‘કૃપાવશ’ થઈને એ ભક્તને વશ વર્તે છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, ભક્તિ એ બધાં જ એમની કૃપાદષ્ટિ મેળવવાનાં સાધનો માત્ર છે; અર્થાત્, ભગવાનનું દર્શન અને યોગ જેમના ઉપર એમની કૃપા વરસે છે તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો જ્ઞાનાદિક સાધનોથી જ ભગવાનનું સાધર્મ્ય સહજ મેળવી શકાતું હોય તો કવિ કહે છે કે તે પોતાને પ્રાપ્ત થવું જોઈતું

હતું; કારણ કે ઘણાં શાસ્ત્રો કંઠસ્થ હોવા ઉપરાંત, પોતે એક સારા જ્ઞાની-કવિ પણ હતા; એટલે કે ભગવાનનું સાધર્મ્ય માત્ર ક્રિયાથી સાધી શકાતું નથી. (૪) ચોથી અતિ મહત્વની વાત એ કહે છે કે, માણસ જ્યાં સુધી અહંને આધીન વર્તે છે, માનનો માર્યો ફરે છે, ત્યાં સુધી એના ઉપર ભગવાનની કૃપાદષ્ટિ કદી થતી નથી. જ્યારે ‘હું’ ટળે છે ત્યારે જ હરિ ઢૂંકડા આવે છે; જ્યારે અહંનું આવરણ તૂટીફૂટી જઈને દૂર થાય છે ત્યારે જ અંતર્યામી પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને પાંચમી (૫) વાત એ કહી છે કે કેટલાક લોકો, સંપ્રદાયને ગુરુમુખી એટલે ગુરુને જ ભગવાન માનનારો સંપ્રદાય કહે છે, એ આક્ષેપ પાયા વગરનો અને ગેરસમજથી ભરેલો છે. સંપ્રદાયમાં ગુરુપદે તો રામાનંદ સ્વામી પણ બિરાજેલા હતા, પણ તેમને કોઈએ ભગવાન તરીકે ઉપાસ્યા નથી એ સંપ્રદાય-પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકથા છે; પણ ઊલટું એ ગુરુવર્યે પોતે જ શ્રીસહજાનંદ સ્વામીને ભગવાન તરીકે ઉપાસેલા છે. સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને ઐશ્વર્ય – સર્વ દષ્ટિએ એ સાક્ષાત્ ભગવાન હતા; તેથી જ એમની ભગવાન તરીકે ઉપાસના કરવામાં આવતી હતી. પણ ભગવાન એ જ એક સર્વ ગુરુના ગુરુ છે, એ હકીકતની દષ્ટિએ, ઉપરનો આક્ષેપ મુકાતો હોય તો એવા ગુરુમુખી સંપ્રદાયના આશ્રિત થવું એ તો સૌ કોઈ માટે ગૌરવભર્યું કહેવાય.

૪. દીનાનાથ ભટ્ટે પહેલવહેલા ગઢડામાં જ્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું દર્શન કર્યું ત્યારે શરણાગતિના જે અનુપમ ભાવો એમના અંતરમાં સ્વયમેવ ઉદ્ભવ્યા હતા તેવા જ ભાવો આ પ્રસંગે પણ જાગ્યા હતા એ જોગાનુજોગ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. એ વખતે એમણે ગાયું હતું કે, ‘તતો વંદે દીનસ્તવ પદયુગં દણ્ડવદ્દહમ્ ।; આ વખતે પણ એમણે ગાયું કે, ‘કુરુતે દીનજનસ્તતોઽન્નલિમ્ ।’ સ્તોત્રનાં પહેલાં ત્રણ ચરણો, ‘સહજાનંદગુરું ભજે સદા’ – એ ધ્રુવસૂત્રનાં વિશેષણો જેવાં છે. આ નાનકડા સ્તોત્રના અર્થનો હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી જેમ જેમ આસ્વાદ લેવાતો જાય છે તેમ તેમ આનંદની માત્રા વધતી જાય છે :

‘ભવસંભવભીતિભેદનં, સુખસંપત્કરુણાનિકેતનમ્ ।

વ્રતદાનતપઃક્રિયાફલં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા ॥૧॥

— જે જન્મમરણરૂપી સંસૃતિની ભીતિનો નાશ કરનારા છે, જે સુખના ધામ છે, સંપત્તિમાત્રનું આશ્રયસ્થાન છે અને કરુણાનિધાન છે; જે જાતજાતનાં વ્રતો, દાન અને તપરૂપી ક્રિયામાત્રનું ફળ છે, એવા મારા ગુરુરાજ ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનું હું નિરંતર ભજન કરું છું.’ ૧.

‘કરુણામયચારુલોચનં, શરણાયાતજનાર્તિમોચનમ્ ।

પતિતોદ્ધરણાય તત્પરં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા ॥૨॥

— જેમનાં નયનો કરુણાથી ભરેલાં છે, અને અતિ સુંદર છે, જે પોતાને શરણે આવેલા જીવને દુઃખમાત્રથી મુક્ત કરનારા છે, જે પાપી અને પતિતનો પણ ઉદ્ધાર કરવા હમેશાં તત્પર છે, એવા મારા ગુરુરાજ, ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનું હું નિરંતર ભજન કરું છું.’ ૨.

‘નિજતત્ત્વપથાવબોધનં જનતાયાઃ સ્વતઃ એવ દુર્ગમમ્ ।

ઇતિ ચિન્ત્ય ગૃહીતવિગ્રહં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા ॥૩॥

— વ્રત, દાન, તપ, ત્યાગ, યોગ, યજ્ઞ વગેરે જાતજાતનાં સાધનો કરવા છતાં જેમના દિવ્ય અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું યોગીજનો માટે પણ મુશ્કેલ હોય છે; એટલે એ જ્ઞાન થવું સામાન્ય જનતા માટે તો અતિ મુશ્કેલ હોય છે. અર્થાત્, ભગવાન ક્રિયાસાધ્ય નથી, પણ કૃપાસાધ્ય છે, એ સિદ્ધાંતવાતનો વિચાર કરીને, જેમણે મનુષ્યદેહ (વિગ્રહ) ધારણ કરેલો છે અને જે મનુષ્યની જેમ વર્તે છે, એવા મારા ગુરુરાજ ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનું હું નિરંતર ભજન કરું છું.’ ૩.

‘વિધિશંભુમુખૈરનિગ્રહં, ભવપાથોધિપરિશ્રમાકુલમ્ ।

અપિધાર્ય મનો નરપ્રભં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા ॥૪॥

— માણસનું મન કેવું ચંચળ અને અસ્થિર હોય છે તે હકીકત દર્શાવતાં કવિ કહે છે કે મનનો નિગ્રહ કરવાનું ભવબ્રહ્માદિક દેવેશ્વરો માટે પણ મુશ્કેલ છે; ભવસાગરમાં આદિકાળથી સતત પરિભ્રમણ

કરવાથી એ મન, અતિ આકુળવ્યાકુળ એટલે ખૂબ ચંચળ અને અસ્થિર થયેલું છે, જેને વશ કરવું અતિ મુશ્કેલ છે, અને જે અતિ અસ્થિર અને ચંચળ છે, એવા મનથી ભગવાનને ઓળખવા અને પામવાનું ખૂબ મુશ્કેલ છે. એ હકીકતનો વિચાર કરીને અતિ કૃપા કરીને જેમણે નરતનુ (નરપ્રભં) ધારણ કરેલું છે, એવા મારા ગુરુરાજ, ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનું હું નિરંતર ભજન કરું છું.’ ૪.

‘નિજપાદપયોજકીર્તનં, સતતં સ્યાદ્ભવજીવગોચરમ્ ।

ઇતિ યઃ કુરુતે ક્રતૂત્સવં, સહજાનંદગુરું ભજે સદા ॥૫॥

— ભગવાન મનુષ્યાકૃતિ ધારણ કરીને લીલાચરિત્રો શા માટે કરે છે તે સમજાવતાં કવિ કહે છે કે જગતના જીવોને પોતાના ચરણકમળનાં દર્શન, સ્મરણ, કીર્તનનો યોગ હમેશાં સરળતાથી થાય એવા મંગળ હેતુથી જે યજ્ઞાદિક ઉત્સવ, સમૈયા કરે છે, એવા મારા ગુરુરાજ, ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનું હું નિરંતર ભજન કરું છું.’ ૫.

‘બહિરીક્ષણલોકમાનુષં, નિજદત્તામ્બકદર્શિનાં હરિમ્ ।

ભજનીયપદં જગદ્ગુરું, સહજાનંદગુરું ભજે સદા ॥૬॥

— જે બાહ્યદૃષ્ટિએ જોતાં મનુષ્યવત્ આચરણ કરે છે, પણ જેમને એમણે દૃષ્ટિ આપેલી છે, એટલે જેમના ઉપર એમની કૃપા ઊતરેલી છે એવા ભક્તજનો માટે જેમનાં ચરણકમળ હમેશાં ભજવા યોગ્ય છે અને જે ગુરુમાત્રના ગુરુ છે, એવા મારા ગુરુરાજ ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનું હું નિરંતર ભજન કરું છું.’ ૬.

‘શરણાગતપાપપર્વતં ગણયિત્વા ન તદીયસદ્ગુણમ્ ।

અણુમપ્યતુલં હિ મન્યતે, સહજાનંદગુરું ભજે સદા ॥૭॥

— જે પોતાને શરણે આવેલા જીવોનાં પર્વત જેવાં પાપોના સમૂહને જોતા નથી, પણ એમનો અલ્પસરખો સદ્ગુણ હોય તેને અતુલ માને છે, એવા મારા ગુરુરાજ, ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનું હું નિરંતર ભજન કરું છું.’ ૭.

‘भववारिधिमोक्षसाधनं, गुरुराजप्रकटस्वसंगमम् ।

प्रकटीकृतवान् कृपावशः सहजानंदगुरुं भजे सदा ॥८॥

— સંસારસાગર તરી જવા માટે જેમણે મનુષ્યદેહ દ્વારા પોતાના નિકટ યોગરૂપી સાધન — મોક્ષ માટે સાધન, સર્વ માટે સુલભ કરેલું છે, જે ગુરુ માત્રના રાજા — શ્રેષ્ઠ છે, અને જે કેવળ કૃપાસાધ્ય છે — જેના ઉપર એમની કૃપા ઊતરી હોય તેને જે વશ થઈ જાય છે, એવા મારા ગુરુરાજ, ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનું હું નિરંતર ભજન કરું છું.’ ૮.

‘भगवन् ! कृपया त्वया कृतं, जनतायामुपकारमीदृशम् ।

क्षमते प्रतिकर्तुमत्र कः, कुरुते दीनजनस्ततोऽञ्जलिम् ॥९॥

— હે ભગવન્ ! નરતનુ ધારણ કરીને સર્વ જનોને નયનગોચર વર્તવા રૂપી જે મહાઉપકાર આપે જીવપ્રાણીમાત્ર ઉપર કરેલો છે, તેનો બદલો વાળવા માટે આ લોકમાં કોણ સમર્થ છે ? કોઈ જ સમર્થ નથી. તેથી, દીનજન એવો હું દીનાનાથ ભટ્ટ આપની સમક્ષ માત્ર હાથ જોડીને, હૃદયની અંજલિ આપતો નમ્રભાવે ઊભો છું.’ ૯.

(સ. પ્ર. વ. ૬, અં. ૪)

૭. એ હિ દયાલો, હૃદય શયાલો

(ગુર્જરીરાગે એકતાલીતાલે ગીયતે)

એહિ દયાલો ! હૃદય શયાલો ! દર્શય સુમધુરમૂર્તિમ્;
પ્રશમય તાપં, વિદલય પાપં, જનય હૃદય સુખપૂર્તિમ્. એહિ૦
સુખકરશીલે, જલધરનીલે, હસિતમુખે ત્વયિ યાતે;
તામ્યતિ ચેતો, વીક્ષણહેતોઃ, કૃતિરિયમતિ વિષમા તે. એહિ૦ ૧.
ચરણસમીપે શુભમતિદીપે, સુખયસિ ખલુ જનજાતમ્;
સ્મર તવ દાસં દૂરનિવાસં, કુરુ પુરુવિરહવિઘાતમ્. એહિ૦ ૨.
જગદનુકૂલે મંગલમૂલે, ત્વયિ ચિરયતિ દશિદાને;
નહિ મમ સ્નાને ન ચ જલપાને, રુચિરણુરપિ ન નિધાને. એહિ૦ ૩.
જનસુખકારી, ભવભયહારી, ત્વમસિ વિષયવિષપાતા;
મા વિપરીતો, ભવ સુપ્રીતો, રમણચરણદશિદાતા. એહિ૦ ૪.
વચનવિગીતં ચરિતમધીતં, મમ બહુતરમપરાધમ્,
મા કુરુ ભાવે કરુણાહાવે, શીલમવ નિજમગાધમ્. એહિ૦ ૫.
પશ્યમપૂર્ણં ત્યજસિ હિ તૂર્ણં, કા બત તવ પરિપાટી;
ત્વયિ સુખપૂરે નિવસતિ દૂરે, પ્રપતતિ કલિમલઘાટી. એહિ૦ ૬.
બોધિતમન્દં સહજાનન્દં, શાસિતશામનભટધાવમ્;
પ્રોજઝ્ય ભવંતં ભુવિ, વિલસન્તં, ન ગતિરતિતતનાવમ્. એહિ૦ ૭.
ગતસુખલેશે, કુમતિનગેશે, કુરુ કરુણાં ચરણસમ્ભમ્;
વિરહવિહીનં, કુરુ તવ દીનં, કિમિતિ કરોષિ વિલમ્ભમ્. એહિ૦ ૮.

(દીનાનાથ ભટ્ટ વિરચિતા)

एहि दयालो, हृदय शयालो ।
(विरहाष्टपदी)

છંદ અને રાગનાં તત્ત્વો જેમાં મિશ્ર હોય એવા ગુર્જરી નામના રાગમાં રચાયેલું આ અષ્ટક, એક તાલે ગવાય છે. એમાં વપરાયેલા પ્રાસાનુપ્રાસ અલંકાર (દા.ત. દયાલો — શયાલો; પ્રશમય તાપં — વિદલય પાપં) અને શબ્દલાલિત્યના કારણે અષ્ટક અતિ કર્ણપ્રિય અને મધુર લાગે છે. ભગવાનના વિયોગનું દુઃખ, ભક્તના અંતરના ભાવો દ્વારા વ્યક્ત કરે છે અને દર્શન માટે પ્રાર્થના કરે છે.

‘एहि दयालो ! हृदय शयालो ! दर्शय सुमधुरमूर्तिम् ।
प्रशमय तापं विदलय पापं जनय हृदय सुखपूर्तिम् ॥ एहि०॥

— હે દયાળુ ! તમે મારા હૃદયમાં અખંડ બિરાજી રહ્યા છો, છતાં મને તમારું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું નથી. તેથી તમારા સુમધુર સ્વરૂપનું દર્શન દેવા તમે મારી દષ્ટિ સન્મુખ કૃપા કરીને પ્રત્યક્ષ થાવ; મારા અંતરના ત્રિવિધ તાપોનું શમન કરો; મારાં જન્મજન્માંતરનાં અનેક પાપોનો નાશ કરો અને મારા હૃદયમાં સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ રેલાવો.’

‘सुखकरशीले जलधरनीले हसितमुखे त्वयि याते ।
ताम्यति चेतो वीक्षणहेतोः कृतिरियमति विषमा ते ॥ एहि० १॥

— સ્વભક્તોને સુખ આપવું એ જ તમારું બિરુદ (શીલ) છે; નવું જળ ભરેલા મેઘ જેવા તમે શ્યામસુંદર છો; સ્વભક્તો પાસે તમે હમેશાં હસતા મુખે જ પધારો છો; છતાં તમે પ્રત્યક્ષ દર્શન દેતા નથી અને ભક્તજનોને દર્શન માટે તલસાવો છે. તમારી આ પ્રકારની કૃતિ — રીત, ન કળાય એવી વિષમ લાગે છે.’ ૧.

‘चरणसमीपे शुभमतिदीपे सुखयसि खलु जनजातम् ।
स्मर तवदासं दूरनिवासं कुरु पुरुविरहविधातं ॥ एहि० २॥

— તમારા ચરણારવિંદ સમીપ રહેનારા ભક્તોને તમે નિત્ય નવું સુખ આપો છો અને એમની બુદ્ધિને — જ્ઞાનને ઉજ્જવળ પ્રકાશથી સદા પ્રકાશિત કરો છો. (છતાં તમે મને ભૂલી ગયા છો). હું દૂર પડ્યો છું.

તમારા આ દાસને કૃપા કરીને યાદ કરો અને એના વિરહના દુઃખનું નિવારણ કરો.’ ૨.

‘जगदनुकूले मंगलमूले त्वयि चिरयति हृशिदाने ।
नहि मम स्नाने न च जलपाने रुचिरणुरपि न निधाने ॥ एहि० ३॥

— જગત અને જગતના વ્યવહારો, તમારી કૃપાથી સાનુકૂળ છે. તમે સર્વ મંગળના મૂળ સ્રોત છો છતાં મને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપતા નથી — દર્શન આપવામાં ભારે વિલંબ કરો છો. તેથી સ્નાન, જળપાન કે ઘર — કશાયમાં મને રુચિ થતી નથી.’ ૩.

‘जनसुखकारी भवभयहारी त्वमसि विषयविषपाता ।
मा विपरीतो भव सुप्रीतो रमणचरणदृशिदाता ॥ एहि० ४ ॥

— તમે જ હમેશાં ભક્તજનોને સુખ આપનારા છો; તમે જ ભક્તજનોના જન્મમરણરૂપી સંસૃતિના ભયને હરનારા છો; શબ્દાદિક પંચવિષયોના ઝેરમાંથી ભક્તજનોનું રક્ષણ કરનારા પણ તમે એકલા જ છો; છતાં તમે દર્શન દેતા નથી. કૃપા કરીને મારાથી વિપરીત ન બનશો; મારા ઉપર કૃપા કરીને હમેશાં પ્રીતિ રાખજો; તમારા રમણીય ચરણકમળનું દર્શન એક તમે જ આપનારા છો — તમારી કૃપા થાય તો જ દર્શન થાય તેમ છે.’ ૪.

‘वचनविगीतं चरितमधीतं मम बहुतरमपराधम् ।
मा कुरु भावे करुणाहावे शीलमव निजमगाधम् ॥ एहि० ५ ॥

— મારી વાણી અશિષ્ટ છે; મારું કર્મ અશુદ્ધ છે; જાતજાતના અનેક દોષોથી હું ભરેલો છું પણ તેથી તમે મારો અભાવ ન લાવશો, મારા ઉપર દયા દાખવજો. સ્વભક્તોના દોષો સામું ન જોવું એ તમારું સદા સત્ય બિરુદ (શીલ) છે. તેનું તમે મારા ઉપર કૃપા કરીને પાલન કરો.’ ૫.

‘पश्यमपूर्णं, त्यजसि हि तूर्णं, का बत तव परिपाटी ।
त्वयि सुखपूरे, निवसति दूरे प्रपतति कलिमलघाटी ॥ एहि० ६॥

— તમે દયાનિધિ છો એટલે કોઈના દોષો જોતા નથી; છતાં ધર્મનિયમ વિરુદ્ધ જરા પણ વર્તન કરનારને જોતાં જ તમે એનો ત્યાગ કરો છો — એની સામેથી મુખ ફેરવી લો છો — આ તમારી રીત કેવી વિચિત્ર કહેવાય ! ભક્તજનો માટે એક તમે જ સુખના નિધિ છો; જ્યારે ભક્તજનોથી તમે દૂર જાવ ત્યારે કલિના સર્વ દોષો એકસામટા તેમના ઉપર આક્રમણ કરે છે.’ ૬.

‘બોધિત મન્દં, સહજાનંદં, શાસિતશામનભટધાવમ્ ।

પ્રોજઙ્ગ્ય ભવન્તં ભુવિ વિલસન્તં ન ગતિરતિતતનાવમ્ ॥ એહિં ૭॥

— જે મંદબુદ્ધિ છે તેને પણ કૃપા કરીને તમે તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપો છો; ભક્તજનોને તમે સહજ આનંદ આપો છો; તેથી તમારું નામ સહજાનંદ છે. જગતમાં શાસન કરનારા ઈશ્વરો — કાળ, માયા, પુરુષ અને અક્ષર એ સર્વના તમે જ એકમાત્ર શાસક અને સેનાપતિ છો; તમે જ સૌ કોઈ માટે જ્ઞેય છો, તમે જ સૌ કોઈને જીવન અને પ્રકાશ આપનારા છો; તમે જ સર્વની ગતિરૂપ છો અને તમારા સિવાય બીજો કોઈ રક્ષક નથી.’ ૭.

‘ગતસુખલેશે કુમતિનગેશે, કુરુ કરુણાં ચરણસમ્ભવમ્ ।

વિરહવિહીનં કુરુ તવ દીનં, કિમિતિ કરોષિ વિલમ્ભમ્ ॥ એહિં ૮॥

— મારા જીવનમાં સુખનો લેશ પણ રહ્યો નથી; હું કુમતિ (પાપનો)નો પર્વત છું; હું તમારા ચરણશરણમાં આવેલો છું; મારા ઉપર કરુણા કરો. તમારા દર્શનના અભાવરૂપી વિરહના દુઃખમાંથી મને — દીનાનાથ ભટ્ટને — મુક્ત કરો. એમાં તમે વિલંબ કેમ કરો છો ?’ ૮.

૮. હર હર ગોપીનાથ:

નિષ્કામાનન્દવર્ણી વિરચિતા અષ્ટપદી

(રાગ દૂમરી)

હર હર ગોપીનાથ ! મમ કષ્ટં હર હર ગોપીનાથ. [ધ્રુવપદમ્]
સુરનરમુનિવર ! જલધરસુન્દર !, મારમહામદમાર ! મમ૦-૧
રાજીવલોચન ! પાપવિમોચન !, દુર્ગપુરી સુવિહાર ! મમ૦-૨
હાટકભૂષણ ! હતજનદૂષણ !, દિવ્યગુણાલય સાર ! મમ૦-૩
વૃષકુલનાયક ! સુરસુખદાયક !, કુન્દકુસુમશુભહાર ! મમ૦-૪
મંગલકારણ ! ગતિજિતવારણ !, પ્રેમવતિસુકુમાર ! મમ૦-૫
માનસમોદન ! દિતિ સુતરોદન !, ભૂમિ નિવારિતભાર ! મમ૦-૬
વિશ્વવિભાવન ! દુર્મતિપાવન !, કાલદવાનલહાર ! મમ૦-૭
સુરકુલરંજન ! નિત્યનિરંજન !, ભાનુસુતાવિતનાર ! મમ૦-૮
બ્રહ્મપુરાસન ! જનહિતશાસન !, નિષ્કામાનન્દનિધાન ! મમ૦-૯

આ સ્તોત્ર હર હર ગોપીનાથ ના કર્તા એક વર્ણી છે; એમનું શુભ નામ નિષ્કામાનંદજી છે. આ સ્તોત્ર છંદમાં નહિ પણ સંગીતશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે એક રાગમાં, વધુ ચોકસાઈથી કહીએ તો એક રાગિણીમાં રચાયેલું છે. દૂમરી એનું નામ છે. આ દૂમરી કાફીના સ્વરો યુક્ત છે. સંગીતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દૂમરી ભારે શાસ્ત્રીય રાગ નથી, પણ સુગમ સંગીતની લોકભોગ્ય પ્રિય રાગિણી છે. એના સ્વરો અને તાલ ખૂબ મીઠા અને કર્ણપ્રિય હોય છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં ખાસ રસ ન હોય એવાં નરનારીઓ પણ દૂમરીનું ગાન સાંભળીને અનેરો આનંદ અનુભવે છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે સંસ્કૃત ભાષાની પદ્યરચના છંદને વધુ અનુકૂળ હોય છે; એને સંગીતશાસ્ત્રની સ્વરલિપિમાં ઉતારવી જરા મુશ્કેલ હોય છે.

નિષ્કામાનંદવર્ણીના પૂર્વાશ્રમની વિશ્વસનીય માહિતી હજી સુધી ઉપલબ્ધ થઈ નથી; પણ એ ધ. ધુ. પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજી મહારાજ, દિવસમાં ત્રણ વખત જે જ્ઞાનસભા ભરતા હતા, એ સભાના અગ્રગણ્ય સભ્ય હતા. આ જ્ઞાનસભામાં ખાસ પસંદ કરાયેલા પુરુષોને જ બેસવાની છૂટ હતી. નિષ્કામાનંદવર્ણી અતિ સમર્થ સંતકવિ હતા. એમના શિષ્યોમાં બ્રહ્મચારી બાળકૃષ્ણાનંદજી અને બ્રહ્મચારી કૃષ્ણાનંદજી પણ ઉચ્ચ કોટિના સંતકવિ હતા.

સ્તોત્રમાં વપરાયેલા ‘ગોપીનાથ’ સંબોધનનો અર્થ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ થાય છે; પણ એનો બીજો પણ અર્થ છે. સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ કહે છે કે જ્યારે ગઢડામાં શ્રીગોપીનાથદેવની મૂર્તિ ઘડાતી હતી ત્યારે એ મૂર્તિ ઘડનાર સામે, આદર્શ તરીકે (Model) ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પોતે બિરાજેલા હતા. શિલ્પકારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં અંગોઅંગને પ્રત્યક્ષ નીરખીને એમની પ્રતિમૂર્તિ સ્વરૂપે શ્રીગોપીનાથજીની મૂર્તિ ઘડેલી છે. એટલે સંપ્રદાયમાં ત્યારથી ગોપીનાથ એટલે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એવો અર્થ, આશ્રિતોના અંતરમાં દેઢ પ્રવર્તે છે.

શ્રીગોપીનાથ પ્રાર્થના સ્તોત્ર

‘હર હર ગોપીનાથ ! મમ કષ્ટમ્ ॥ હરઃ ધ્રુવપદમ્ ॥

— હે ગોપીનાથ એટલે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ! તમે કૃપા કરીને મારું કષ્ટ હરો જ હરો.’ કષ્ટ એટલે દૈહિક કષ્ટો ઉપરાંત અજ્ઞાન, કર્મ, વાસના અને જન્મમરણરૂપી સંસૃતિનું કષ્ટ એવો અર્થ પણ અત્રે થાય છે. ‘હર’ શબ્દ બે વખત વપરાયો છે એ પ્રાર્થનામાં આગ્રહ અને આજીજ્ઞાના ભાવો દાખવવા માટે વપરાયો છે.

સ્તોત્રના દરેક ચરણમાં નામો વપરાયાં છે તે શ્રીગોપીનાથના સ્વરૂપનાં વિશેષણરૂપે વપરાયેલાં સમજવાનાં છે. એવાં નામો — વિશેષણોની સંખ્યા અઠાવીસ છે.

‘સુરનરમુનિવર ! જલધરસુંદર ! મારમહામદમાર ! મમ. ॥૧॥

૧

૨

૩

— (૧) દેવો, માનવો તથા તપસ્વી, ત્યાગી, ઋષિમુનિઓ સર્વેએ જે વરવા યોગ્ય છે એટલે જેમની ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે. સુર એટલે સત્પુરુષો અથવા શાસ્ત્રી પંડિતો; નર એટલે ગૃહસ્થો અને મુનિ એટલે સાધુ, સંન્યાસી, ત્યાગી એવો પણ અર્થ થાય છે. (૨) જે જળભરેલા નવીન મેઘ જેવા શ્યામસુંદર છે અને (૩) જે માર = કામનો મદ હણનાર છે; એટલે કે જગતમાં જે એકલા જ કામથી પરાભવ પામેલા નથી — પામતા નથી, જેમણે એકલાએ જ કામનું માન ઉતારેલું છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે કૃપા કરીને મારું કષ્ટ તત્કાળ હરો.’ ૧.

‘રાજીવલોચન ! પાપવિમોચન ! દુર્ગપુરીસુવિહાર ! મમ. ॥૨॥

૪

૫

૬

— (૪) જેમનાં નેત્રો પૂર્ણ વિકસિત કમળ જેવાં છે. રાજીવ શબ્દમાં વપરાયેલ રાજ્ શબ્દ ઉપરથી જે સર્વને પ્રકાશ આપે છે અથવા જે સર્વ ઉપર શાસન ચલાવે છે તે એવો અર્થ થાય છે. એ અર્થ લઈએ તો જેની દૃષ્ટિ ચિદચિદ્માં રહેલી છે — જે અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વને સાક્ષીરૂપે જોઈ રહેલા છે એવાં નેત્રોવાળા એવો અર્થ થાય છે. (૫) સર્વ પ્રકારનાં નાનાં-મોટાં પાપોથી જે પોતાના આશ્રિતોને મુક્ત કરનારા છે; અને (૬) જે દુર્ગપુરી એટલે ગઢડામાં નિવાસ કરીને રહેલા છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે મારું સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટોમાંથી રક્ષણ કરો.’ ૨.

‘હાટકભૂષણ ! હતજનદૂષણ ! દિવ્યગુણાલયસાર ! મમ. ॥૩॥

૭

૮

૯

— (૭) ભક્તજનોના લાલનપાલન માટે જેમણે સુવર્ણ અને રત્નોના અલંકારો ધારણ કરેલા છે; (૮) પોતાના આશ્રિત જનોના દોષમાત્રનો જેમણે નાશ કરેલો છે, અને (૯) જે અનંત કલ્યાણકારી દિવ્ય ગુણોનું ધામ અને સારરૂપ છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે મારું કષ્ટ કૃપા કરીને તત્કાળ હરો.’ ૩.

‘વૃષકુલનાયક ! સુરસુખદાયક ! કુંદકુસુમશુભહાર ! મમ. ॥૪॥

૧૦

૧૧

૧૨

— (૧૦) ધર્મદેવના પરિવારના સર્વ સભ્યોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે — નાયક છે; (૧૧) દૈવી સંપત્તિ ધરાવતા અને સન્માર્ગે ચાલી રહેલા સર્વજનો (સુર) અથવા સત્પુરુષો અથવા સત્શાસ્ત્રોના યથાર્થ જ્ઞાતાઓને જે હમેશાં સુખ આપનારા છે, અને (૧૨) જેમણે કંઠમાં દાડમ અથવા જસમાઈનનાં પુષ્પોના હાર ધારણ કરેલા છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે મારું કષ્ટ કૃપા કરીને તત્કાળ હરો.’ ૪.

‘મંગલકારણ ! ગતિજિતવારણ ! પ્રેમવતિસુકુમાર ! મમ. ॥૫॥

૧૩

૧૪

૧૫

— (૧૩) જે સર્વનું સર્વ પ્રકારે મંગલ કરનારા છે; (૧૪) જેમની ચાલ, (વારણ) હાથીની ચાલ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, અને (૧૫) જે પ્રેમવતી દેવી એટલે ભક્તિદેવીના (અને ધર્મદેવના) પુત્ર છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે મારું સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટથી રક્ષણ કરો.’ ૫.

‘માનસમોદન ! દિતિસુતરોદન ! ભૂમિનિવારિતભાર ! મમ. ॥૬॥

૧૬

૧૭

૧૮

— (૧૬) ધર્મયુક્ત ભક્તિ કરનારા સર્વ જનોને જે આનંદ આપનારા છે અથવા મુમુક્ષુમાત્ર માટે જે પરમાનંદનું કારણ છે; (૧૭) જે દિતિસુત એટલે આસુરી સંપત્તિવાળા રાક્ષસો છે તેમને રડાવનારા છે — એટલે તેમનો નાશ કરનારા છે, અને (૧૮) જે અધર્મ અને અધર્મના સર્ગોનો ભાર ભૂમિ ઉપરથી નાશ કરનારા છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે મારું કષ્ટ કૃપા કરીને હરો.’ ૬.

‘વિશ્વવિભાવન ! દુર્મતિપાવન ! કાલદવાનલહાર ! મમ. ॥૭॥

૧૯

૨૦

૨૧

— (૧૯) જે અનંત કોટિ બ્રહ્માંડો(વિશ્વો)ને ધારણ કરીને નિભાવનારા છે; (૨૦) જે અધમ અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા જનોને પણ જો, આશરે આવે તો યા ન આવે તોપણ અહૈતુકી કૃપા દાખવીને પણ પાવન

કરનારા છે, અને (૨૧) જે કાળરૂપી મહાઅગ્નિને પણ હરનારા છે, એટલે કે જે કાળના પણ મહાકાળ છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે કૃપા કરીને મારું કષ્ટ હરો.’ ૭.

‘સુરકુલરંજન ! નિત્ય નિરંજન ! ભાનુસુતાવિતનાર ! મમ. ॥૮॥

૨૨

૨૩

૨૪

૨૫

— (૨૨) જે સાધુસંતો, સત્પુરુષો અને જ્ઞાની ભક્તોના સમૂહને આનંદ આપનારા છે; (૨૩) જે નિત્ય છે; (૨૪) જે નિરંજન એટલે માયામાં પ્રવેશ કરવા છતાં માયાથી જે હમેશાં અલિપ્ત જ હોય છે, અને (૨૫) જે ભાનુસુત(યમ)થી એટલે મૃત્યુથી પોતાના આશ્રિતોના સમૂહનું (નાર) હમેશાં રક્ષણ કરનારા (અવિત) છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે મારું સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટથી કૃપા કરીને રક્ષણ કરો.’ ૮.

‘બ્રહ્મપુરાસન ! જનહિતશાસન ! નિષ્કામાનંદનિધાન ! મમ. ॥૯॥

૨૬

૨૭

૨૮

— (૨૬) જે બ્રહ્મપુર, અક્ષર, ચિદાકાશ, પરમધામ વગેરે નામોથી ઓળખાતા ધામમાં નિત્ય વસનારા છે; (૨૭) જેમનું જીવન, અવતરણ અને ચરિત્ર સર્વ કોઈ જીવપ્રાણીમાત્રના, ખાસ કરીને તો સ્વભક્તજનોના ઐહિક અને આત્યંતિક હિત માટે જ હોય છે, અને (૨૮) જે નિષ્કામાનંદવર્ણીનું આશ્રયસ્થાન છે અથવા જે નિષ્કામી ભક્તજનોના આનંદનું અને આશ્રયનું પરમસ્થાન છે, એવા હે ગોપીનાથ ! તમે કૃપા કરીને મને સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટમાંથી મુક્ત કરો.’ ૯.

(સ. પ્ર. વ. ૧૦, અં. ૧૨)

૧. ભજ માનસ ત્વમ્ ।

નિષ્કામાનન્દવર્ણિ વિરચિતા અષ્ટપદી
(રાગ ઢૂમરી)

ભજ માનસ ! ત્વં શ્રીહરિં હરિકૃષ્ણં પુરાણમ્ (ધ્રુવપદમ્) ભજ૦
માયાપરે નિલયે નિવસન્તમ્, મુનિજનમંડલમંડિતમ્. હરિ૦ — ૧
નવધનમેચકમંગં દધાનં, વામરિપુમદમારકમ્ હરિ૦ — ૨
ભાસ્વદ્દ્યુતિવસનૈર્વિલસન્તમ્, બહુવિધભૂષણભૂષિતમ્. હરિ૦ — ૩
ભુવિ શકુલાઘાકૃતિં વિદધાનમ્, સ્વીયજનાનન્દદાયકમ્. હરિ૦ — ૪
પ્રેમવતીવૃષલાલં વિશોકમ્, દુર્ગપત્તનસંવાસિનમ્ હરિ૦ — ૫
ઉન્મત્તગંગાજલે વિહરન્તમ્, જ્ઞાનસુધાજનશંકરમ્. હરિ૦ — ૬
બ્રહ્મપ્રિયં બ્રહ્મવ્રતધરવેષમ્, બ્રહ્મવ્રતધરનાયકમ્. હરિ૦ — ૭
હંસરુચિરગમનં કંજનેત્રમ્, ધર્મવંશાવનકારકમ્. હરિ૦ — ૮
નિષ્કામવર્ણિરચિતગીતગીતમ્, નિષ્કામનરવ્રજશર્મદમ્ હરિ૦ — ૯

નિષ્કામાનન્દવર્ણિનું આ સ્તોત્ર પણ ઢૂમરીમાં રચાયેલું છે. હર હર ગોપીનાથ સ્તોત્રમાં ઢૂમરીના જે સ્વરો છે તે કરતાં આ સ્તોત્રમાં જુદા રાગના સ્વરો છે. આ ઢૂમરી ત્રિતાલવાળી ભૈરવીના સ્વરે યુક્ત છે. હર હર ગોપીનાથમાં દાસભક્તના અંતરની નમ્ર પ્રાર્થના છે; આમાં જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ છે. ગેયતા અને માધુર્યની દૃષ્ટિએ આ ઢૂમરી અતિ કર્ણપ્રિય છે. એમાં માત્ર શબ્દલાલિત્ય અને કર્ણપ્રિયતા નથી; પણ શબ્દાર્થનું ભારે ગાંભીર્ય પણ રહેલું છે. સિતાર યા સરોદ જેવા વાજિંત્ર સાથે આ ઢૂમરીસ્તોત્રનું ગાન કરતાં યા શ્રવણ કરતાં સુજજનોના અંતરમાં ભક્તિભાવ જાગે છે.

‘ભજ માનસ ! ત્વમ્ શ્રીહરિં હરિકૃષ્ણં પુરાણમ્ ॥ ભજ૦ ધ્રુવપદમ્ ॥

— હે મુમુક્ષુજીવ, તું શ્રીહરિનું નિત્ય ભજન કર. હરિ એટલે આશ્રિત જનોનાં સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટો, પાપો અને ઉપાધિઓમાંથી જે પોતે થઈને રક્ષણ કરે છે તે; એ શ્રીહરિનું બીજું નામ હરિકૃષ્ણ છે. એ પુરાણ છે એટલે આદિકાળમાં જ્યારે કંઈ જ ન હતું ત્યારે જે હોય અને આત્યંતિક પ્રલય અંતે જ્યારે કંઈ નહિ હોય ત્યારે પણ જે હોય તે — એટલે કે જે એક પહેલાં હતા, આજે છે અને આવતીકાલે પણ છે એને પુરાણ કહેવાય; એમનું તું નિત્ય ભજન કર એટલે ભક્તિ કર.’

‘માયાપરે નિલયે નિવસંતમ્ ! મુનિજનમંડલમંડિતં હરિકૃષ્ણમ્ ॥૧॥

૧

૨

— હવે પછીના દરેક ચરણમાં જે નામો વપરાયેલાં છે તે બધાં જ, શ્રીહરિનાં — શ્રીહરિકૃષ્ણનાં વિશેષણો તરીકે વપરાયેલાં છે : એ શ્રીહરિ (૧) સર્વથી પર માયા છે એ માયાથી પર અક્ષર છે અને એ અક્ષરથી પણ પર જે ધામ છે તેમાં સદા રહેલા છે; છતાં જે ચિદચિદ્ સર્વમાં વ્યાપક અને નિયામક સ્વરૂપ અને શક્તિએ અખંડ બિરાજી રહેલા છે; (૨) મુનિ એટલે મુક્ત પુરુષો — એમના સમૂહથી જે સદા વિભૂષિત અને વીંટળાયેલા છે; એવા શ્રીહરિનું — શ્રીહરિકૃષ્ણનું, હે મુમુક્ષુ જીવ ! તું નિત્ય ભજન કર.’ ૧.

‘નવધનમેચકમંગં દધાનમ્ । વામરિપુમદમારકમ્ હરિકૃષ્ણમ્ ॥૨॥

૩

૪

— (૩) જેમના શરીરનો વર્ણ જળથી ભરેલાં નવાં અને કાળાં (મેચક) વાદળાં (ધન) જેવો છે; (૪) જીવો, ઈશ્વરો અને મુક્તો સર્વનો જે શત્રુ છે એવા કામ (વામ — કામની ગતિ હમેશાં ડાબી બાજુએ હોય છે માટે એ વામ કહેવાય છે)ના ગર્વનો જે નાશ કરે છે, એવા શ્રીહરિ — શ્રીહરિકૃષ્ણની હે મુમુક્ષુ જીવ ! તું સદા ભક્તિ કર.’ ૨.

‘ભાસ્વદ્દ્યુતિવસનૈર્વિલસંતમ્ । બહુવિધભૂષણભૂષિતમ્ હરિકૃષ્ણમ્

૫

૬

॥૩॥

— (૫) જે સૂર્ય(ભાસ્વત્)ના તેજ જેવાં સુંદર તેજસ્વી વસ્ત્રોથી શોભી

રહ્યા છે; (૬) જેમણે જાતજાતના અલંકારો ધારણ કરેલા છે, એવા શ્રીહરિ — શ્રીહરિકૃષ્ણની, હે મુમુક્ષુ જીવ ! તું નિત્ય ભક્તિ કર.' ૩.

‘ભૂવિ શકુલાદ્યાકૃતિં વિદધાનમ્ । સ્વીયજનાનંદદાયકમ્ હરિકૃષ્ણમ્

૭

૮

॥૪॥

— (૭) પોતાના ભક્તજનોના લાલનપાલન તથા અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે જેમણે પૃથ્વી ઉપર (ભૂવિ) મત્સ્યાદિક (શકુલ) અવતારો ધારણ કરેલા છે; (૮) જે પોતાના આશ્રિત જનોને હમેશાં પરમ સુખ અને આનંદ આપનારા છે, એવા શ્રીહરિ — શ્રીહરિકૃષ્ણનું, હે મુમુક્ષુજીવ ! તું ભજન કર.' ૪.

‘પ્રેમવતીવૃષલાલં વિશોકમ્ । દુર્ગપત્તનસંવાસિનમ્ હરિકૃષ્ણમ્ ॥૫॥

૯

૧૦

— (૯) જે પ્રેમવતીદેવી એટલે ભક્તિદેવી અને વૃષ એટલે ધર્મદેવના શોકમાત્રનું હરણ કરનારા પુત્રરૂપે પ્રગટેલા છે; (૧૦) જે દુર્ગપત્તન એટલે ગઢડાનગરમાં પોતાનું ગામ માનીને નિવાસ કરીને રહેલા છે, એવા શ્રીહરિ — શ્રીહરિકૃષ્ણનું, હે મુમુક્ષુ જીવ ! તું નિત્ય ભજન કર.' ૫.

‘ઉન્મત્તગંગાજલે વિહરંતમ્ । જ્ઞાનસુધાજનશંકરમ્ હરિકૃષ્ણમ્ ॥૬॥

૧૧

૧૨

— (૧૧) જે ઉન્મત્તગંગા એટલે ઘેલા નદીના પવિત્ર જળમાં વિહાર કરી રહેલા છે; (૧૨) જે પોતાના આશ્રિતોને વચનામૃતરૂપી જળનું સિંચન કરીને પાન કરાવીને સદા આનંદ (શંકરમ્) આપનારા છે, એવા શ્રીહરિ — શ્રીહરિકૃષ્ણની, હે મુમુક્ષુજીવ ! તું નિત્ય ભક્તિ કર.' ૬.

‘બ્રહ્મપ્રિયં, બ્રહ્મવ્રતધરવેષમ્ । બ્રહ્મવ્રતધરનાયકમ્ હરિકૃષ્ણમ્ ॥૭॥

૧૩

૧૪

૧૫

— (૧૩) જે બ્રહ્મસ્વરૂપ પામેલા જ્ઞાનીભક્તોને પ્રિય છે અથવા જેમને બ્રહ્મસ્વરૂપ પામેલા જ્ઞાનીભક્તો પ્રિય છે; (૧૪) જેમણે નૈષ્ઠિક વ્રતધારી એટલે બ્રહ્મચારી જેવો વેશ ધારણ કરેલો છે; (૧૫) જે નૈષ્ઠિક

બ્રહ્મચર્યવ્રતધારીઓમાં અથવા નિષ્કામવ્રતધારીઓમાં અથવા બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરેલા મુક્તોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ નાયક છે, એવા શ્રીહરિ — શ્રીહરિકૃષ્ણનું, હે મુમુક્ષુજીવ ! તું નિત્ય ભજન કર.' — ૭.

‘હંસરુચિરગમનં, કંજનેત્રમ્ । ધર્મવંશાવનકારકમ્ હરિકૃષ્ણમ્ ॥૮॥

૧૬

૧૭

૧૮

— (૧૬) જે હંસો એટલે પરમહંસો એટલે સત્પુરુષોના જીવનની રુચિરૂપ છે અને ગતિરૂપ છે; (૧૭) જેમનાં નેત્રો વિકસિત કમળ જેવાં છે; (૧૮) જે ધર્મદેવના પરિવારનું રક્ષણ કરનારા છે અથવા જે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ અને ભક્તિયુક્ત વર્તતા સર્વજનોનું રક્ષણ કરનારા છે, એવા શ્રીહરિ — શ્રીહરિકૃષ્ણની, હે મુમુક્ષુ જીવ ! તું નિત્ય ભક્તિ કર.' — ૮.

‘નિષ્કામવર્ણિરચિતગીતગીતમ્ । નિષ્કામનરવ્રજશર્મદમ્ હરિકૃષ્ણમ્

૧૯

॥૯॥

— (૧૯) નિષ્કામી ભક્તો, એટલે જેમને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સિવાય જીવનમાં બીજી કોઈ કામના જ રહેલી નથી, એવા ભક્તોના સમૂહને હમેશાં સુખ અને આનંદ આપનારા છે, એવા શ્રીહરિ — શ્રીહરિકૃષ્ણની ભક્તિ, હે મુમુક્ષુ જીવ ! નિષ્કામાનંદ નામના વર્ણીએ રચેલા સ્તોત્રનું ગાન કરીને, તું નિત્ય કર.' — ૯.

(સ. પ્ર. વ. ૧૦, અં. ૧૧)

‘નૂતનમુદિરદયિતમંજુકાયે । ચંદ્રવિશદવસનાનિ ધરંતમ્ ॥

માનસ. ૧ ॥

— નવા જળભરેલા મેઘસમાન અતિ સુકોમળ શરીર ઉપર જેમણે ચંદ્ર જેવાં અતિ ઉજ્જવળ વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું ધ્યાન — ચિંતન કર.’ ૧.

‘કેસરતિલકલલિતનિજભાલે । કુંકુમચંદ્રકધરમભિરામમ્ ॥

માનસ. ૨ ॥

— સુંદર લલાટ ઉપર જેમણે કેસર તિલક કરીને મનોહર ચાંદલો ધારણ કરેલો છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું ધ્યાન — ચિંતન કર.’ ૨.

‘બિંદુપરિષ્કૃતશુભશ્રુતિયુગ્મે । રત્નસુશોભિતકુંડલધારમ્ ॥

માનસ. ૩ ॥

— સુંદર તલથી શોભતા બે શુભ કાનો ઉપર જેમણે અનેક રત્નોથી જડેલાં કુંડળ ધારણ કરેલાં છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું ધ્યાન-ચિંતન કર.’ ૩.

‘અંબકમધુપલસિતલપનાબ્જે । કુંદમુકુલસમહાસં દધાનં ॥

માનસ. ૪ ॥

— જેમનાં નેત્રો ભ્રમર જેવાં કાળાં છે, જેમની મુખાકૃતિ પૂર્ણ વિકસિત કમળ જેવી અને શીતળ છે અને જે સંપૂર્ણ ખીલેલી મોગરાની કળી જેવું હાસ્ય કરી રહ્યા છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું ધ્યાન-ચિંતન કર.’ ૪.

‘રેખાવિરાજિતવરકંબુકંઠે । પુરુવિધપુષ્પકનકમણિહારં ॥

માનસ. ૫ ॥

— સુંદર શંખાકૃતિ જેવા જેમના કંઠમાં રેખાઓ શોભે છે અને જે કંઠમાં પુષ્પના, સુવર્ણના અને મણિરત્નોના અનેક હાર શોભી રહ્યા છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું ધ્યાન-ચિંતન કર.’ ૫.

૧૦. માનસ ચિંતય ।

અષ્ટપદી — નિષ્કામાનંદવર્ણી વિરચિત
(રાગ : પિલુ)

માનસ ચિંતય ચારુચરિત્રમ્, પ્રેમવતિવૃષપુત્રં પવિત્રમ્. માનસ. ૧
નૂતનમુદિરદયિતમંજુકાયે, ચંદ્રવિશદવસનાનિ ધરંતમ્. માનસ. ૧
કેસરતિલકલલિતનિજભાલે, કુંકુમચંદ્રકધરમભિરામમ્. માનસ. ૨
બિન્દુપરિષ્કૃતશુભશ્રુતિયુગ્મે, રત્નસુશોભિતકુંડલધારમ્. માનસ. ૩
અંબકમધુપલસિતલપનાબ્જે, કુંદમુકુલસમહાસં દધાનમ્. માનસ. ૪
રેખાવિરાજિતવરકંબુકંઠે, પુરુવિધપુષ્પકનકમણિહારમ્. માનસ. ૫
વિષધરવિગ્રહકલ્પકરદ્વયે, પુષ્પરચિતવલયાંગદધારમ્. માનસ. ૬
હરિમદહરતનુમંજુલકટ્યાં, નંગખચિતયામીકરરસનાઢ્યમ્. માનસ. ૭
કરિકરકદલીકરભસમસકિથમ્, સુખમસુવૃત્તમુકુરરૂપજાનુમ્. માનસ. ૮
નૂપુરનાદિતચરણમુદારં, નિષ્કામાનંદનિખિલતાપહારમ્. માનસ. ૯

આ અષ્ટકમાં પરમાત્માનાં અંગોનું સુંદર ભાવવાહી વર્ણન કરેલું છે. દાસભાવે પરમાત્માની લીલાના ગાનમાં, પિલુ રાગના કારણે, મધુરતા અને ગંભીરતાના ભાવો ઉમેરાય છે.

‘માનસ ચિંતય ચારુચરિત્રમ્ । પ્રેમવતિવૃષપુત્રં પવિત્રમ્ ॥

માનસ. ૧ ॥

— હે મન ! જેમના સ્મરણમાત્રથી ચિદચિત્ સર્વ કંઈ પવિત્ર થાય છે એવા પવિત્ર, ભક્તિધર્મના પુત્રનાં પાવનકારી લીલાચરિત્રોનું ધ્યાન-ચિંતન કર.’

‘વિષધરવિગ્રહકલ્પકરદ્વયે । પુષ્પરચિતવલયાંગદધારમ્ ॥

માનસ. ૬ ॥

— જેમનું શરીર વિષ એટલે સાગરનું બધું ઝેર— ખારાશ શોષીને ધારણ કરનાર વાદળ જેવું શ્યામ છે, જેમના બે હાથ સમર્થમાં સમર્થ છે અને જે હાથ ઉપર પુષ્પના ગજરા અને બાજુબંધ જેમણે ધારણ કરેલા છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું તું ધ્યાન—ચિંતન કર.’ ૬.

‘હરિમદહરતનુમંજુલકટ્યામ્ । નંગચિત્તચામીકરરસનાદ્યમ્ ॥

માનસ. ૭ ॥

— જેમના સુંદર શરીરની સુકોમળ કટિ, સિંહના મદને હરી લે એવી છે, જે કટિ ઉપર જેમણે વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો જડેલો કંદોરો ધારણ કરેલો છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું તું ધ્યાન—ચિંતન કર.’ ૭.

‘કરિકરકદલીકરભસમસક્થિમ્ । સુષમસુવૃત્તમુકુરરૂપજાનુમ્ ॥

માનસ. ૮ ॥

— હાથીની સૂંઢ, કેળના સ્થંભ અથવા કરભ જેવા સુંદર જેમના સાથળ છે અને મોગરાની કળી જેવા સુકોમળ, ગોળ અને સુરેખ જેમનાં ઢીંચણ છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું તું ધ્યાન—ચિંતન કર.’ ૮.

‘નૂપુરનાદિતચરણમુદારમ્ । નિષ્કામાનંદનિખિલતાપહારમ્ ॥

માનસ. ૯ ॥

— જેમના ચરણકમળમાં ધારણ કરેલાં ઝાંઝરમાંથી ચાલવાના કારણે, સૌના ચિત્તને આકર્ષે એવો મધુર નાદ ઉત્પન્ન થાય છે; જે નિત્ય ઉદાર છે અને જેમણે નિષ્કામાનંદના સર્વ પ્રકારના તાપોનું નિવારણ કરેલું છે, એવા ભક્તિધર્મના પુત્રનું તું ધ્યાન—ચિંતન કર.’ ૯.

૧૧. નવમેઘમેયક વિગ્રહમ્ —

હરિગીત છંદ

નવમેઘમેયકવિગ્રહં, ધૃતપુષ્પહારમનોહરં
જયકારિણં ભયહારિણં, તમસઃ પરં શિશિરોદરમ્.
નિજમોદિતં નિગમોદિતં જગદીશ્વરૈઃ કૃતવન્દનં
હરિકૃષ્ણ કૃષ્ણ ભવન્તમીશ, નમામ્યહં વૃષનન્દનમ્. હરિ. ૧

જનતાપપાપવિનાશિતં, ક્ષિતિભક્તિધર્મવિકાસિતમ્
જિતદેવદાનવદૈત્યમાનવકામગર્વવિપાટિતમ્;
દ્વિજસાધુદૈવતમણ્ડનં, કૃતકૌલનાસ્તિકખણ્ડનમ્. હરિ. ૨

પરિપૂર્ણચન્દ્રસમાનનં, તપસે મુદાશ્રિતકાનનમ્
હયવાહનં રિપુગાહનં, કુલદેવમારુતિમાનનમ્;
કરુણાલયં જગદાલયં, ધૃતપીતકેશચન્દનમ્. હરિ. ૩

શરદઃજપત્રવિલોચનં, નિજભક્તકષ્ટવિમોચનમ્
વનમાલિનં સુરશાલિનં, જવલનાર્કસોમવિરોચનમ્;
કલિભૂરિસારવિભંજનં, નિજદાસહાસવિરંજનમ્. હરિ. ૪

મૃદુપલ્લવારુણપત્તલં, વ્રતતીર્થદાનતપઃફલમ્
પદપાવનં લઘુધાવનમં, ભુવનાવનં ગગનામલમ્
તિલપુષ્પસન્નિભનાસિકં, જનતાન્તરાહિતગંજનમ્. હરિ. ૫

કરિપુષ્કરોપમદોર્યુગં, સુહૃદાંખલાન્તરભેદનમ્
પૃથુભાલકુંકુમચન્દ્રકં, ભુવિબોધિતાત્મનિવેદનમ્;
ભગવન્તમચ્યુતમવ્યયં, પ્રકૃતીશ્વરાન્તક કંપનમ્. હરિ. ૬

યમદૂતભૂતનિવારણં, સકલાગમોદ્ભવકારણમ્
સિતવાસસં રવિભાસસં નરકાતિકષ્ટવિતારણમ્;
શ્રુતદુર્ગપત્તનવાસિનં, સુકૃતારિબંધુનિકન્દનમ્. હરિં ૭

કવિવાસુદેવપરિષ્કૃતં, યશસોજવલેન ભુવિ શ્રુતમ્,
ગુણસાગરં સુહૃદાહરં, બહુમૂલ્યભૂષણસંયુતમ્;
વૃષવંશિવાડવમંગલં, સમિતૌ, તુ વિપ્રસદશ્નનમ્. હરિં ૮

૧૧. નમનાષ્ટક નવમેઘમેચક વિગ્રહમ્ ।

વાસુદેવાનન્દવર્ણી વિરચિતં

પોતાના ભક્તજનોના લાલનપાલન માટે અને તે સાથે અનેક જીવોનાં કલ્યાણ માટે પરમાત્મા પોતે જ્યારે કૃપા કરીને મનુષ્યાવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે એમની આજ્ઞાથી ઘણા મુક્તપુરુષો પણ અવતાર ધારણ કરે છે. શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ આ હકીકત પ્રમાણે શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં ઘણા જન્મજાત (Born Genius) કવિઓ થયા છે. પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓની સંખ્યા, બીજા સંપ્રદાયોના પ્રમાણમાં આ સંપ્રદાયમાં વિશેષ છે; સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓની સંખ્યા પણ ઘણી સારી છે. સંપ્રદાયમાં સ્તોત્રરત્નસિન્ધુ નામનો સ્તોત્રસંગ્રહ પ્રગટ થયેલો છે; એ જોવાથી આ વિધાનની સાર્થકતા સમજાય તેમ છે. અચિંત્યાનંદવર્ણી, શતાનંદ મુનિ, નિષ્કામાનંદવર્ણી, અખંડાનંદવર્ણી, વાસુદેવાનંદવર્ણી, ગોપાળાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ મુનિ, શુકાનંદ સ્વામી, યોગાનંદ મુનિ, બાલકૃષ્ણાનંદવર્ણી, દીનાનાથ ભટ્ટ, મંજુકેશાનંદ, ત્યાગાનંદ, ઉત્તમાનંદ, સગુણાનંદ, આચાર્યશ્રી ભગવત્પ્રસાદજી મહારાજ, આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજી મહારાજ, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી વગેરે સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્તમ કવિઓ હતા. એ બધા પ્રાસાદિક કવિઓ હતા. આ અષ્ટકના કર્તા વાસુદેવાનંદવર્ણીનું નામ આ યાદીમાં આગળ પડતું છે.

૨. સંપ્રદાયમાં ઘણા કવિઓ માટે બન્યું છે તેમ વાસુદેવાનંદવર્ણીના જીવન અંગે ઝાઝી માહિતી ગ્રંથિત થયેલી જણાતી નથી. એમનો જન્મ મોડાસા પાસેના માલપુર ગામે વિ. સં. ૧૮૫૫ના અરસામાં થયેલો

કહેવાય છે. જન્મતિથિ ચોક્કસ મળતી નથી. એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ અને માતાપિતાનાં નામ પણ ચોક્કસ મળતાં નથી. નાંદોલ (દેહગામ) ગામના શાસ્ત્રી લક્ષ્મીરામ પાસે રહીને, કુમારાવસ્થાથી જ એમણે સંસ્કૃત ભાષાનો અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ સોળેક વર્ષની વયે વિદ્યાગુરુ લક્ષ્મીરામ સાથે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં દર્શનાર્થે જેતલપુર આવ્યા; અને થોડા સમય બાદ ભાગવતી દીક્ષા લઈને ત્યાગી થયા હતા. ત્યાગી થયા પછી પણ એમણે શાસ્ત્રાભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો. તેઓ વિ. સં. ૧૮૨૦ના કાર્તિક સુદ ૧૦ના રોજ અક્ષરનિવાસી થયા હતા. વર્ણી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના હજૂરી સેવક હતા; એટલે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની સેવામાં નિત્ય રહેતા હતા. શતાનંદ મુનિએ સર્વમંગલ સ્તોત્રમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું એક નામ ‘વાસુદેવાદત્તચંદનઃ’ – વાસુદેવાનંદવર્ણીએ તૈયાર કરી આપેલું ચંદન જે નિત્ય ઉપયોગમાં લે છે’, એવું નામ ગણાવેલું છે (સ. મં. ૬૧૧).

૩. વર્ણીએ રચેલાં અષ્ટકો – સ્તોત્રોમાં, શબ્દમાધુર્ય, પદલાલિત્ય, અર્થગાંભીર્ય; મધુર ગેયતા, શાસ્ત્રીયતા, ઉપરાંત ઈષ્ટદેવ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિષ્ઠા અને અનન્ય ભક્તિ-ઉપાસનાની રસમસ્તી રહેલાં છે. આ અષ્ટકમાં એ મસ્તીનો આનંદ અનુભવી શકાય છે. એમણે રચેલો સત્સંગિભૂષણ ગ્રંથ (જેના પાંચ અંશ એટલે પ્રકરણ છે) એમની નિષ્ઠા અને કાવ્યશક્તિનો ઉત્તમ નમૂનો છે. આ અષ્ટક વીસ માત્રાના હરિગીત છંદમાં રચાયેલું છે :

‘નવમેઘમેચકવિગ્રહં ધૃતપુષ્પહારમનોહરમ્ ।

જયકારિણં ભયહારિણં તમસઃપરં શિશિરોદરમ્ ।

નિજમોદિતં નિગમોદિતં, જગદીશ્વરૈઃ કૃતવંદનમ્ ।

હરિકૃષ્ણ કૃષ્ણ ભવન્તમીશ, નમામ્યહં વૃષ્ણંદનમ્ ॥૧॥

– જેમનું શરીર જળથી ભરેલા નવા મેઘ જેવું શ્યામ છે, જેમણે

કંઠમાં પુષ્પોના હાર ધારણ કરેલા છે, જે સદા જયકારી પ્રવર્તે છે અથવા જે જય મેળવવા માટે કારણભૂત છે, જે સર્વ પ્રકારના ભયનું નિવારણ કરનારા છે, જેમનું ઉદર અતિ શીતળ અને શાંત છે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી પર છે, એટલે અંધકારને હણનારું છે; પોતાના ભક્તજનોને જે આનંદ આપનારા છે, સર્વ સત્શાસ્ત્રો જેમના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, ઈશ્વરો (બ્રહ્માદિક, વિરાટાદિક અને પ્રકૃતિપુરુષાદિક) જેમની વંદના કરી રહ્યા છે એવા સર્વ ઈશ્વરોના પણ ઈશ, જે હરિ, કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ નામે ઓળખાય છે એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું નમન કરું છું.’ ૧.

‘जनतापपापविनाशितं, क्षितिभक्तिधर्मविकासितम् ।

जीतदेवदानवदैत्यमानवकामगर्वविपाटितम् ।

द्विजसाधुदैवतमंडनं, कृतकौलनास्तिकखंडनम् । हरिकृष्ण० ॥२॥

— પોતાના ભક્તજનોના ત્રિવિધ તાપો અને સર્વ પ્રકારના પાપોનો જે નાશ કરનારા છે; જગતમાં ભક્તિ અને ધર્મ એટલે ધર્મયુક્ત ભક્તિમાર્ગનું જે પ્રતિપાદન કરનારા અને વિકાસ કરનારા છે; દેવ, દાનવ, દૈત્ય, માનવ — સર્વ કોઈને જેમણે જીતેલા છે; કામદેવના ગર્વનો જેમણે નાશ કરેલો છે; બ્રાહ્મણ અને સાધુના મહિમાનું જે પ્રતિપાદન કરનારા છે; જેમણે વામમાર્ગી, ચાર્વાક, શુષ્ક વેદાંતી અને નાસ્તિકોના મતનું ખંડન કરેલું છે, એવા જે હરિ, કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ નામે ઓળખાય છે એવા સર્વ ઈશ્વરોના ઈશ શ્રીધર્મદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું નમન કરું છું.’ ૨.

‘परिपूर्णचंद्रसमाननं, तपसे मुदाश्रितकाननम् ।

हयवाहनं रिपुगाहनं, कुलदेवमारुतिमाननम् ।

करुणालयं जगदालयं, धृतपीतकेशरचंदनम् । हरिकृष्ण० ॥३॥

— જેમનું મુખારવિંદ પરિપૂર્ણ ચંદ્રના જેવું છે, જે પોતાના આશ્રિતોના શ્રેયાર્થે — આનંદાર્થે તપ કરી રહ્યા છે, જેમનું વાહન અશ્વ છે, જે પોતાના આશ્રિતોના શત્રુઓનો નાશ કરનારા છે, જેમણે કુળદેવ

તરીકે હનુમાનજીને સ્વીકારેલા છે, જે કરુણાના સાગર છે, જે જગતના આધાર છે અને જેમણે અંગ ઉપર પીતાંબર ધારણ કર્યું છે અને લલાટમાં કેશરની અર્ચના કરેલી છે એવા સર્વ ઈશ્વરોના ઈશ જે હરિ, કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ નામે ઓળખાય છે એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું નમન કરું છું.’ ૩.

‘शरदब्जपत्रविलोचनं, निजभक्तकष्टविमोचनम् ।

वनमालिनं सुरशालिनं, ज्वलनार्कसोमविरोचनम् ।

कलिभूरिसारविभंजनं, निजदासहासविरंजनम् । हरिकृष्ण० ॥४॥

— જેમનાં નેત્રો શરદઋતુમાં ખીલેલા કમળ જેવાં છે, જે પોતાના ભક્તજનોને સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટથી છોડાવનારા છે; જે જીવો, ઈશ્વરો, માયા, અક્ષરબ્રહ્મ અને મુક્તપુરુષોરૂપી બાગના માળી છે, જે દૈવી સંપત્તિના જીવોને સુખ આપનારા છે, જેમની દેહાકૃતિ અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવી તેજસ્વી છે, જે કળિયુગના સર્વ દોષોને હરનારા છે અને જે પોતાના ભક્તજનોને હાસ્ય અને આનંદ આપનારા છે એવા સર્વ ઈશ્વરોના ઈશ જે હરિ, કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ નામે ઓળખાય છે એવા, શ્રીધર્મદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું નમન કરું છું.’ ૪.

‘मृदुपल्लवारुणपत्तलं, व्रततीर्थदानतपःफलम् ।

पदपावनं, लघुधावनं, भुवनावनं गगनामलम् ।

तिलपुष्पसन्निभनासिकं, जनतांतराहितगंजनम् । हरिकृष्ण० ॥५॥

— જેમના ચરણનાં તળ મૃદુ અને કમળ જેવાં લાલ છે; સર્વ પ્રકારનાં વ્રત, તીર્થ, દાન અને તપનું જે ફળ એટલે ધ્યેય સ્વરૂપ છે; જેમનાં ચરણારવિંદ સર્વને પાવન કરનારાં છે; જે ટૂંકી પણ ઉતાવળી ચાલે ચાલે છે; જે જગતના રક્ષણહાર છે. જે આકાશ જેવા નિર્દોષ, નિર્લેપ અને નિર્ગુણ છે. જેમની નાસિકા તલના પુષ્પ જેવી સુંદર છે અથવા જેની નાસિકા પાસે તલનું સુંદર ચિહ્ન છે. અને જે પોતાના ભક્તજનોના અંતઃશત્રુઓના ગર્વને હણનારા છે, એવા, સર્વ ઈશ્વરોના ઈશ, જે હરિ, કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ નામે ઓળખાય છે, એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું નમન કરું છું.’ ૫.

‘કરિપુષ્કરોપમદોર્યુગં, સુહૃદાં ચ્ચલાંતરભેદનમ્ ।

પૃથુભાલકુંકુમચન્દ્રકં, ભુવિબોધિતાત્મનિવેદનમ્ ।

ભગવંતમચ્યુતમવ્યયં, પ્રકૃતીશ્વરાંતકકંપનમ્ । હરિકૃષ્ણઃ ॥૬॥

— હાથીની સૂંઢ જેવા લાંબાં સુદૃઢ જેમનાં બે સાથળ છે, અંદર રહીને જે પોતાના ભક્તજનોને પીડે છે એવા અંતઃશત્રુઓનો જે નાશ કરનારા છે, જેમના વિશાળ લલાટમાં કંકુનો ચાંદલો શોભે છે, જેમણે કૃપા કરીને પોતાના આશ્રિતોને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપેલું છે, જે સકળ ઐશ્વર્યો અને કલાના સ્વામી છે; અચ્યુત છે, અવ્યય છે અને જેમના ભયથી ઈશ્વરો — (બ્રહ્મા, વિરાટ, પ્રકૃતિપુરુષ અને માયા) કંપે છે, એવા સર્વ ઈશ્વરોના ઈશ, હરિ, કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ નામે ઓળખાય છે એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું નમન કરું છું.’ ૬.

‘યમદૂતભૂતનિવારણં, સકલાગમોદ્ભવકારણમ્ ।

સિતવાસસં, રવિભાસસં, નરકાતિકષ્ટવિતારણમ્ ।

શ્રુતદુર્ગપત્તનવાસિનં, સુકૃતારિબંધુનિકંદનમ્ । હરિકૃષ્ણઃ ॥૭॥

— યમદૂત, ભૂતપ્રેત વગેરેથી જે પોતાના ભક્તજનોનું રક્ષણ કરે છે, સર્વશાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું જે કારણ છે, જે સદા શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, જેમની કાંતિ, કોટિ સૂર્યસમ તેજસ્વી છે, પોતાના આશ્રિતોને નરકના કષ્ટમાંથી જે છોડાવનારા છે, જે પ્રસિદ્ધ રીતે દુર્ગપત્તન (ગઢડા)માં નિવાસ કરીને રહેલા છે અને જે સત્કર્મોના શત્રુ એવા કામ, ક્રોધાદિક અસત્ તત્ત્વોના સમૂહનો નાશ કરનારા છે, એવા સર્વ ઈશ્વરોના ઈશ, જે હરિ, કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ નામે ઓળખાય છે, એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું નમન કરું છું.’ ૭.

‘કવિવાસુદેવપરિષ્કૃતં, યશસોજ્વલેન ભુવિ શ્રુતમ્ ।

ગુણસાગરં, સુહૃદાહરં, બહુમૂલ્યભૂષણસંયુતમ્ ।

વૃષવંશીવાહવમંગલં, સમિતૌ તુ વિપ્રસદ્શનનમ્ । હરિકૃષ્ણઃ ॥૮॥

— હું કવિ વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારી જેનાં ગુણગાન કરી રહ્યો છું,

જગતમાં પોતાના ઉજ્જવળ યશને લીધે જે સુપ્રસિદ્ધ છે, જે ગુણોના નિધિ છે, જે પોતાના ભક્તજનોને આનંદ આપનારા છે, જેમણે અતિ મૂલ્યવાળાં આભૂષણો ધારણ કરેલાં છે, જે ધર્મદેવના વંશના બ્રાહ્મણોનું સદા મંગળ કરનારા છે અને જે પંક્તિમાં બ્રાહ્મણોને સારી રીતે જમાડનારા છે, એવા સર્વ ઈશ્વરોના ઈશ જે હરિ, કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ નામે ઓળખાય છે એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું નમન કરું છું.’ ૮.

(સ. પ્ર. વ. ૧૩, અં. ૫)

૧૨. હરિકૃષ્ણાં માનસ લોક કમનીયમે ।

અષ્ટપદી — વાસુદેવાનંદ વર્ણીવિરચિત
(રાગ દૂમરી)

હરિકૃષ્ણાં માનસ ! લોક કમનીયમે. હરિં

ભજ હરિમવિરતં ધાવતુ મા. હરિં (ધ્રુવપદમ્)

તતો વરેહ નિગમં કાયજલધૌ,

તમાનિન્યે વિધાય તતો નમનીયમે. (૨) ભજ૦ ૧

તિષ્ઠતિ કમઠમયે ધરણીયં,

યસ્યપૃષ્ઠે ચપલભયશમનીયમે. (૨) ભજ૦ ૨

વરાહરૂપધરોઽવનયેસા,

દત્તા દૈત્યં, જધાન હિ નમનીયમે. (૨) ભજ૦ ૩

દત્તો નખૈર્હરિણા નરહરિણા,

દિતિપુત્રો દ્વિરદ ઈવ ગમનીયમે. (૨) ભજ૦ ૪

વસુધાં દાપયિતું શયિપતયે,

બલિં વિપ્રો યયાય ફલજમનીયમે (૨) ભજ૦ ૫

ક્ષત્રિયરુધિરજલે સ્નાપયન્તં,

જામદગ્ન્યો જનતાપશમનીયમે. (૨) ભજ૦ ૬

રાવણનાશકરો ભુવિ રામો,

યશઃસેતું દધે હ ભવદમનીયમે. (૨) ભજ૦ ૭

બલબુધકલ્કિવપુષા યેન ચરિતં,

કૃતં પરંપરં પુરુશ્રયણીયમે. (૨) ભજ૦ ૮

વાસુદેવસ્ય ધવો હરિકૃષ્ણો,

દશાકૃતિં દધાર બહુરમણીયમે. (૨) ભજ૦ ૯

વાસુદેવાનંદવર્ણીએ રચેલા આ અષ્ટકમાં ભગવાને ધારેલા દસ અવતારોની લીલાનું ગાન સંક્ષેપમાં કરવામાં આવ્યું છે. એની ધ્રુવપંક્તિ છે — ‘ભજ હરિમવિરતં ધાવતુ મા ।’

‘હરિકૃષ્ણાં માનસ ! લોકકમનીય મે ॥ હરિં ॥

ભજ હરિમવિરતં ધાવતુ મા ॥ હરિં ॥ ધ્રુવપદમ્ ॥

— પોતાના મનને ઉદ્દેશીને ભક્તકવિ કહે છે કે, ‘હે મન ! (માનસ) તું ગમે ત્યાં, ગમે તેમ, ગમે ત્યારે દોડાદોડી ન કરીશ (ધાવતુ મા); એ દોડાદોડીથી તને સુખ, શાંતિ કે શ્રેય મળવાનું નથી, પણ સંસૃતિ જ મળશે. માટે સર્વેશ્વર એવા, જગતમાં સુંદરમાં સુંદર તથા જગતમાં એકમાત્ર વરવા યોગ્ય અને પામવા યોગ્ય એવા (કમનીય) શ્રીહરિ, શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર (અવિરતં) ભજ.’

‘તતો વરેહ નિગમં કાયજલધૌ ।

તમાનિન્યે વિધાય તતો નમનીયમે (૨) ॥ ભજ૦ ૧ ॥

— હયગ્રીવ નામનો અસુર, વેદોનું હરણ કરીને સાગરમાં લઈ ગયો હતો. એ અસુરનો નાશ કરીને, લોકોના કલ્યાણ માટે વેદોને તમે મત્સ્યરૂપ ધારણ કરીને સુરક્ષિત પાછા લાવ્યા. સર્વાંગ સુંદર એવો મત્સ્યાવતાર જેમણે ધારણ કર્યો હતો; અને જે જીવો, ઈશ્વરો, અક્ષરબ્રહ્મ અને મુક્તપુરુષો — સૌ કોઈ માટે સેવકભાવે સદા નમનીય છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.’ ૧.

‘તિષ્ઠતિ કમઠમયે ધરણીયં ।

યસ્ય પૃષ્ઠે ચપલભયશમનીયમે (૨) ॥ ભજ૦ — ૨

— પૃથ્વી જ્યારે રસાતળ જઈ રહી હતી ત્યારે જેમણે કાયબાનું રૂપ ધારણ કરીને પોતાની પીઠ ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરી — આજે ધારણ કરે છે; અને જેમનો આશ્રય અને ભક્તિ-ઉપાસના કરવાથી સર્વ પ્રકારના ભયોથી માણસનું રક્ષણ થાય છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.’ ૨.

‘વરાહરૂપધરોઽવનયેસા ।

દત્તા દૈત્યં જધાન હિ નમનીયમે (૨) ॥ ભજ૦ — ૩

— હિરણ્યાક્ષ નામના રાક્ષસે જ્યારે પૃથ્વીનું હરણ કર્યું ત્યારે, જેમણે વરાહરૂપ ધારણ કરીને એ રાક્ષસનો નાશ કર્યો; અને પૃથ્વીને એના પાશમાંથી મુક્ત કરીને, સર્વ જીવોના હિતાર્થે દાનરૂપે પાછી આપી, એવા સૌ કોઈએ નમન કરવા યોગ્ય શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.' ૩.

‘દત્તો નર્મદાદેવિરિણા નરહરિણા ।

દિતિપુત્રો દ્વિવદ્ ઇવ ગમનીયમે (૨) ॥ ભજ. — ૪

— જે શ્રીહરિએ ભક્ત પ્રહ્લાદનું રક્ષણ કરવા માટે નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને દિતિપુત્ર હિરણ્યકશિપુનો, હાથીનાં બે ફાડિયાં કરે એમ નખ વડે ચીરીને નાશ કર્યો; અને જે સૌ કોઈ માટે એકમાત્ર શરણ લેવા યોગ્ય છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.' ૪.

‘વસુધાં દાપયિતં શચિપતયે ।

બલિં વિપ્રો યયાચ ફલજમનીયમે (૨) ॥ ભજ. — ૫

— દેવોને — ઈન્દ્રને સ્વર્ગલોકનું રાજ પાછું અપાવવા માટે જેમણે વામનરૂપે બલિરાજા પાસે દાનમાં પોતાનાં ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીની ભિક્ષા માગી; અને જે સત્કર્મમાત્રનું ધ્યેયતત્ત્વ છે; સૌ કોઈ માટે જે એક જ ધ્યેય તત્ત્વરૂપ છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.' ૫.

‘ક્ષત્રિયરુધિરજલે સ્નાપયંતં ।

જામદગ્ન્યો જનતાપશમનીયમે (૨) ॥ ભજ. — ૬

— માણસ મટી અસુર થયેલા ક્ષત્રિયોના રુધિરરૂપી જળમાં લોકોને જાણે સ્નાન કરાવવું હોય તેમ, જેમણે જમદગ્નિ ઋષિના પુત્ર પરશુરામ રૂપે અનેક વખત ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો ; અને જે પોતાના ભક્તજનોના અનેક પ્રકારના તાપને શમાવનારા છે એવા શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.' ૬.

‘રાવણનાશકરો ભુવિ રામો ।

યશઃસેતું દધે હ ભવદમનીયમે (૨) ॥ ભજ. — ૭

— રાવણનો નાશ કરવા માટે જે રામરૂપે અવતર્યા હતા અને જેમણે

પોતાની લીલાકીર્તિરૂપ પુલ, સૌ કોઈને ગાન કરવા માટે બાંધેલો છે; અને જે ભવસાગરને પાર કરાવનારા છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.' ૭

‘બલબુધકલ્કિવપુષા યેન ચરિતમ્ ।

કૃતં પરંપરં પુરુશ્રયણીયમે (૨) ॥ ભજ. — ૮

— જેમણે કૃષ્ણ (બલ), બુધ (બુદ્ધ) અને કલ્કિરૂપ ધારણ કરીને અનેક પ્રકારનાં નિત્યગાન કરવા યોગ્ય લીલાચરિત્રો કરેલાં છે; અને જે એકલા જ સૌ કોઈ માટે આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.' ૮.

‘વાસુદેવસ્ય ધવો હરિકૃષ્ણો ।

દશાકૃતિં દધાર બહુરમણીયમે (૨) ॥ ભજ. — ૯

— વાસુદેવાનંદવર્ણના સ્વામી જે શ્રીહરિકૃષ્ણે, ભક્તજનોના લાલનપાલન માટે દશાવતાર ધારણ કર્યા; અને જે અત્યંત રમણીય છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણને તું નિરંતર ભજ.' ૯.

૧૩. યાચના સ્તોત્રમ્-ત્વદ્રૂપે નિશ્ચલા મે મતિ ।

પ્રાર્થનાષ્ટકમ્ — યોગાનંદમુનિકૃતં
સ્વઘરાવૃત્તમ્

ત્વદ્રૂપે નિશ્ચલા મે મતિરતિરસિકા સ્યાત્સદા ભક્તિરૂપા,
ત્વત્સૌખ્યેનૈવ સૌખી સતતમતિતરાં સ્યાં ન ચાન્યેન જાતુ,
માયાજાતા અનિત્યાસ્ત્વદિતરતનવોડત્યન્તતુચ્છા ભવન્તુ,
હે નાથ ! પ્રાર્થયે ત્વાં મુહુરિતિ સહજાનંદ ! તદેહિ મે ત્વમ્ ૧.

ભક્તિર્માહાત્મ્યયુક્તા ત્વયિ વૃષતનયે સ્યાચ્ચ ધર્માદિયુક્તા,
પ્રત્યૂહાદ્રક્ષણં મે કુરુ મદનમુખાધર્મસર્ગાતુ તસ્યામ્.
જ્ઞાનાદૌ તત્સહાયે ભવતુ દૃઢતરા ચ સ્થિતિર્ધર્મવંશે, હે નાથ ૨.

સાધૂનાં તે પ્રિયાણાં, ભવતુ મમ સદા સંગ એકાંતિકાનામ્,
કુંડાનાં નાસ્તિકાનાં વિટકુલમતિમત્સંગતિઃ ક્વાપિ ન સ્યાત્;
દાસત્વે દોષલેશોડપિ ભવત ઈહ મે નાવશિષ્યેત કશ્ચિત્,
હે નાથ ૩.

દ્રોહસ્તે સેવિનાં તે ન ભવતુ મનસાપિ ક્વચિત્સજ્જનાનામ્,
તિષ્ઠેન્નૈવાન્યનિષ્ઠા હ્યશુરપિ હૃદિ મે વાસના સેવનાતે;
દાસ્યં કુર્યાં સદાહં તવ નિકટગતો વાંછિતં સજ્જનાનામ્,
હે નાથ ૪.

દેહેડહંતા તદીયે ક્વચિદપિ મમતા મે ન ચ સ્યાત્સુતાદૌ,
સા તુ સ્યાન્મે સદૈવ ત્વયિ વૃષતનયે ચ ત્વદીયેષુ સત્સુ;
નિત્યં બ્રહ્માત્મનો મે ત્વયિ રતિરધિકા સ્યાત્સદાનંદરૂપે,
હે નાથ ૫.

વિશ્વાસો વાચિ તે સ્યાન્મમકિલ કુહવિન્નાસ્તિકત્વં ન મે સ્યાત્,
સલ્લક્ષ્માણ્યવ્યાનિ સ્યુરપિ મયિ સદા ત્વત્પ્રણીતાનિ તાનિ;
નો મે સ્યાદાસુરત્વં ક્વચિદવ જનકાત્તસ્ય કામાદિતોમામ્,
હે નાથ ૬.

નિત્યં ત્વદર્શને મે નયનયુગમપિ સ્યાન્ત્વદીયેક્ષણે ચ,
ત્વદ્ભુક્તાન્નેડસ્તુ જિહ્વા, પ્રભવતુ મમ વાક્ કીર્તિસંકીર્તને તે;
કર્ણો મે ત્વત્કથાનાં શ્રવણપરતરૌ ત્વજજનાસ્યાત્ સદૈવ,
હે નાથ ૭.

ત્વત્સંકલ્પાન્વિદધ્યાદનિશમપિ મનો મે ચ તચ્છુદ્ધિદેતૂન્,
મચ્ચિત્તં ચિન્તનં તે વિદધતુ વપુષો નાસિકા ત્વત્સુગન્ધૌ;
સેવાયાં તે સતાં તે પ્રજતુ કરયુગં મે ત્વદીયસ્યનિત્યં,
હે નાથ પ્રાર્થયેત્વાં મુહુરિતિ સહજાનંદ ! તદેહિ મે ત્વમ્ ૮.

શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત ભાષાના સમર્થ વિદ્વાનો,
લેખકો અને કવિઓની સંખ્યા નાનીસૂની નથી : શતાનંદ મુનિ,
ગોપાળાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, નિષ્કામાનંદ
બ્રહ્મચારી, વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારી, અખંડાનંદ બ્રહ્મચારી, અચિંત્યાનંદ
બ્રહ્મચારી વગેરે સંપ્રદાયનાં સંસ્કૃત સાહિત્યનાં અજોડ સંતરત્નો હતાં.
ઉપમા, અલંકાર, શબ્દલાલિત્ય, અર્થગૌરવ વગેરે બાબતોમાં જેમ
કાલિદાસ, ભારવી, બાણ વગેરેનું સ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સર્વોચ્ચ
ગણાય છે તેમ ભાવનિરૂપણ અને ભગવત્પ્રસાદની બાબતમાં આ
સંતકવિઓનું સ્થાન અદ્વિતીય ગણાય તેવું છે. ઉપર જે સંતકવિરત્નોનાં
નામો ગણાવેલાં છે તેમાં યોગાનંદ મુનિ નામના પણ એક કવિરત્ન
હતા; આજે જે સ્તોત્રનું અત્રે અર્થનિરૂપણ કરેલું છે તેના એ કર્તા છે.

૨. ઉત્તર ગુજરાતના ગલોથર ગામે, રણજિતસિંહ નામના ક્ષત્રિય
ભક્તપુરુષને ઘેર વિ. સં. ૧૮૪૧ના ચૈત્ર સુદ ૧ના રોજ એમનો જન્મ
થયો હતો. એ કોઈ યોગબ્રષ્ટ જીવ ન હતા, પણ મુક્તાત્મા હતા;
સર્વેશ્વર શ્રીહરિની ઈચ્છાથી જ એમણે ભૂમિ ઉપર જન્મ લીધો હતો.

યુવાવસ્થામાં દાખલ થતાં, બીજા લોકો જ્યારે સંસારમાં ડૂબકાં ખાવાની તૈયારીઓ કરતા હોય છે ત્યારે એમણે ભગવાનને મેળવવા માટે તીર્થયાત્રાના બહાને ઘરનો ત્યાગ કર્યો હતો; જુદાં જુદાં અનેક સ્થળોએ ફરતાં ફરતાં કણભા (અમદાવાદ નજીક) ગામે એમને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો મેળાપ થયો; એ સંપ્રદાયના ત્યાગી થયા અને યોગાનંદ બન્યા. યુવાવસ્થામાં જ ઘરનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી એ ઝાઝું ભણ્યા ન હતા; છતાં ભગવાને એમને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાની આજ્ઞા કરી. એ આજ્ઞા માથે ચઢાવીને એ ધોળકા ગયા; ત્યાં ભગવત્કૃપાથી થોડા જ વખતમાં એમણે સંસ્કૃત ભાષાનું સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું; પણ વધારે આશ્ચર્યજનક ઘટના તો એ બની કે સાથે સાથે એ એક ઉત્તમ કવિ પણ બન્યા અને ઉચ્ચ કોટિના સંગીતશાસ્ત્રી પણ બન્યા.

એમણે રચેલા સંસ્કૃત ભાષાના બે ગ્રંથો, બુધરંજની અને પ્રશ્નોત્તર-સાગર આજે ઉપલબ્ધ છે. પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની એમની નિષ્ઠા કેટલી ઉત્કૃષ્ટ હતી, અને સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનું કેવું પ્રભુત્વ હતું, તે બુધરંજની ગ્રંથ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ગ્રંથ છે તો નાનો પણ ‘શ્રીજી મહારાજ’ એ નામના છ અક્ષરોના એમાં ચોત્રીસ ઉપરાંત અર્થો જુદા જુદા શબ્દકોશોના આધારે સવિસ્તર દાખવેલા છે. ‘પ્રશ્નોત્તરસાગર’ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ છે, એમાં ૨૨૩ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો સમજાવેલા છે.

માણસ જપ, તપ, તીર્થ, વ્રત, દાન, યજ્ઞ, કથા, પારાયણ, સેવા, સંકીર્તન વગેરે કરે છે ત્યારે છેવટે પોતાની ઈષ્ટકામનાની સિદ્ધિ અર્થે, ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે અને યાચના કરે છે. આશ્રિત સત્સંગી રોજ સંધ્યા આરતી કરે છે ત્યારે શિક્ષાપત્રીમાં કહેલા ‘બડે એકાદશ’ નિયમોનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞાનો ઉચ્ચ સ્વરે પુનરોચ્ચાર કરે છે; અને પછી ભગવાન પાસે હાથ જોડીને ‘ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય વગેરે સાત વસ્તુઓની’ યાચના કરે છે. સંધ્યા આરતી કર્યા પછી શું માગવું તેની વિગતો જેમ પ્રેમાનંદ સ્વામીએ શીખવી છે તેમ, રોજ સવારે પૂજા કરીને શું માગવું એની વિગતો ભાવપૂર્ણ સુંદર શબ્દોમાં યોગાનંદ મુનિએ આ

સ્તોત્રમાં શીખવેલી છે. રોજ પૂજા કરીને ‘નાસ્તિક, કુડાપંથી, વામમાર્ગી અને શુષ્ક વેદાંતીનો સંગ કદી ન થાય’ એવી માગણી કરવાનું વચનામૃતમાં કહેલું છે; યોગાનંદ મુનિએ આ પ્રાર્થનાષ્ટકમાં એ માગણીનો પણ સમાવેશ કરેલો છે જ; પણ તે ઉપરાંત, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જે ક્રાંતિકારી નિર્ભય સિદ્ધાંતો અને જે પ્રણાલિકાઓ પ્રસ્થાપિત કરીને પ્રવર્તાવેલી છે, તે બધાનો આ સ્તોત્રમાં એમણે સમાવેશ કરેલો છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે.

૩. સ્તોત્ર એકવીસ અક્ષરના સ્ત્રગ્ધરા છંદમાં રચાયેલું છે. એ છંદની રચના, મ, ર, ભ, ન, ય, ય, ય એમ ૭ + ૭ + ૭ સાત સાત અક્ષરે સ્થિતિ, એટલે અટકીને ગતિ કરવી, એટલે ગાવું, એ રીતે થાય છે. સ્ત્રગ એટલે હાર, સાત સાત અક્ષરરૂપી સુંદર પુષ્પોના હારનું એ સ્તોત્રગાન, પરમાત્માના વિનગુણહાર જેવું આભૂષણ બને છે. પ્રાર્થના એ અંતરના ભાવની અભિવ્યક્તિ છે; એ માટે સ્ત્રગ્ધરા છંદ ખૂબ અનુકૂળ ગણાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થગંભીર ઉપદેશ માટે પણ એ છંદનો ઉપયોગ થાય છે. શ્રીજી મહારાજે માતા પ્રેમવતીને હરિગીતાનો ઉપદેશ કરેલો છે તેમાં ‘દૃષ્ટા સ્પૃષ્ટા નતા વા...’ એ શ્લોક આ છંદમાં જ રચાયેલો છે. શ્રીજી મહારાજે અંતર્ધાનલીલા કરી તે પહેલાં બધા આશ્રિતોને ભેગા કરીને જે ચિરંતન આદેશ આપેલો છે — ‘ધર્મસ્ત્યાજ્યો ન કશ્ચિદ્ ।’ એ આદેશ પણ આ છંદમાં જ રચાયેલો છે. છંદ પિંગળશાસ્ત્રનો છે છતાં શુદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રના શુદ્ધ રાગમાં પણ તે ભાવપૂર્ણ રીતે ગાઈ શકાય છે એ એની વિશિષ્ટતા છે. સેવામુક્તિ, ભગવાન અને ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા ભક્તજનોની સેવાની યાચના અને સિદ્ધિ એ આ સ્તોત્રનું અંતિમ ધ્યેય છે.

૪. એક યોગાનુયોગની અત્રે નોંધ લેવી યોગ્ય જણાય છે. નિત્યાનંદ સ્વામીએ હરિદિગ્વિજય પૂર્ણ કરીને ભગવાનને વાંચી સંભળાવીને અર્પણ કર્યો ત્યારે સર્વેશ્વર શ્રીહરિ એમના ઉપર અતિ પ્રસન્ન થયા અને વર માગવાનું કહ્યું. શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સકલ હાર્દને યથાર્થ જાણનાર સંત, પંડિત શિરોમણિ નિત્યાનંદ સ્વામીએ

ત્યારે જે પ્રાર્થના દ્વારા યાચના કરેલી છે એની વિગતો હરિદિગ્વિજય ગ્રંથના અડતાળીસમા ઉલ્લાસના ૧૪થી ૨૧ સુધીના આઠ શ્લોકમાં દાખવેલી છે. આ સ્તોત્ર પણ આઠ શ્લોકનું છે. તેની ધ્રુવપંક્તિ છે — ‘હે નાથ પ્રાર્થયે ત્વાં મુહુરિતિ સહજાનન્દ ! તદ્દેહિ મે ત્વમ્ !; જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામીના પ્રાર્થનાસ્તોત્રની ધ્રુવપંક્તિ છે : યાચે ત્વામિતિ સતત કૃતનતિસ્તદ્દેહિ મે શ્રીહરે ! એ પ્રમાણે છે. આ બન્ને ધ્રુવપંક્તિઓના શબ્દો જુદા છે, પણ અર્થ અને ભાવ એક જ છે. પણ સાનંદ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી ઘટના તો એ છે કે, બન્ને સ્તોત્રના દરેક શ્લોકની દરેક પંક્તિના શબ્દો જુદા છે, પણ અર્થ, ભાવ અને યાચના લગભગ એકસરખી છે. દા.ત., પહેલા શ્લોકની પહેલી પંક્તિ આ સ્તોત્રમાં ‘ત્વદ્રૂપે નિશ્ચલા મે ભક્તિરૂપા’ એ પ્રમાણે છે, જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામીવાળા સ્તોત્રમાં ‘ત્વદ્રૂપસ્ય સુનિશ્ચયો મનસિ મે સર્વોત્તમઃ સ્યાત્સદા’ — એ પ્રમાણે છે. છેલ્લા શ્લોકની છેલ્લી પંક્તિમાં યોગાનંદ મુનિએ માગ્યું છે કે, ‘સેવાયાં તે સતાં તે વ્રજતુ કર્યુગં મે ત્વદીયસ્ય નિત્યમ્.’ જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામીએ માગ્યું છે કે ‘સેવાયાં તવ તે સતાં ચ નિરતૌ હસ્તૌ ત્વદીયસ્ય મે યાયે’ । યોગાનંદ મુનિએ શ્રીહરિની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી, સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન કર્યું અને સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્તમ કવિ બન્યા. તે પછી એમના અર્થગૌરવભર્યા ભાવપૂર્ણ સ્તોત્રો ‘જલધર સુંદર, મદન મનોહર ।’ ‘વસતુ મે મતિ ધર્મનંદને ।’ ‘વસતુ મે મનો ધર્મનંદને ।’ ‘વિહરતિ યોડક્ષરે ક્ષરપદાક્ષરમુક્તપતિઃ ।’ — વગેરે સ્તોત્રો સાંભળીને શ્રીહરિ અતિ પ્રસન્ન થયા અને વર માગવાનું કહ્યું : ત્યારે, યોગાનંદ મુનિએ પોતાની મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે આ સ્તોત્ર દ્વારા યાચના કરેલી છે. આમ, બન્ને સ્તોત્રો વચ્ચે ભારે આશ્ચર્યજનક સામ્ય છે. છતાં, નિત્યાનંદ સ્વામીનું સ્તોત્ર પહેલાં રચાયેલું છે, અને યોગાનંદ મુનિનું સ્તોત્ર પછી રચાયેલું છે, એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. પણ જો આ હકીકત ઉપરથી કોઈ એમ માને-મનાવે કે, એકની કૃતિ બીજાની કૃતિની નકલ છે, યા એકના ઉપર બીજાની કૃતિની સીધી અસર છે, તો એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. બન્ને સમર્થ સંતો હતા; બન્ને

ઉપર શ્રીહરિની અસીમ કૃપાદષ્ટિ ઊતરેલી હતી; એટલે એક વિચાર અને ભાવ એકમાં જાગે, તે જ વિચાર અને તે જ ભાવ બીજાને પણ તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે જાગે એ માત્ર સંભવિત નહિ પણ સ્વાભાવિક ગણાય. કોઈના મનમાં કંઈ ગેરસમજ ન જાગે તે ખાતર આ હકીકતનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો પડેલો છે.

૫. હવે આપણે આ અતિ સુંદર ભાવવાહી પ્રાર્થનાષ્ટકના અર્થને જીવનમાં ઉતારીને એનો આનંદ માણીએ :

‘ત્વદ્રૂપે નિશ્ચલા મે મતિરતિરસિકા સ્યાત્સદા ભક્તિરૂપા,
ત્વસૌખ્યેનૈવ સૌખી સતતમતિતરાં સ્યાં ન ચાન્યેન જાતુ ।
માયાજાતા અનિત્યાસ્ત્વદિતરત નવોડ્યન્તતુચ્છા ભવન્તુ,
હે નાથ ! પ્રાર્થયે ત્વાં મુહુરિતિ સહજાનન્દ ! તદ્દેહિ મે ત્વમ્ ॥૧॥

— હે નાથ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! હું યોગાનંદ મુનિ વિનમ્ર ભાવે વારંવાર પ્રાર્થના કરીને આપની પાસે માગું છું કે, નીચે જણાવેલી ત્રણ બાબતો અતિ કૃપા કરીને મને આપો : (૧) આપના સ્વરૂપમાં મારું મન અને બુદ્ધિ હમેશાં અતિ રસિક ભક્તિયુક્ત બનીને અચળ જોડાયેલું રહો. (૨) આપની સાથે મારું સગપણ, સંબંધ, સખ્ય અને મૈત્રી થાવ, એ જ મારું સાચું સગપણ, સંબંધ, સખ્ય અને મૈત્રી બનો; આપના સિવાય અન્ય કોઈ સાથે મારે સગપણ, સંબંધ, સખ્ય કે મૈત્રી કદી ન હો. અને (૩) આપના સિવાય બીજા બધા પદાર્થો માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ક્ષણભંગુર અને અનિત્ય છે; તેથી તે સર્વ અતિ તુચ્છ અને તાજ્ય છે, એવો નિશ્ચળભાવ મારામાં હમેશાં પ્રવર્તો.’ ૧.

પહેલી માગણીનો મર્મ સમજવા જેવો છે : ‘આપનું સ્વરૂપ’ એટલે પ્રત્યક્ષ નરાકૃતિરૂપે નયનગોચર વર્તતું આપનું સ્વરૂપ, એવો અર્થ પ્રથમ દર્શનીય થાય છે; પણ એ અર્થ ઘણો અધૂરો છે. શાસ્ત્રમાં જે પરમાત્મસ્વરૂપને પરાત્પર, અક્ષરથી પણ પર કહેલું છે તે દિવ્યાતિદિવ્ય સ્વરૂપ એ આપનું સ્વરૂપ છે; જડચેતન સર્વમાં વ્યાપીને નિત્યચેતનરૂપે સ્વતંત્ર રહેલું રૂપ, એ પણ આપનું સ્વરૂપ છે; જેમ શરીરમાં જીવ

રહેલો છે તેમ શરીરરૂપી જીવમાં શરીરીરૂપે અંતર્યામીશક્તિરૂપે રહેલું રૂપ, એ પણ આપનું સ્વરૂપ છે; અને અનેક જીવોના અવલંબનાર્થે અને કલ્યાણ અર્થે મંદિરો વગેરેમાં અર્ચારૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરેલું રૂપ એ પણ આપનું સ્વરૂપ છે. આમ, આ ચાર સ્વરૂપો અને પ્રત્યક્ષ નરાકૃતિરૂપે નયનગોચર વર્તતું આપનું સ્વરૂપ એક અને અભિન્ન છે, એવી અચળ નિષ્ઠાની આ શબ્દો દ્વારા માગણી કરવામાં આવેલી છે; એ નિષ્ઠા અને બુદ્ધિ સદા ભક્તિરૂપા રહે એવી પણ યાચના કરેલી છે. એ ભક્તિ અતિ રસિકા હોવાની માગણી કરેલી છે; ભક્તિ સ્થૂળ, દેહભાવયુક્ત હોય તો હિતને બદલે અહિત કરે છે; પણ જે ભક્તિ બ્રહ્મભાવયુક્ત હોય છે, તેને અતિ રસિકા કહેલી છે. તેથી મારું મન અને બુદ્ધિ બ્રહ્મભાવપૂર્ણ ભક્તિયુક્ત બનો; એ રીતે શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિમાં આપનું પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષરૂપ એક જ છે, એવી અચળ નિષ્ઠા વજાસાર દૃઢ બનો, એવી માગણી કરવામાં આવેલી છે. બીજી માગણીમાં, ‘હરિવર સાથેનું સગપણ એ જ સાચું સગપણ છે,’ એવી ભાવનાની દૃઢતા યાચવામાં આવી છે. અને ત્રીજી માગણીમાં જગતમાં જેટલું માયાનું કાર્ય છે તે બધું જ અનિત્ય છે અને તુચ્છ છે એવી સમજણ પાકી થાય એ માટે યાચના કરેલી છે.’ ૧.

‘ભક્તિર્માહાત્મ્યયુક્તા ત્વયિ વૃષતનયે સ્યાચ્ચ ધર્માદિયુક્તા,
પ્રત્યૂહાદ્રક્ષણં મે કુરુ મદનમુખા ધર્મસર્ગાત્તુ તસ્યામ્ ।

જ્ઞાનાદૌ તત્સહાયે ભવતુ દૃઢતરા ચ સ્થિતિર્ધર્મવંશે; હે નાથ. ॥૨॥

— હે નાથ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! (૧) ધર્મદેવના પુત્ર એવા આપના વિશે મારી ભક્તિ હમેશાં માહાત્મ્યજ્ઞાન અને ધર્મયુક્ત જ બનો, (૨) કામ, ક્રોધાદિક અધર્મસર્ગોથી આપ મારું સદા રક્ષણ કરો; અને (૩) ધર્મ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન વગેરેમાં મારી મતિ સ્થિર થાવ અને વૃદ્ધિ પામો; અને આ બધાની પુષ્ટિ માટે ધર્મદેવના વંશમાંથી જેમને આપે આચાર્યપદે સ્થાપેલા છે, તેમના વિશે મારી નિષ્ઠા સુદૃઢ થાવ એવું હું યોગાનંદ મુનિ વિનમ્રભાવે વારંવાર પ્રાર્થના કરીને આપની પાસે મારું છું.’ ૨.

આ માગણી દ્વારા, (૧) ભગવાનની ભક્તિ હમેશાં ધર્મયુક્ત જ કરવી જોઈએ, (૨) એકલું જ્ઞાન કે એકલી ભક્તિ કાર્યસાધક બનતી નથી, પણ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ ચારેનો જેમાં સમન્વય સધાયેલો હોય એવો ભાગવદ્ધર્મ યા એકાંતિક ધર્મ જ મોક્ષોપકારક બને છે, અને (૩) સંપ્રદાયના આચાર્યપદે, ધર્મદેવના વંશના જે ગૃહસ્થ પુરુષની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોય, તેમના પ્રતિ વફાદારી, આ ત્રણ સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે.

‘સાધૂનાં તે પ્રિયાણાં ભવતુ મમ સદા સદ્ગુણેકાન્તિકાનાં,
કુણ્ડાનાં નાસ્તિકાનાં વિટકુલમતિમત્સદ્ગુણિઃ ક્વાપિ ન સ્યાત્ ।
દાસત્વે દોષલેશોઽપિ ભવત ઇહ મે નાવશિષ્યેત કશ્ચિત્,
હે નાથ. ॥૩॥

— હે નાથ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! (૧) આપને પ્રિય એવા આપના એકાંતિક ભક્તો અને સાધુઓનો જ સંગ સદા થાય એવી કૃપાદષ્ટિ કરજો, (૨) કુંડાપંથી, નાસ્તિક, વામાચારી અને શુષ્ક વેદાંતીનો સંગ કદી ન થાય એવી કૃપા કરજો; અને (૩) આપની દાસત્વ ભક્તિમાં લેશ પણ ખામી ક્યારેય કદી ન રહે એવી દયા રાખજો, એવું હું યોગાનંદ મુનિ, આપની પાસે વિનમ્ર ભાવે વારંવાર મારું છું.’ ૩.

(૧) જીવનમાં સત્સંગ એ જ સુખકર છે, (૨) સર્વેશ્વર શ્રીહરિ સ્વામી છે, અને અક્ષરપર્યંત બીજા સૌ કોઈ એમના દાસ છે, સેવક છે — એ બે સિદ્ધાંતોનું આમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે; તે સાથે જ, ગમે તેવો મુક્ત હોય તોપણ તેને શુષ્ક વેદાંતી, નાસ્તિક અને વામમાર્ગીનો સંગ સ્વપ્નમાંયે ન કરવો જોઈએ, એવી ચેતવણી પણ આમાં આપેલી છે.

‘દ્રોહસ્તે સેવિનાં તે ન ભવતુ મનસાપિ ક્વચિત્સજ્જનાનામ્,
તિષ્ઠેન્નૈવાન્યનિષ્ઠા હ્યણુરપિ હૃદિ મે વાસના સેવનાત્તે ।
દાસ્યં કુર્યાં સદાહં તવ નિકટગતો વાઙ્મિતં સજ્જનાનાં,
હે નાથ. ॥૪॥

— હે નાથ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! (૧) સદા આપની સેવા-સ્મરણ

કરનારા સજ્જનો — સત્પુરુષોનો વાણીથી, કાયાથી અને મનથી પણ દ્રોહ થાય એવી કોઈ પણ ક્રિયા મારાથી કદી પણ ન થાય, (૨) મારા હૃદયમાં આપની સેવા કરવા સિવાય બીજી કોઈ વાસનાનો લવલેશ સરખોય કદી ન રહો, અને (૩) જેમનું દાસત્વપણું એટલે સેવા કરવાની સારા સારા સજ્જનો પણ ઈચ્છા સેવે છે એવા સદાય આપની સાથે જોડાયેલા સત્પુરુષોના દાસનો પણ હું દાસ થાઉં, એવું હું યોગાનંદ મુનિ વિનમ્ર ભાવે આપની પાસે વારંવાર માગું છું.’ ૪.

(૧) જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા હોય એવા ભક્તો અને ભગવાન વચ્ચે સ્વામીસેવક ભાવ સદાય રહે છે, એ સિદ્ધાંતનું આ શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, (૨) જેને ભગવાન સિવાય બીજી કોઈ વાસના હોતી નથી, તે જ એકાંતિક ભક્ત કહેવાય છે, એ સત્ય પણ આ શ્લોકમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. (૩) ભગવત્માર્ગમાં જે દાસના પણ દાસ થઈને નિર્માની ભાવે રહે છે તેની જ ભક્તિ ભગવાન સ્વીકારે છે, એ સત્ય પણ આ માગણી દ્વારા સમજાવેલું છે.

‘દેહેઽહન્તા તદીયે ક્વચિદપિ મમતા મે ન ચ સ્યાત્સુતાદૌ,
સા તુ સ્યાન્મે સદૈવ ત્વયિ વૃષતનયે ચ ત્વદીયેષુ સત્સુ ।
નિત્યં બ્રહ્માત્મનો મે ત્વયિ રતિરધિકા સ્યાત્સદાનન્દરૂપે,

હે નાથ. ॥૫॥

— હે નાથ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! દેહ અને દેહસંબંધી વિષયો અને સંબંધોમાં અહંતા અને સ્ત્રીસુતાદિકમાં મમતા મને ક્યારેય ન થાય, (૨) પણ એ અહંતા અને મમતા સદા આપના માટે અને આપના ભક્તજનો માટે જ થાય અને (૩) સદા સાચો આનંદ આપે એવી પ્રીતિ માત્ર આપની સાથે જ અતિ અધિક થાય, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રીતિ સદા બ્રહ્માત્મભાવયુક્ત જ થાય, એટલે હું બ્રહ્મ છું અને આપ એમાં અંતર્યામીરૂપે બિરાજેલા પરબ્રહ્મ છો એ ભાવયુક્ત એ પ્રીતિ થાય, એવું હું યોગાનંદ મુનિ વિનમ્ર ભાવે આપની પાસે વારંવાર માગું છું.’ ૫.

પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ભક્તિ, બ્રહ્મરૂપ થઈને જ કરવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંતનું આ માગણીમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

‘વિશ્વાસો વાચિ તે સ્યાન્મમ કિલ કુહવિન્નાસ્તિકત્વં ન મે સ્યાત્,
સલ્લક્ષમાણ્યવ્યયાનિ સ્યુરપિ મયિ સદા ત્વત્પ્રણીતાનિ તાનિ ।

નો મે સ્યાદાસુરત્વં ક્વચિદવ જનકાત્તસ્ય કામાદિતો માં;

હે નાથ. ॥૬॥

— હે નાથ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! આપના વચનમાં મને સદા વિશ્વાસ વર્તો, પણ એમાં કોઈ પણ રીતે, કોઈ પણ કાળે અવિશ્વાસ કે નાસ્તિક બુદ્ધિ ન થાય, (૨) આપને સદા પ્રસન્ન કરે એવાં સદ્લક્ષણો — સત્સંગીનાં લક્ષણો જ મારામાં હમેશાં પ્રવર્તો, અને (૩) મારામાં આસુરી સંપત્તિનો પ્રવેશ કદી ન થાય, અને કામાદિક અંતઃશત્રુઓ અને એવા પુરુષોથી આપ મારું સદાય રક્ષણ કરો, એવું હું યોગાનંદ મુનિ વિનમ્ર ભાવે આપની પાસે વારંવાર માગું છું.’ ૬.

ભગવાન અને ભગવાનના પરમભક્તોના વચનમાં જેને અવિચળ વિશ્વાસ હોય છે તે કોઈ પણ પ્રકારના અવરોધ વિના મોક્ષપદ પામે છે, એ સિદ્ધાંતવાત આ માંગણી દ્વારા સમજાવેલી છે. વળી, બીજાં ગમે તેવાં સારાં લક્ષણો અને ગુણો હોય પણ સત્સંગીનાં લક્ષણો ન હોય તો તેની ઊર્ધ્વગતિ થતી નથી પણ અધોગતિ જ થાય છે, એ ઇતિહાસસત્યનું આમાં ભારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે.

‘નિત્યં ત્વદ્દર્શને મે નયનયુગમપિ સ્યાત્ત્વદીયેક્ષણે ચ,
ત્વદ્ભુક્તાન્નેઽસ્તુ જિહ્વા પ્રભવતુ મમ વાક્ કીર્તિસંકીર્તને તે ।
કર્ણૌ મે ત્વત્કથાનાં શ્રવણપરતરૌ ત્વજ્જનાસ્યાત્ સદૈવ,

હે નાથ. ॥૭॥

— હે નાથ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! (૧) મારાં નેત્રો સદા આપનાં અને આપના ભક્તજનોનાં જ દર્શન કરે, (૨) મારી જીભ હમેશાં આપની પ્રસાદીનું જ અન્ન અને પાણી ગ્રહણ કરે, મારી વાણી હમેશાં આપની જ કથા અને સંકીર્તનમાં પ્રવર્તે, અને (૩) મારા કાન આપની અને આપના ભક્તજનોની કથા સાંભળવામાં જોડાયેલા રહે, એવું હું યોગાનંદ મુનિ વિનમ્ર ભાવે આપની પાસે વારંવાર માગું છું.’ ૭.

શરીર અને એનાં અંગોરૂપી સાધનો માયાનું કાર્ય છે છતાં પણ જો એ સાધનોને ભગવાનમાં જોડાયેલાં રાખવામાં આવે છે તો ભગવાન દિવ્ય અને નિર્ગુણ હોવાથી, એ સાધનો પણ નિર્ગુણ થાય છે; અર્થાત્, બંધન કરવારૂપી ડંખ એમાંથી નીકળી જાય છે, એ શાસ્ત્રવચનની સત્યતા આમાં સમજાવેલી છે.

‘ત્વत्સંકલ્પાન્વિદધ્યાદનિશમપિ મનો મે ચ તચ્છુદ્ધિહેતૂન,
મચ્ચિતં ચિન્તનં તે વિદધતુ વપુષો નાસિકા ત્વત્સુગન્ધૌ ।
સેવાયાં તે સતાં તે વ્રજતુ કરયુગં મે ત્વદીયસ્ય નિત્યં,

હે નાથ. ॥૮॥

— હે નાથ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! (૧) આપની ઈચ્છા અને સંકલ્પ એ જ મારી ઈચ્છા અને સંકલ્પ થાવ; અર્થાત્ આપને જે ગમતું હોય તે જ હું કરું, પણ આપને ન ગમતું હોય એવું કંઈ હું કદી ન કરું; (૨) મારું ચિત્ત સદાય આપના ચિંતનમાં સંલગ્ન રહો, મારી નાસિકા સદા આપની અને આપના યોગમાં આવેલી વસ્તુઓ — પદાર્થોની જ સુગંધ ગ્રહણ કરો; અને (૩) આપ અને આપનું સાધર્મ્ય પામેલા આપના ભક્તજનોની સેવામાં જ મારા હાથ અને પગ સદા પ્રવર્તો, એવું હું યોગાનંદ મુનિ વિનમ્ર ભાવે વારંવાર આપની પાસે માગું છું.’ ૮.

‘પૂજનાન્તસમયે હરિકૃષ્ણપ્રાર્થનાષ્ટકમિદં પઠનીયમ્ ।

એનદુક્તકૃતિના ઘટનીયં સાધુનૈતદનિશં રટનીયમ્ ॥૯॥

— સવારે પૂજા કરી રહ્યા પછી પરમાત્માની મૂર્તિમાં આંખ અને મનને પરોવીને આ પ્રાર્થનાષ્ટક અથવા નિદાન તેમાંના થોડા શ્લોકો બોલવામાં આવે તો અંતરમાં અલૌકિક આનંદનો અનુભવ અવશ્ય થાય છે.’ ૯

(સ. પ્ર. વ. ૭, અં. ૧)

૧૪. જલધરસુન્દર, મદનમનોહર

યોગાનંદમુનિકૃત અષ્ટપદીમ્

જલધરસુન્દર, મદનમનોહર, હૃદયતમોહર, કૃષ્ણહરે;
વૃષકુલભૂષણ, દલિતવિદૂષણ, દિવ્યવિભૂષણ, દિવ્યગતે;
જયજય જયકર દીનદયાકર જગતિ દિવાકર દિવ્યપતે. ૧.

નિજજનરંજન, ભવભયભંજન, ભુવનનિરંજન, ભક્તરતે;
મુનિજનમંડન, વિષયવિખંડન, ખલજનદંડન, દંડવિધે.

જય જય — ૨.

અસુરનિકંદન, સુરવૃષનંદન, ચરિતચંદન મુક્તમુને;
ભવજલતારણ, દોષનિવારણ, મંગલકારણ મુક્તપતે

જય જય — ૩.

સરસિજલોચન, જનિમૃતિમોચન, રવિશશિરોચન, રાગિરતે;
અસુરવિમોહન, સુરસુખદોહન, વારણરોહણ, શીઘ્રગતે.

જય જય — ૪.

નિજહિતશાસન, શાપવિનાશન, હયગરુડાસન, સાદિવૃતે;
દુર્ગપુરાસન ભક્તનિવાસન, ભૃજિતકુવાસન, ભક્તરતે.

જય જય — ૫.

રચિતનિજાવન, ભક્તિવિભાવન, પંકિતસુપાવન પુણ્યપતે;
શંકુસ્શંકર, વૈરિભયંકર, ધર્મધુરન્ધર, યોગિગતે.

જય જય — ૬.

ખંડિતચંડ, પંડિતમંડ, જિતપાખંડ, દંડભટ્ટમ્;
કંપિતકાલં, વૃષકુલપાલં, વરવનમાલં, પીતપટ્ટમ્.

જય જય — ૭.

શ્રિતસુખકન્દં, બોધિતમંદં, સહજાનન્દં, ત્વાધિભજે;
કુરુ તવ દાસં, ચરણાનિવાસં, ત્યક્તકુવાસમ્ યોગમુનિમ્.

જય જય — ૮.

પ્રાસાનુપ્રાસ અલંકારયુક્ત આ અષ્ટકનું શબ્દમાધુર્ય અને પદલાલિત્ય ખૂબ સુંદર છે. પરમાત્માના મહિમાનું ગાન કરવામાં આવ્યું છે તે સમજવા જેવું છે. અષ્ટકની ગેયતા આકર્ષક છે. ‘જયજય જયકર’ એ એની ધ્રુવપંક્તિ છે.

‘જલધરસુંદર, મદનમનોહર, હૃદયતમોહર, કૃષ્ણ, હરે ।
વૃષકુલભૂષણ, દલિતવિદૂષણ, દિવ્યવિભૂષણ દિવ્યગતે ।
જયજય જયકર દીનદયાકર જગતિદિવાકર દિવ્યપતે ॥૧॥

— જેમનો દેહ નવીન મેઘ જેવો શ્યામ છે; કામદેવનું પણ મન હરી લે એવું જેમનું રૂપ છે; હૃદયમાં આદિકાળથી વ્યાપેલા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને જે હરી લેનારા છે; જે શ્રીકૃષ્ણ છે; જે શ્રીહરિ છે; જે ધર્મદેવના કુળના ભૂષણરૂપ શિરોમણિ છે; જે સ્વભક્તોના દોષોનો નાશ કરનારા છે; જેમણે દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરેલાં છે; જે સૌ કોઈને દિવ્યગતિ આપનારા છે; જેમના યોગથી જ અન્યને જય સાંપડે છે, જે જગતમાં સૌ કોઈને પ્રકાશ આપનારા છે; જે દિવ્ય પતિ છે, એવા દીનદયાળુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા જયકારી પ્રવર્તો, જયકારી પ્રવર્તો.’ ૧.

‘નિજજનરંજન, ભવભયભંજન, ભુવનનિરંજન, ભક્તરતે ।
મુનિજનમંડન, વિષયવિઘ્નંડન, ખલજનદંડન, દંડવિધે ॥

જયજય. ૨ ॥

— જે સ્વભક્તોનું સદા પ્રિય કરનારા છે, જે ભવનો ભય દૂર કરનારા છે, જે વિશ્વમાં આનંદ પ્રવર્તાવનારા છે, જેમને ભક્તો પ્રિય છે, જે સત્પુરુષોના મહિમાનું પ્રતિપાદન કરનારા છે, જે શબ્દાદિક માયિક

પંચવિષયોનું ખંડન કરનારા છે, જે અસુરોને દંડ આપનારા છે, જેમણે દંડનીતિ જગતમાં પ્રવર્તાવેલી છે, એવા દીનદયાળુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા જયકારી પ્રવર્તો, જયકારી પ્રવર્તો.’ ૨.

‘અસુરનિકંદન, સુરવૃષ્ણંદન, ચર્ચિતચંદન મુક્તમુને ।

ભવજલતારણ, દોષનિવારણ, મંગલકારણ મુક્તપતે ॥ જયજય. ૩ ॥

— જે અસુરોનો નાશ કરનારા છે, જે દેવી સંપત્તિ અને ધર્મનું રક્ષણ કરીને આનંદ આપનારા છે, જેમને મુક્તાનંદ નામના મુનિએ ચંદનની અર્ચા કરેલી છે, જે ભવસાગર પાર ઉતારનારા છે, જેમના આશ્રય અને ભક્તિ-ઉપાસનાથી દોષમાત્રનું નિવારણ થાય છે, જે સર્વ પ્રકારનાં મંગળોનું મૂળ અને કારણ છે, જે અક્ષરબ્રહ્મમુક્તોના પતિ છે, એવા દીનદયાળુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા જયકારી પ્રવર્તો, જયકારી પ્રવર્તો.’ ૩.

‘સરસિજલોચન, જનિમૃતિમોચન, રવિશશિરોચન રાગિરતે ।

અસુરવિમોહન, સુરસુખદોહન, વારણરોહણ, શીઘ્રગતે ॥ જયજય. ૪ ॥

— જેમનાં નેત્રો વિકસિત કમળ જેવાં છે, જે જન્મ (જનિ) અને મરણ (મૃતિ) રૂપી સંસૃતિમાંથી છોડાવનારા છે, જેમની શક્તિથી સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રકાશે છે, ફૂલદોલોત્સવ પ્રસંગે પોતાના સંતો અને ગૃહસ્થો ઉપર ગુલાલ નાખવાની રુચિવાળા, અસુરોને મોહ પમાડનારા, દેવી સંપત્તિવાળાને સુખ આપનારા, અશ્વ (માણકી ઘોડી) ઉપર સવારી કરનારા, જેમને ઉતાવળી ચાલે ચાલવાની ટેવ છે, એવા દીનદયાળુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા જયકારી પ્રવર્તો, જયકારી પ્રવર્તો.’ ૪.

‘નિજહિતશાસન, શાપવિનાશન, હયગરુડાસન, સાદિવૃતે ।

દુર્ગપુરાસન, ભક્તનિવાસન, ભૂજિતકુવાસન ભક્તરતે ॥ જયજય. ૫ ॥

— ભાગવદ્ધર્મના હિતાર્થે જ જે શાસન કરે છે, દુર્વાસાના શાપથી સ્વભક્તોને છોડાવનારા, પ્રવાસ વખતે જે અશ્વ યા ગરુડ ઉપર બેસે છે, જે ગઢડામાં નિવાસ કરીને રહ્યા છે, જે ભક્તોનું નિવાસસ્થાન છે, જેમણે પોતાના ભક્તોની કુવાસનાઓનો ત્યાગ કરાવ્યો છે, જેમને ભક્તો પ્રિય

છે, એવા દીનદયાળુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા જયકારી પ્રવર્તો, જયકારી પ્રવર્તો.’ ૫.

‘રચિતનિજાવન, ભક્તિવિભાવન, પંક્તિસુપાવન, પુણ્યપતે ।

શંકુરુ શંકર, વૈરિભયંકર, ધર્મધુરંધર યોગિગતે ॥ જયજય૦ ૬ ॥

— જેમણે પોતાના ભક્તજનોના રક્ષણ માટે યોજના કરેલી છે, જે ભક્તિનું પોષણ કરે છે, ભક્તજનોને પીરસવા પંક્તિમાં ફરીને જેમણે પંક્તિને પાવન કરી છે, જે પુણ્ય સમગ્રના સ્વામી છે, જે ભક્તજનોને સુખ આપે છે માટે શંકર કહેવાય છે, જે શત્રુઓ માટે ભયંકર છે, જે ધર્મને ધારણ કરી રહ્યા છે, જે યોગી માત્રનું ધ્યેયતત્ત્વ છે, એવા દીનદયાળુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા જયકારી પ્રવર્તો, જયકારી પ્રવર્તો.’ ૬.

‘ઁંડિતચંડં, પંડિતમંડં, જિતપાઁંડં, દંડભટ્મ ।

કંપિતકાલં, વૃષકુલપાલં, વરવનમાલંપીતપટં ॥ જયજય૦ ૭॥

— જે ચાર્વાક અને વામમાર્ગીઓનું ખંડન કરનારા છે, સદ્વિદ્યાના પંડિતોને આદર આપનારા છે, જે પાખંડને જીતનારા છે, દંડ દેવામાં જે કુશળ છે, જેમના ભૂકૂટિભંગથી કાળ પણ કંપે છે, જે ધર્મદેવના કુળનું રક્ષણ કરનારા છે, જેમણે કંઠમાં સુંદર પુષ્પોની માળાઓ ધારણ કરી છે, જેમણે પીળું રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, એવા દીનદયાળુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદા જયકારી પ્રવર્તો, જયકારી પ્રવર્તો.’ ૭.

‘શ્રિતસુખકંદં, બોધિતમંદં, સહજાનંદં ત્વાધિભજે ।

કુરુ તવ દાસં ચરણનિવાસં, ત્યક્તકુવાસં યોગમુનિમ્ ॥ જયજય૦ ૮॥

— જે આશ્રિતોને સદા સુખ આપનારા છે, જે મંદબુદ્ધિને પણ સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન આપનારા છે, ભક્તજનોને સહજ આનંદ આપનારા સહજાનંદ છે, એવા આપને હું અધિક ભાવથી ભજું છું. મારી બધી કુવાસનાઓનો ત્યાગ કરાવીને, મને-યોગમુનિને તમારા દાસ તરીકે ચરણારવિંદમાં કૃપા કરીને સ્થાન આપો.’ ૮.

૧૫. સજલજલદસુન્દરં સમાહ ગમ્ ।

પુષ્પિતાગ્રાવૃત્તમ્ ।

(યોગાનંદ મુનિ કૃત)

સજલજલદસુન્દરં સમાંગં, સરસિરુહેક્ષણમીક્ષણીયમૂર્તિમ્;
નિખિલભુવનનાયકૈકનાથં, હૃદિ હરિકૃષ્ણમહંસદા સ્મરામિ૦૧
કલિતલલિતનીલનુત્તવાસઃ, કટિતટમંસતટે પટંદધાનમ્;
વસિતવિશદસુન્દરામ્બરં ચ, હૃદિ હરિકૃષ્ણ ૦૨.

કુસુમરચિતશેખરાલિરમ્યં, શિરસિ સુરકતશિરઃ પટંદધાનમ્;
વિવિધકુસુમહારિકમ્બુકંઠં, હૃદિ હરિકૃષ્ણ ૦૩.

ભગણમુનિગણૈર્વૃતં યથેન્દુ, સદયદશા સ્વજનાન્વિલોક્યન્તમ્;
મધુરવચનમોદિતસ્વભક્તં, હૃદિ હરિકૃષ્ણ ૦૪.

રુચિરકરપુટે વિચાલયન્તં, નવતુલસીન્ધનસંભવાં સુમાલામ્;
મુનિવિહિતસભીજસાંખ્યયોગં, હૃદિ હરિકૃષ્ણ ૦૫.

હસિતવદન ચન્દ્રચન્દ્રિકાભિર્હૃતનિજભક્તહૃદન્ધકારતાપમ્;
પ્રકટીતજગતીસધર્મભક્તિં, હૃદિ હરિકૃષ્ણ ૦૬.

ધૃતિદમશમશીલસત્યશૌચંસ્મૃતિબલકીર્તિતપઃપ્રગલ્ભતાદૈઃ;
અપરિમિતગુણૈર્યુતં ચ નિત્યૈહૃદિ હરિકૃષ્ણ ૦૭.

પરનિજમહસા જનાન્સમાધૌ પ્રકૃતિપરાક્ષરનૈજધામનિષ્ઠામ્;
જગતિ નિજતનું ચ દર્શયન્તં, હૃદિ હરિકૃષ્ણ ૦૮.

પુષ્પિતાગ્રા છંદ, પ્રાસાનુપ્રાસ અલંકાર તથા લાલિત્યના કારણે

નીચેનું અષ્ટક અતિ મધુર લાગે છે. તેમાં વળી એની ધ્રુવપંક્તિ હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ । અતિ મધુર અને ભાવવાહી છે.

‘સજલજલદસુન્દરં સમાઙ્ગં, સરસિરુહે ક્ષણમીક્ષણીયમૂર્તિમ્ ।
નિઘિલભુવનનાયકૈકનાથં, હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ ॥૧॥

— હું મારા હૃદયમાં શ્રીહરિકૃષ્ણનું સદા સ્મરણ કરું છું. શ્રીહરિકૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કવિ ગાય છે કે, એ નવું જળ ભરેલા મેઘ જેવા શ્યામ છે, પૂર્ણ વિકસિત કમળ જેવી એમની મુખાકૃતિ છે; અને એ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોના એકલા જ સ્વામી છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું હૃદયમાં સદા સ્મરણ કરું છું.’ ૧.

‘કલિતલલિતનીલનુલ્લવાસઃ કટિતટ મંસતટે પટંદધાનમ્ ।
વસિતવિશદસુન્દરામ્બરં ચ, હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ ॥૨॥

— એમણે કલાત્મક રીતે સુંદર લીલા રંગનાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં છે, એમણે કટિ ઉપર સુંદર વસ્ત્ર ભેટરૂપે બાંધેલું છે અને એમણે સુંદર શ્વેત ધોતિયું ધારણ કરેલું છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું હું સદા હૃદયમાં સ્મરણ કરું છું.’ ૨.

‘કુસુમરચિતશેખરાલિરમ્યં, શિરસિ સુરક્તશિરઃપટં દધાનમ્ ।
વિવિધકુસુમહારિકમ્બુકળં, હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ ॥૩॥

— એમણે સુગંધી પુષ્પોથી રચેલા સુંદર તોરા મસ્તક ઉપર પહેરેલી લાલ રંગની પાઘમાં ધારણ કરેલા છે અને એમના શંખના જેવી આકૃતિવાળા કંઠમાં જુદાં જુદાં સુગંધી પુષ્પોના હાર ધારણ કરેલા છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું હું સદા હૃદયમાં સ્મરણ કરું છું.’ ૩.

‘ભગણમુનિગણૈર્વૃતંયથેન્દુ, સદયદૃશાસ્વજનાન્વિલોકયન્તમ્ ।
મધુરવચનમોદિતસ્વભક્તં હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ ॥૪॥

— જેમ ચંદ્ર તારાગણોથી વીંટળાયેલો છે તેમ એમની ચારે તરફ મુક્તજનો બેઠેલા છે; એ પોતાના ભક્તજનોને કરુણાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે, અને એ પોતાના ભક્તજનો પ્રતિ મધુર વચનો બોલી રહ્યા છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું હું સદા હૃદયમાં સ્મરણ કરું છું.’ ૪.

‘રુચિરકરપુટે વિચાલયન્તં, નવતુલસીન્ધનસંભવાં સુમાલામ્ ।
મુનિવિહિતસબીજસાંખ્યયોગં, હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ ॥૫॥

— જે તુલસીના નવા લાકડામાંથી બનાવેલી સુંદર માળા પોતાના જમણા હાથની આંગળીઓ ઉપર ધારણ કરીને પ્રિયકર રીતે ફેરવી રહ્યા છે; જે પોતાના ભક્તજનોને સાંખ્ય અને યોગદર્શનની સબીજ દૃષ્ટિ અને રીત શીખવી રહ્યા છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું હું સદા મારા હૃદયમાં સ્મરણ કરું છું.’ ૫.

‘હસિતવદનચન્દ્રચન્દ્રિકાભિર્હૃતનિજભક્તહૃદન્ધકારતાપમ્ ।
પ્રકટીતજગતીસધર્મંભક્તિં હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ ॥૬॥

— જે પોતાના મુખચંદ્રના સદા હાસ્યયુક્ત શીતળ તેજથી પોતાના ભક્તજનોના હૃદયમાંથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને સદા દૂર કરી રહ્યા છે; અને પરમાત્માને પામવા માટે જગતમાં ધર્મયુક્ત ભક્તિનો માર્ગ જ જેમણે દાખવ્યો છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું હું સદા મારા હૃદયમાં સ્મરણ કરું છું.’ ૬.

‘ધૃતિદમશમશીલસત્યશૌચ, સ્મૃતિબલકીર્તિતપઃપ્રગલ્ભતાદૈઃ ।
અપરિમિતગુણૈર્યુતં ચ નિત્યૈર્હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ ॥૭॥

— જેમનામાં ધૈર્ય, નિગ્રહ, શાંતિ, સદાચાર, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ, બળ, કીર્તિ, પ્રગલ્ભતા વગેરે અનેક ગુણો અખંડ રહેલા છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું હું મારા હૃદયમાં સદા સ્મરણ કરું છું.’ ૭.

‘પરનિજમહસા જનાન્સમાધૌ, પ્રકૃતિપરાક્ષરનૈજ ધામનિષ્ઠામ્ ।
જગતિ નિજ તનું ચ દર્શયન્તં હૃદિ હરિકૃષ્ણમહં સદા સ્મરામિ ॥૮॥

— પોતાના પરાત્પર અલૌકિક ઐશ્વર્યથી, પ્રકૃતિ અને અક્ષરથી પણ પર એવા જે પોતાના ધામને ભક્તોને, જે પમાડે છે અને જે પોતાનું પરાત્પર વિશ્વસ્વરૂપ કૃપા કરીને લોકોને દાખવે છે, એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું હું સદા મારા હૃદયમાં સ્મરણ કરું છું.’ ૮.

૧૬. સંકટહર દશાવતાર સ્તોત્રમ્ ।

માત્સ્યં રૂપમલૌકિકં ભુવિ દધત્કલ્પાંતકાલે નૃપમ્
સાકં ભૂતરણૌ મહર્ષિભિરપાત્સત્યવ્રતં તોયગઃ;
તસ્મૈ મત્સ્યપુરાણમાહ ચ હયગ્રીવં નિહત્યાસુરમ્
ધાત્રેડદાન્નિગમાંશ્ચ યઃ સ હરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૧

પીયૂષાય પયોનિધિં સ્વમહસા દેવાસુરાણામના-
ધારંયોન્મથતાં તુ મંદરગિરિં મજ્જંતમમ્મોનિધૌ;
પૃષ્ઠે કૂર્મતનુદધાર સહસા કારુણ્યતો યો જગૌ,
સદ્ધર્માશ્ચ મુનિભ્ય એષ હરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૨

યો વારાહતનૂ રસાતલગતાં ક્ષોણીં ક્ષણાદુદ્ધૌ,
દૈતેયં ચ જઘાન સંયતિ હિરણ્યાક્ષં તનુસ્થાધ્વરઃ;
ધર્માનાહ ભુવેડભવાય ચ નૃણાં યજ્ઞાન્ વિતત્યાબિલાન્,
કલ્પાદૌ પ્રતિવાસરં સ હરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૩.

દૈત્યાનામધિપં હિરણ્યકશિપું હત્વા નૃસિંહાકૃતિઃ,
પ્રહ્લાદં ચ તતોડભિરક્ષ્ય પરમં ભક્તં નિજં નિર્જરાન્,
ઈન્દ્રાદીન્ સુરસન્નસૌખ્યમુદિતાશ્ચકે ચ ઉગ્રેક્ષણો,
ભક્તાભીષ્ટફલપ્રદઃ સ હરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૪.

યાચિત્વા ત્રિપદચ્છલેન ચ બલિં ત્રૈલોક્યમિન્દ્રાય યઃ
પ્રાદાદ્વામનમૂર્તિરસ્ય ચ પુનર્દૌવારિકત્વં સ્વયમ્;
ચક્રેઽથ ત્રિદિવસ્થિતોડપિ ચ મનોર્વેવસ્વતસ્યાવનમ્,
સુત્રામાવરજઃ સ મેડપહરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૫

ક્ષત્રં ઘોરતરં ચ કાપથગતં ત્રિઃસપ્તકૃત્વશ્ચ યો,
હત્વા સાન્વયકાર્તવીર્યનૃપતિપ્રાણાપહદ્ભાર્ગવઃ;
રામઃ પર્યુક્રો ધરામરકરપ્રતાસમુદ્રક્ષિતિઃ;
સિદ્ધર્ષિસ્તુતસઘશાઃ સ હરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૬.

ધર્માત્મા પિતુરાજયા સદયિતાસૌમિત્રિરાપ્તો વનમ્,
બદ્ધવાસેતુમપાંનિધૌ સ્વમહસા લંકેશ્વરં સાન્વયમ્;
યોષાહારિણમાશુ યો નિહતવાન્ધર્મેણ સર્વાઃ પ્રજા;
રામઃ સ્માવતિ પુત્રવત્સ હરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૭.

કંસાદીનસુરાન્નિહત્ય નૃપતીન્ભારાન્ભુવો ભૂરિશો,
ગોભૂસાધુધરામરામરવૃષાન્ પાતિસ્મ યઃ સર્વતઃ;
લોકક્ષેમકરસ્વરૂપચરિતો વિઘ્નોઘવિદ્રાવણઃ,
શ્રીકૃષ્ણઃ સ યદૂત્તમોડપહરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૮.

શ્રીબુદ્ધોડસુરબુદ્ધિમોહચરિતઃ સદ્ધર્મ સંસ્થાપકઃ
પાષંડાદવિતાત્મભક્તનિકરઃ કારુણ્યવારાંનિધિઃ;
હિંસાહીનમખપ્રવર્તનયશા યઃ શુદ્ધબુદ્ધિપ્રદઃ,
સંસારાર્ણવતારકઃ સ હરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૯.

આરુઢ્યાશ્વમમર્ત્યદત્તમવનૌ નિસ્ત્રિંશપાણિશ્ચરન્
કલ્કી પાપિનરાધિપાંશ્ચ બહુશો હત્વાડવસાને કલેઃ;
ધર્મ સ્થાપયિતા વિશુદ્ધમખિલં યઃ સ્વાંગસંગાનિલ-
સ્પર્શોચ્છિન્નકુબુદ્ધિરેષ હરતાત્કષ્ટં સમગ્રં હરિઃ ૦૧૦.

સ્તોત્રસ્ય શ્રવણાત્ દશાકૃતિધૃતઃ સ્યાન્નાસ્ય પાઠાચ્ચભીઃ
સ્તોયાર્તેર્નિરયાર્તિતોડસુરગણાત્ વ્યાઘ્રાદિતો દુઃસ્થલાત્;
રાજભ્યશ્ચ કદધ્વતો રિપુગણાદજ્ઞાનતોડથોકલેઃ
દેહાંતે સુગતિર્નૃણાં કરુણયા સ્યાદીનબંધોર્હરિઃ ૦૧૧.

સંપ્રદાયની સાહિત્યસૃષ્ટિ અનેક અદ્ભુત રત્નોથી વિભૂષિત છે. સંપ્રદાયનાં સાહિત્યરત્નોમાં શિક્ષાપત્રી મુગટમણિ જેમ રત્નશિરોમણિ છે; શિક્ષાપત્રી ઉપરાંત બીજાં પાંચ રત્નો પણ એ સૃષ્ટિમાં વિલસી રહ્યાં છે. શતાનંદ મુનિકૃત સર્વમંગલસ્તોત્ર અને જનમંગલસ્તોત્ર પહેલાં બે રત્નો છે; નિત્યાનંદ મુનિકૃત હરિકવચ એ ત્રીજું સ્તોત્રરત્ન છે. શ્રીમદ્ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં મહર્ષિ વ્યાસે નારાયણકવચ કહેલું છે; પણ હરિકવચ એથી વધુ ગૌરવ અને વિસ્તારથી કહેલું છે. નારાયણકવચના એકંદરે ૩૩ શ્લોકો છે, તેમાં ૧૧થી ૩૩ સુધીના ૨૨ શ્લોકોમાં નારાયણકવચ કહેવામાં આવ્યું છે; જ્યારે હરિકવચમાં એકંદરે ૮૩ શ્લોકો છે, જેમાં ૬થી ૭૨ સુધી ૬૭ શ્લોકમાં હરિકવચનું ગાન કરેલું છે. **નારાયણકવચ અને હરિકવચમાં** બીજો પણ એક તફાવત છે : નારાયણકવચમાં જુદાં જુદાં ભગવત્સ્વરૂપોનાં નામ ગણાવીને તે કવચરૂપે રક્ષણ કરે, એવી યાચના કરવામાં આવી છે, જ્યારે હરિકવચમાં ભગવાને પોતાના ભક્તોના રક્ષણ માટે જે લીલા કરેલી છે તેનું સ્મરણ કરીને, એવી લીલા કરનાર ભગવાન કવચ બનીને રક્ષણ કરે એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. ચોથું સ્તોત્રરત્ન **સંકટહર દશાવતાર સ્તોત્ર** છે. પાંચમું સ્તોત્રરત્ન છે વિશ્વમંગળ. નિત્યાનંદ સ્વામીએ રચેલા મહાગ્રંથ હરિદિગ્વિજયના ૪૯ ઉલ્લાસ છે, દરેક ઉલ્લાસના અંતભાગે શ્રીહરિની પ્રાર્થનાનો એક શ્લોક ગાયેલો છે. એ શ્લોકોના સમૂહને વિશ્વમંગળ નામ આપેલું છે. આ લઘુ લેખમાં સંકટહર સ્તોત્રરત્નનો અર્થ સમજવાનો અને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૨. **સંકટહરસ્તોત્રની રચનાનો ઇતિહાસ** સમજવા જેવો છે. કારિયાણીના માંચા ખાયર (ખટ્વાંગ રાજા), ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સરધાર ગામમાં ઊજવેલા જન્માષ્ટમી મહોત્સવમાં ભાગ લઈને પોતાના ગામ પાછા ફરતાં રસ્તામાં પોતાના અંગત સગા (બન્નેની ત્રીજી પેઢીએ, એક ભાઈએ ગઢડા અને બીજા ભાઈએ કારિયાણી વસાવ્યું હતું.), ગઢપુરનિવાસી એભલ ખાયરના ઘેર બે રાત રોકાયા હતા. વિદાય થાય છે તે દિવસે, એભલ ખાયર પોતાને નજીકના પાડોશી ભડલી ગામના ભાણ ખાયર તરફથી વારંવાર થતી ઉપાધિઓ તથા

કુટુંબમાં પોતાના ભાઈ જોવા ખાયર તરફથી વારંવાર થતી આંતરિક ઉપાધિઓની વાત કહે છે; અને આ પ્રકારની આંતરબાહ્ય ઉપાધિઓથી રક્ષણ મેળવવાનો ઉપાય પૂછે છે ત્યારે, આંતરબાહ્ય સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી સદા રક્ષણ કરે એવા આ સંકટહર દશાવતાર સ્તોત્રનો માંચા ખાયર ઉપદેશ આપે છે. **શતાનંદ મુનિએ** એ વાત ઓગણીસ અક્ષરના સુમધુર પણ અર્થગંભીર **શાર્દૂલવિકીરિત છંદમાં**, સત્સંગિ-જીવનના બીજા પ્રકરણના ૨૬મા અધ્યાયમાં ૮થી ૧૯ સુધી અગિયાર શ્લોકમાં ગૂંથી લીધેલી છે. ‘**સ હરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ।**’ એ સ્તોત્રરત્નની ધ્રુવપંક્તિ છે. દરેક શ્લોકની ચોથી પંક્તિના અંત ભાગમાં એ ગાયેલી છે.

૩. **આ સ્તોત્રની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ** સુજ્ઞજનોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે : (૧) પરમાત્મા પોતાના ભક્તજનોના લાલનપાલન માટે જેવો સેવક, જેવું કાર્ય અને જેવું સ્થળ તેનો વિચાર કરીને જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે અવતાર ધારણ કરે છે. **ભગવાનના** એવા **અવતારોની** સંખ્યા અગણિત છે; પણ ભારતીય સત્શાસ્ત્રોમાં ભગવાનના ચોવીસ અવતારોની ગાથા મુખ્યત્વે ગાયેલી જોવા મળે છે. ચોવીસ અવતારો પૈકી મુખ્ય દસ અવતારોમાં જેમની ગણના થાય છે એમનાં નામો કાળક્રમ પ્રમાણે નીચે મુજબ છે : (૧) મત્સ્ય, (૨) કૂર્મ, (૩) વરાહ, (૪) નૃસિંહ, (૫) વામન, (૬) પરશુરામ, (૭) રામ, (૮) કૃષ્ણ, (૯) બુદ્ધ અને (૧૦) કલ્કિ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સિદ્ધાંતરૂપે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, ‘ભગવાનના અવતારો, પુરુષોત્તમ પરમાત્મામાંથી પ્રગટ થાય છે અને પોતાનું કાર્ય પતે એટલે પાછા પુરુષોત્તમમાં જ લીન થાય છે.’ એમણે વળી પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, ‘સૃષ્ટિસર્જનની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલાં તત્ત્વો — અક્ષરબ્રહ્મ, માયા પ્રકૃતિપુરુષ, મહતત્ત્વ, વિરાટપુરુષ, બ્રહ્માદિ ત્રિમૂર્તિ સ્વરૂપ વગેરે, પુરુષોત્તમ પરમાત્માએ પ્રેરેલી અને અર્પેલી શક્તિના પ્રતાપે જ સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ કરે છે; એમનામાં જગતવ્યાપાર કરવાની શક્તિ સ્વયં હોતી નથી. તેથી એ બધાં **પરમાત્માનાં** શક્તિસ્વરૂપો છે. એ સ્વરૂપોનું દર્શન, અર્ચન, પૂજન કરતી વખતે દર્શકે શક્તિના મૂળ આધાર અને પ્રેરક સ્વરૂપે રહેલા પુરુષોત્તમ પરમાત્માનું

જ દર્શનપૂજન કરવું ઘટે છે.’ આ સંકટહર દશાવતાર સ્તોત્રમાં તેથી દશાવતાર સ્વરૂપે બિરાજી રહેલા શ્રીહરિની આંતર્બાહ્ય સંકટોથી રક્ષણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરેલી છે. દા. ત., મત્સ્યાવતારની સ્તુતિ વખતે, મત્સ્યાવતારની નહિ પણ એ રૂપે પ્રગટેલા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની જ સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે, એમ નિઃશંક સમજવાનું છે. આ વિશિષ્ટતા સૌ કોઈએ જાણવા-સમજવા જેવી છે.

૪. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંત દ્વારા (૨) એકેશ્વરવાદની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. સર્વ અવતારો અને સર્વશક્તિસ્વરૂપો, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં છે. એ અવતારો ધારણ કરનાર અને એ સ્વરૂપોમાં કાર્યશક્તિ પ્રેરનાર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, એકમેવાદિતીય અદ્વૈત છે — એ સહજાનંદીય એકેશ્વરવાદનું હાર્દતત્ત્વ છે. આ સ્તોત્ર દ્વારા માંચા ખાયર જેવા પરમનૈષ્ટિકવ્રતધારી પરમભાગવત સત્પુરુષે આ વાત સમજાવેલી છે.

૫. સ્તોત્રની ત્રીજી (૩) એક વિશિષ્ટતા પણ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. સ્તોત્રમાં દરેક શ્લોકમાં દરેક અવતારની લીલાનો સારસંક્ષેપ ગાવામાં આવ્યો છે. એ બધા અવતારની લીલાઓ જાણવા-સમજવા માટે તો પુરાણો, જેવાં કે મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, ભાગવત વગેરે તથા મોટા ઇતિહાસો, મહાકાવ્યગ્રંથો, રામાયણ અને મહાભારત વગેરેનો અભ્યાસ કરવો પડે. આ દસ શ્લોકના સ્તોત્રમાં આ બધાં શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસનો સાર સમજાવેલો છે. અને છેલ્લી (૪) વિશિષ્ટતા તો, સ્તોત્રનાં પદોમાં ગાયક માંચા ખાયરના મુખ દ્વારા શતાનંદ મુનિની ભગવત્સ્વરૂપની ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિષ્ઠાના પરિણામે, પૂર્ણકામપણાની જે આનંદમસ્તી અનુભવે છે તે છે. જગતમાં જે કંઈ વિભૂતિમત, તેજસ્વી અને ઐશ્વર્યપૂર્ણ જણાય તેમાં વિભૂતિ, તેજ અને ઐશ્વર્યરૂપે ઇષ્ટ આરાધ્ય પરમેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને નીરખવા અને ગાવા એ જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠા દાખવે છે. સ્તોત્રના શ્રવણપઠનનું ફળ, છેલ્લા અગિયારમા શ્લોકમાં કહેલું છે. સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ કહે છે કે આ સ્તોત્રના પઠનના પરિણામે એ પછી થોડા

દિવસોમાં જ એભલ ખાયરને પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો પ્રત્યક્ષ યોગ થયો હતો; એટલું જ નહિ પણ એમની અને એમના પરિવારની અનન્ય પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને વશવર્તીને ભગવાને કૃપા કરીને ગઢડાને પોતાને રહેવાનું ધામ બનાવ્યું હતું. સુજ્ઞ અને વિવેકી સજ્જનોએ તેથી આ સ્તોત્ર કંઠસ્થ કરીને ભાવપૂર્વક સમજી-વિચારીને તેનો નિત્યપાઠ કરવો જોઈએ :

‘માત્સ્યં રુપમલૌકિકં ભુવિ દધત્કલ્પાંતકાલે નૃપં
સાકં ભૂતરણૌ મહર્ષિભિરપાત્સત્યવ્રતં તોયગઃ ।
તસ્મૈ મત્સ્યપુરાણમાહ ચ હયગ્રીવં નિહત્યાસુરં
ધાત્રેડદાન્નિગમાંશ્ચ યઃ સ હરતાત્કલ્પં સમગ્રં હરિઃ ॥૧॥

— પૂર્વે, કલ્પના અંત ભાગમાં, પ્રલયનાં પૂર, સર્વત્ર ચારેકોર વિનાશ વેરતાં ફરી વળ્યાં હતાં ત્યારે રાજા સત્યવ્રત અને સપ્તર્ષિઓને પૃથ્વીરૂપી નૌકામાં બેસાડીને દિવ્યમત્સ્યનું અલૌકિક સ્વરૂપ ધારણ કરીને જે શ્રીહરિએ સર્વનું રક્ષણ કર્યું હતું; અને એ સ્વરૂપે એ રાજાને અને સપ્તર્ષિઓને ચૌદ હજાર શ્લોકબળ ધરાવતા મત્સ્ય પુરાણનો ઉપદેશ આપ્યો હતો; અને જે સ્વરૂપે હયગ્રીવ નામના અસુરનો નાશ કર્યો હતો; અને જે અસુરે હરી લધેલાં વેદાદિક સત્શાસ્ત્રો બ્રહ્માજીને પાછાં આપ્યાં હતાં, તે મત્સ્ય સ્વરૂપ શ્રીહરિ સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટોથી મારું રક્ષણ કરો.’ ૧.

‘પીયૂષાય પયોનિધિં સ્વમહસા દેવાસુરાણામના—
ધારં, ચોન્મથતાં તુ મંદરગિરિં મજ્જંતમમ્મોનિધૌ ।
પૃષ્ઠે કૂર્મતનુદધાર સહસા કારૂણ્યતો યો જગૌ
સદ્ધર્માશ્ચ મુનિભ્ય ઇષ હરતાત્કલ્પં સમગ્રં હરિઃ ॥૨॥

— પૂર્વે જ્યારે પોતાના કાંડાના બળનું અભિમાન રાખીને દેવો તથા અસુરોએ અમૃતની પ્રાપ્તિ માટે મંદાર પર્વતને રવૈયો બનાવીને સમુદ્રમંથનનું કામ શરૂ કર્યું ત્યારે રવૈયારૂપે રહેલા મંદાર પર્વતને કોઈના પીઠબળનો આધાર નહિ હોવાથી સમુદ્રમાં નીચે ઊતરવા લાગ્યો ત્યારે દેવો અને અસુરોને તેમના અભિમાનરૂપી દોષનું ભાન

કરાવવા માટે અને મંદાર પર્વતને ટેકો આપવા માટે જેમણે કરુણા કરીને કૂર્મનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; અને પોતાની પીઠ ઉપર મંદાર પર્વતને ધારણ કર્યો; અને જેમણે દયા કરીને નારદ વગેરે મુનિઓને સત્તર હજાર શ્લોકબળ ધરાવતા કૂર્મપુરાણ દ્વારા સદ્ધર્મ એટલે ભાગવતધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, એવા કૂર્મ સ્વરૂપ શ્રીહરિ સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી મારું રક્ષણ કરો.’ ૨.

‘યો વારાહતનૂ રસાતલગતાં ક્ષોર્ણી ક્ષણાદુદ્ધૌ
દૈતેયં ચ જધાન સંયતિ હિરણ્યાક્ષં તનુસ્થાધ્વરઃ ।
ધર્માનાહ ભુવેઽભવાય ચ નૃણાં યજ્ઞાન્ વિતત્યાગ્નિલાન્
કલ્પાદૌ પ્રતિવાસરં સ હરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ॥૩॥

— પૂર્વે કલ્પના આદિકાળમાં જ્યારે દિતિપુત્ર દાનવરાજ હિરણ્યાક્ષ, પૃથ્વીને રસાતળમાં લઈ ગયો હતો ત્યારે જેમણે વરાહરૂપ ધારણ કરીને તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો નાશ કર્યો હતો અને ક્ષણવારમાં જ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો; અને જેમણે અનેક જનોના કલ્યાણ માટે ભૂદેવી વગેરેને ઉદ્દેશીને જાતજાતના યજ્ઞોની વિધિઓ અને રહસ્યો સમજાવવાના હેતુથી ચોવીસ હજાર શ્લોકબળ ધરાવતા વરાહપુરાણનો ઉપદેશ આપ્યો હતો; તે વરાહ સ્વરૂપ શ્રીહરિ, મારું સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી રક્ષણ કરો.’ ૩.

‘દૈત્યાનામધિપં હિરણ્યકશિપું હત્વા નૃસિંહાકૃતિઃ
પ્રહ્લાદં ચ તતોઽભિરક્ષ્ય પરમં ભક્તં નિજં નિર્જરાન્ ।
ઇન્દ્રાદીન્ સુરસદ્ગસૌખ્યમુદિતાંશ્ચક્રે ચ ઝ્રોક્ષણો
ભક્તાભીષ્ટફલપ્રદઃ સ હરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ॥૪॥

— જેમણે પોતાના પરમ ભાગવત ભક્ત પ્રહ્લાદના રક્ષણ માટે અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી નેત્રોવાળું નૃસિંહ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને દૈત્યોના રાજા હિરણ્યકશિપુનો નાશ કર્યો હતો; અને જેમણે ઇન્દ્રાદિ દેવોને સ્વર્ગલોકનું રાજ પાછું મેળવી આપ્યું હતું અને તેથી એ દેવો ખૂબ આનંદિત થયા હતા; અને જે પોતાના ભક્તજનોને હમેશાં ઈચ્છિત ફળ

આપનારા છે એવા નૃસિંહ સ્વરૂપ શ્રીહરિ, સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી મારું રક્ષણ કરો.’ ૪.

‘યાચિત્વા ત્રિપદચ્છલેન ચ બલિં ત્રૈલોક્યમિન્દ્રાય યઃ
પ્રાદાદ્વામનમૂર્તિરસ્ય ચ પુનર્દૈવારિકત્વં સ્વયમ્ ।
ચક્રેઽથ ત્રિદિવસ્થિતોઽપિ ચ મનોર્વૈવસ્વતસ્યાવનમ્
સુત્રામાવરજઃ સ મેઽપહરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ॥૫॥

— જેમણે સ્વર્ગલોકનું રાજ ઇન્દ્રને પાછું આપવા માટે છળથી બલિરાજા પાસે પોતાનાં ત્રણ ડગલાં જેટલી પૃથ્વીનું દાન માગ્યું હતું અને તેની પાસેથી દાનમાં મેળવીને સ્વર્ગલોકનું રાજ ઇન્દ્રને પાછું આપ્યું હતું; અને બલિરાજાની પ્રેમભક્તિને વશ થઈને જેમણે બદલામાં એના દ્વારપાળનું પદ સ્વીકાર્યું હતું; અને જેમણે ઇન્દ્રના નાના ભાઈ તરીકે વૈવસ્વત મનુનું રક્ષણ કર્યું હતું, એવા વામનસ્વરૂપ શ્રીહરિ, સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી મારું રક્ષણ કરો.’ ૫.

‘ક્ષત્રં ધોરતરં ચ કાપથગતં ત્રિઃસપ્તકૃત્વશ્ચ યો
હત્વા સાન્વયકાર્તવીર્યનૃપતિપ્રાણાપહ્દભાર્ગવઃ ।
રામઃ પર્શુકરો ઘરામરકરપ્રત્તાસમુદ્રક્ષિતિઃ
સિદ્ધર્ષિસ્તુતસદ્ગણાઃ સ હરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ॥૬॥

— જેમણે ભૃગુકુળના જમદગ્નિ ઋષિના પુત્રરૂપે પ્રગટીને સહસ્રાર્જુન કાર્તવીર્ય નામના રાજાનો, એના પરિવાર સહ, હાથમાં પરશુ ગ્રહણ કરીને તે વડે નાશ કર્યો હતો; અને જેમણે કુમાર્ગે ચાલી રહેલા અને ધોર અનાયારો કરી રહેલા ક્ષત્રિય રાજાઓનો પરશુ વડે એકવીસ વખત સંહાર કર્યો હતો; અને જે પરશુરામ તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને જેમણે ક્ષત્રિય રાજાઓ પાસેથી સમુદ્રના છેડા સુધી વિસ્તરેલી પૃથ્વીનું બ્રાહ્મણોને અને ઋષિમુનિઓને દાન કર્યું હતું અને તેથી જેમના યશનું ગાન સિદ્ધો અને ઋષિમુનિઓએ પણ કર્યું હતું, એવા પરશુરામરૂપ શ્રીહરિ, સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી મારું રક્ષણ કરો.’ ૬.

‘ધર્માત્મા પિતુરાજ્ઞયા સદયિતાસૌમિત્રિરાપ્તો વનં
બદ્ધવા સેતુમપાનિધૌ સ્વમહસા લંકેશ્વર સાન્વયમ્ ।
યોષાહારિણમાશુ યો નિહતવાન્ધર્મેણ સર્વાઃ પ્રજાઃ
રામઃ સ્માવતિ પુત્રવત્સ હરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ॥૭॥

— જે પોતે ધર્મના આત્મા — આધાર છે, પિતા દશરથની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને જે પ્રિયપત્ની સીતા તથા સુમિત્રાના પુત્ર અને પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનવાસ ગયા હતા, જેમણે અજોડ ઐશ્વર્ય દાખવીને મહાસાગર ઉપર સેતુ — પુલ બાંધ્યો અને પોતાની પત્ની સીતાજીનું અપહરણ કરનાર લંકાધિપતિ રાવણનો જેમણે સપરિવાર નાશ કર્યો અને જેમણે પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કર્યું, એવા મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રરૂપે જેમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો તે શ્રીહરિ મારાં સમગ્ર કષ્ટનું નિવારણ કરો.’ ૭.

‘કંસાદીનસુરાન્નિહત્ય નૃપતીન્ભારાન્ભુવો ભૂરિશો
ગોભૂસાધુઘરામરામરવૃષાન્ પાતિ સ્મ યઃ સર્વતઃ ।
લોકક્ષેમકરસ્વરુપચરિતો વિઘ્નૌઘવિદ્રાવણઃ
શ્રીકૃષ્ણઃ સ યદૂત્તમોઽપહરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ॥૮॥

— જે વસુદેવ દેવકીને ઘેર જન્મ ધરીને યાદવકુળમાં ઉત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણ નામે પ્રગટ થયા અને જેમણે ભૂમિને ભારે ભારરૂપ એવા કંસ વગેરે ઘણા રાજાઓનો નાશ કર્યો અને ગોપી, ગોવાળ, ગાય, સાધુજનોનું સર્વ રીતે રક્ષણ કર્યું; અને જેમનું સ્વરૂપ અને ચરિત્ર હમેશાં લોકોનું કલ્યાણ કરનારું છે અને જે સર્વ વિઘ્નોના મોટા સમૂહનો નાશ કરનારા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ શ્રીહરિ, સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી મારું રક્ષણ કરો.’ ૮.

‘શ્રીબુદ્ધોઽસુરબુદ્ધિમોહચરિતઃ સદ્ધર્મસંસ્થાપકઃ
પાર્ષંડાદવિતાત્મભક્તનિકરઃ કારુણ્યવારાંનિધિઃ ।
હિંસાહીનમગ્ધપ્રવર્તનયશા યઃ શુદ્ધબુદ્ધિપ્રદઃ
સંસારાર્ણવતારકઃ સ હરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ॥૯॥

— જેમણે આસુરી બુદ્ધિવાળા જનોને મોહ પમાડે એવાં ચરિત્રો

શ્રીબુદ્ધ નામે કર્યા હતાં, જે સદ્ધર્મના સંસ્થાપક છે, પોતાના ભક્તજનોનું જેમણે પાખંડ ધર્મોથી રક્ષણ કર્યું છે, જે કુરુણાના સાગર છે, અહિંસામય યજ્ઞોનું પ્રવર્તન કરીને જેમણે યશ મેળવ્યો હતો, જે શુદ્ધબુદ્ધિ આપનારા છે અને મુમુક્ષુઓને સંસારરૂપી સાગરમાંથી તારનારા છે, એવા બુદ્ધ સ્વરૂપ શ્રીહરિ મારું સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી રક્ષણ કરો.’ ૯.

‘આરુહ્યાશ્વમમર્ત્યદત્તમવનૌ નિર્સ્ત્રિશપાણિશ્ચરન્
કલ્કી પાપિનરાધિપાંશ્ચ બહુશો હત્વાઽવસાને કલેઃ ।
ધર્મ સ્થાપયિતા વિશુદ્ધમચિલ્લં યઃ સ્વાંગસંગાનિલ—
સ્પર્શોચ્છિન્નકુબુદ્ધિરેષ હરતાત્કણં સમગ્રં હરિઃ ॥૧૦॥

— કળિયુગના અંતભાગમાં જે કલ્કી નામ ધારણ કરીને પ્રગટ થશે અને હાથમાં અતિ તીક્ષ્ણ તરવાર ધારણ કરીને દેવોએ આપેલા અશ્વ ઉપર બેસીને, પૃથ્વી ઉપર વિચરશે અને પાપના મૂળ એવા અનેક રાજકર્તાઓનો નાશ કરશે, પૃથ્વી ઉપર સદ્ધર્મનું સ્થાપન કરશે; અને પોતાનાં દિવ્યાંગના યોગથી પાવન થયેલા પવનના સ્પર્શ માત્રથી જ કુબુદ્ધિ અને અજ્ઞાન દૂર કરશે, એવા કલ્કીસ્વરૂપ શ્રીહરિ સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી મારું રક્ષણ કરો.’ ૧૦.

આ સ્તોત્રના શ્રવણપઠનનું ફળ :

‘સ્તોત્રસ્ય શ્રવણાદ્દશાકૃતિધૃતઃ સ્યાન્નાસ્ય પાઠાચ્ચભી
સ્તોયાર્તેર્નિરયાર્તિતોઽસુરગણાદ્વ્યાઘ્રાદિતો દુઃસ્થલાત્ ।
રાજભ્યશ્ચ કદધ્વતો રિપુગણાદ્જ્ઞાનતોઽથોકલેઃ
દેહાંતે સુગતિર્નૃણાં કરુણયા સ્યાદીનબન્ધોર્હરેઃ ॥૧૧॥

— મત્સ્યાદિક દસ અવતાર ધારણ કરનારા દીનબંધુ શ્રીહરિના આ સ્તોત્રના શ્રવણપઠનથી જળસંબંધી પીડા, નરકનાં દુઃખો, અસુરો અને સિંહવાઘ વગેરે હિંસક પ્રાણીથી પીડા, દુર્ગમ સ્થળ અને દુષ્ટ રાજકર્તાઓથી થતી પીડા, કુમાર્ગમન, શત્રુઓ, અજ્ઞાન અને કળિયુગના ભયથી રક્ષા થાય છે; અને શ્રીહરિની કૃપાથી નિઃશ્રેયસ એટલે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે.’ ૧૧.

૧૭. પ્રાપ્તોડસ્મિ ભક્તિતનયં શરણં હરિ ત્વામ્ ।

(પ્રાર્થના સ્તોત્ર - વસંતતિલકા છંદ)

હે નીલકંઠ ! શરણાગતજીવપાલં,
સંસારસિંધુ પતિતોદ્ધરણૈકકૃત્યમ્;
સ્વાનાં સુખં વિતરિતું ધૃતનૈકરુપં,
પ્રાપ્તોડસ્મિ ભક્તિ તનયં શરણં હરિં ત્વામ્ ૧.

સ્વામિન્ સદાકૃતિકરણાર્દ્રવિલોચનાબ્જં,
સ્વાતિપ્રિયોદ્ધવમતાબ્જવિકાશનાર્કમ્,
પાખંડખંડનપટું સ્વજનાર્દ્રયિત્તં, પ્રાપ્તોડસ્મિ ૨.

મુક્તિપ્રદં ભવભયાર્તજનસ્ય, બંધુમ્
ધર્માદિય ભક્તિપથપોષણતત્પરં ચ;
ભક્તિપ્રિયં સુરનરાધિપવંદ્યપાદં, પ્રાપ્તોડસ્મિ ૩.

નારાયણં ધૃતમનોહરવર્ણિવેષં,
ધર્મં ચ નૈષ્ઠિકમિહ પ્રથયતમાદ્યમ્;
તાપત્રયાભિભવકારીગુણાનુવાદં, પ્રાપ્તોડસ્મિ ૪.

શર્મપ્રદાતુમવનૌ સ્વસતામદભ્રં,
હંતું ચ તત્પ્રતીપ દુષ્ટજનાન્સદીશમ્;
ભક્તૌ વૃષાદૃત શુભાંગમજં રમેશં, પ્રાપ્તોડસ્મિ ૫.

યસ્યેક્ષણં સ્મરણકીર્તનવંદનાનિ,
પ્રીત્યાર્હણં શ્રવણમાશુહરંતિ પાપમ્;
મોક્ષં દિશન્તિ ભવપાશનિબંધનાત્તં, પ્રાપ્તોડસ્મિ ૬.

યસ્યાશ્રયાદવરજંતુરપિ સ્વપાપં,
હિત્વાડપ્ય દેવવરણીયમથસ્વરૂપમ્;
એત્યક્ષરે નિવસનં, તમતીત્ય વિઘ્નાન્, પ્રાપ્તોડસ્મિ ૭.

દીનાનુકંપિતમરં શરણાગતાઘ-
સ્તોમંગુણજ્ઞ ન ગણ્ય ગુણં તદીયમ્;
અપ્યલ્પમીશ સુભગં બહુ મન્યમાનં, પ્રાપ્તોડસ્મિ ૮.

સંસારસિંધુપતિતસ્ય નિજાઘતઃ સ્વ-
પ્રારબ્ધકર્મ પરિભુક્તવતોડલ્ય બુદ્ધેઃ;
વીક્ષ્ય સ્વયં સ્વભિરુદં કુરુ મે ભવાબ્ધે,
રુદ્ધારમાર્તિહરણં પ્રણમામ્યહં ત્વામ્. ૯.

૧. પ્રાર્થનામાં કલ્પનાતીત બળ રહેલું છે. મન જેમના સ્વરૂપની કલ્પના કરી શકતું નથી, વાણી જેમના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકતી નથી અને મોટા જ્ઞાની મહાત્માઓ અને યોગેશ્વરો હાથ જોડીને જેમના માટે નેતિ નેતિ શબ્દો ઉચ્ચારે છે, એ પરાત્પર પરમાત્માને એકમાત્ર પ્રાર્થના પ્રત્યક્ષ કરે છે. પ્રાર્થના, માણસમાં રહેલા પશુના ધર્મોનો નાશ કરે છે અને એને માણસ બનાવે છે; માણસમાંથી પછી દેવ બનાવે છે અને દેવમાંથી દેવેશ્વર અને દેવેશ્વરમાંથી મુક્ત બનાવે છે; અને સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ, સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્ય બધી દૃષ્ટિએ ભગવાનનું સાધર્મ્ય પમાડે છે. પ્રાર્થના નિર્બળનું બળ છે, એ નિર્ધનનું ધન અને નિરક્ષરની વિદ્યા છે. પ્રાર્થનાને સમય કે સ્થળનું કોઈ બંધન નડતું નથી; જ્ઞાની, અજ્ઞાની અને નાનામોટાનો કોઈ ભેદ, પ્રાર્થનામાં આડે આવતો નથી. પ્રાર્થનાની કોઈ વિધિ નથી, કોઈ નિષેધ નથી. પ્રાર્થના માટે એક જ વસ્તુની જરૂર છે ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયયુક્ત હૃદયનો શુદ્ધ અને નિષ્કામ આર્તભાવ. એવી એક પ્રાર્થનાના સ્તોત્રના અર્થનો અત્રે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨. આ પ્રાર્થના-સ્તોત્રના કર્તા અખંડાનંદવર્ણી છે. હરિચરિત્ર નામના સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા સુંદર ગ્રંથના ચોથા પરિચ્છેદના

આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાનની મહાપૂજા કેવી રીતે કરવી એની વિધિ એમણે સમજાવેલી છે. આ સુંદર ગ્રંથ હજી અપ્રગટ છે, એ એક ખૂબ દુઃખ ઉપજાવે એવી હકીકત છે. મહાપૂજાના અંતે આ અનુપમ સ્તોત્રથી અખંડાનંદવર્ણીએ ભગવાનની આર્તભાવે પ્રાર્થના કરેલી છે. ‘ભગવાનની મહાપૂજા’ એ શબ્દોનો સંકેતાર્થ સુજાજનોએ પ્રથમ સમજી લેવાની જરૂર છે. શિક્ષાપત્રીના ૭૭મા શ્લોકમાં આશ્રિતોએ ચાતુર્માસમાં ગ્રહણ કરવાના આઠ વિશેષ નિયમો ગણાવેલા છે. તેમાં ‘વિષ્ણોઃ મહાપૂજા’ પણ ગણાવેલી છે. પણ એ મહાપૂજા અને અખંડાનંદવર્ણીએ સૂચવેલી મહાપૂજામાં થોડો પણ મહત્ત્વનો તફાવત છે. શિક્ષાપત્રીમાં સૂચવેલી મહાપૂજા એટલે ભગવત્પ્રતિમાની *ખોડશોપયારે પૂજા કરવી તે. અખંડાનંદવર્ણીએ જે મહાપૂજા સૂચવેલી છે તેમાં ખોડશોપયાર પૂજાની બધી વિધિનો સમાવેશ થાય છે; તદુપરાંત રાજોપયાર એટલે જેમાં છત્ર ધરવું, ચામર ઢોળવું, દર્પણ દેખાડવું, પંખો નાખવો, સૂર્યનમસ્કાર જેમ નમન કરવું, નૃત્ય કરવું, ગાન કરવું અને વાજિંત્ર વગાડવાં, એ આઠ ઉપયાર વિધિનો પણ સમાવેશ થાય છે. પણ એક મહત્ત્વનો તફાવત એ છે કે આ મહાપૂજામાં ભગવાનનાં અંગ ગણાતાં અવતાર સ્વરૂપો અને મુક્ત સ્વરૂપોની પણ ભગવાનની સાથે ભગવત્પ્રસાદી યુક્ત દ્રવ્યો વડે પૂજા થાય છે. એટલે આ મહાપૂજાને ‘સાંગ મહાપૂજા’ કહેવામાં આવે છે.

૩. આજે સંપ્રદાયમાં સાંગ મહાપૂજાનો પ્રચાર ખૂબ વધતો જતો જણાય છે. પણ તે સાથે જ ક્ષેપક વિધિઓ- મૂળમાં ન હોય એવી ક્ષેપક વિધિઓ પણ એમાં દાખલ થયેલી છે; એટલું જ નહિ પણ અખંડાનંદવર્ણીએ યોજેલી મહાપૂજાનું સ્વરૂપ ફરી જાય એવી રીતિઓ પણ કેટલેક સ્થળે દાખલ થયેલી છે. સ્કંદપુરાણના વિષ્ણુખંડના બત્રીસ

અધ્યાયોના સમૂહને વાસુદેવ માહાત્મ્ય નામે ઓળખવામાં આવે છે; તેમાં ભગવાન શ્રીવાસુદેવને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને, એકંદરે પાંચ આવરણોમાં જુદા જુદા ભગવદાવતારો અને મુક્ત પુરુષોની પ્રતિષ્ઠા કરીને વાસુદેવ મહાપૂજા ઉપદેશેલી છે. એ પદ્ધતિને અનુસરીને અખંડાનંદવર્ણીએ, સર્વાવતારી ભગવાન શ્રીહરિકૃષ્ણને મધ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત કરીને જુદા જુદા મુક્તો અને ભગવદાવતારોની પાંચ આવરણોમાં પ્રતિષ્ઠા કરીને શ્રીહરિકૃષ્ણમહાપૂજા પ્રવર્તાવેલી છે. શ્રીવાસુદેવ-મહાપૂજામાં એકંદરે એકસો અને આઠ મૂર્તિઓ અને નામો મહાપૂજા માટે પસંદ કરેલાં છે; અખંડાનંદવર્ણીએ પણ તે જ પ્રમાણે એકંદરે એકસો અને આઠ મૂર્તિઓ અને નામો, ભક્તિધર્માન્વિત શ્રીહરિકૃષ્ણ મહારાજ, વત્તા પૂ. રામપ્રતાપભાઈ અને પૂ. ઈચ્છારામભાઈ, વત્તા પૂ. અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ તથા પૂ. રઘુવીરજી મહારાજ એ પાંચ પહેલા આવરણમાં અને બાકીના ચાર આવરણોમાં સોળ ભગવદાવતારો તથા સત્યાશી મુક્તાત્માઓ મળી એકસો અને ત્રણ મૂર્તિઓ અને નામોની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે. પોતાની બુદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવા માટે યા બીજો કોઈ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે આજે અખંડાનંદવર્ણીએ યોજેલી મહાપૂજાને બદલે પાંચેક પ્રકારની જુદી જુદી મહાપૂજા પદ્ધતિઓ પ્રચલિત થયેલી જણાય છે : ગોપાળાનંદ સ્વામીના નામે પ્રચલિત થયેલી મહાપૂજા પદ્ધતિમાં એકંદર નામોની સંખ્યા એકસો આઠ નહિ, પણ એકસો બાર ગણાવેલી છે; ત્રીજા આવરણમાં સિદ્ધેશ્વરાનંદ, સિદ્ધાનંદ, સુલભાનંદ વગેરે ચાર નામો વધારાનાં ગણાવેલાં છે. નિશ્ચિત ભગવત્પ્રતિમા પાસે બેસીને આ નામો બોલીને તુલસી યા અક્ષત અર્પણ કરવામાં આવે એટલે મહાપૂજા પૂરી થયેલી મનાય છે. અખંડાનંદવર્ણીએ યોજેલી મહાપૂજામાં ગણપતિની અને વરુણની (તીર્થની) સ્વતંત્ર પૂજાવિધિ દાખવેલી નથી; એમાં ભગવદાભિષેકનો વિધિ ‘હે ધર્મપુત્ર હરિકૃષ્ણ’ એ એકસો આઠ નામોવાળા સ્તોત્ર સાથે પુરુષસૂક્ત વગેરે મંત્રો બોલીને કરાતી અભિષેકવિધિ પણ દાખવેલી નથી. મહાપૂજામાં ગણપતિની અવતારોમાં ગણના કરીને એ સ્થાને એમની પ્રતિષ્ઠા પૂજા વગેરે થતી

* સોળ ઉપયારમાં ૧. આવાહન, ૨. આસન, ૩. પાદ, ૪. અર્ધ, ૫. આયમન અને સ્નાન, મલાપકર્ષ સ્નાન, પંચામૃત સ્નાન અને અભિષેકનો સમાવેશ થાય છે, ૬. વસ્ત્રાભૂષણ, ૭. યજ્ઞોપવિત, ૮. ચંદન અક્ષત અને સુગંધી તેલ, ૯. પુષ્પહાર, ૧૦. ધૂપ, ૧૧. દીપ, ૧૨. નૈવેદ્ય, જેમાં મુખવાસ અને વિશેષ ફલાર્થનો સમાવેશ થાય છે, ૧૩. આરતી, ૧૪. પ્રદક્ષિણા, ૧૫. નમસ્કાર અને ૧૬. પ્રાર્થના એનો સમાવેશ થાય છે.

હોવાથી અખંડાનંદવર્ણીએ ગણેશની સ્વતંત્ર પૂજાવિધિ યોજેલી નહિ હોય એમ જણાય છે; છતાં કેટલાક એ વિધિ ખૂબ લંબાણથી કરે છે. કેટલાક વળી સર્વમંગલ સ્તોત્રનાં એક હજાર ભગવાનનાં નામો બોલીને તુલસીદલ અર્પણ કરે છે; અખંડાનંદવર્ણીએ એકસો આઠ નામ બોલીને તુલસીદલ અર્પણ કરવાનું કહ્યું છે; ત્યારે કેટલાક વળી શુભ કાર્યોમાં ગણેશપૂજા કરવાની જે પ્રણાલિકા આદિકાળથી ચાલતી આવે છે એનો ભંગ ન થાય એવી રીતે સંક્ષેપમાં ગણેશપૂજા કરાવે છે. આજે મહાપૂજામાં જે જુદાં જુદાં પાંચ છ સ્થાપનો કરાવવામાં આવે છે તે અખંડાનંદવર્ણીએ યોજેલાં નથી. એમણે તો સામાન્ય માણસ પણ સરળતાથી ભગવાનની મહાપૂજા કરી શકે એવી જ વિધિ દાખવેલી છે. બીજી એક મહાપૂજા પદ્ધતિ, આદિનારાયણના નામે પ્રચલિત થયેલી છે; સંપ્રદાયમાં એ પૂજા પદ્ધતિનાં પુસ્તકો અત્યાર સુધીમાં પાંચેક વખત છપાઈને બહાર પડેલાં છે; સૌથી વધારે નવાઈ પમાડે એવું જે તત્ત્વ એ મહાપૂજામાં વર્તાય છે તે એ છે કે, એમાં ભગવાન શ્રીહરિકૃષ્ણનું નામ જ કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે. એક માત્ર સંકલ્પ એટલે જેમાં સ્તોત્રના ઋષિ, છંદ, દેવતા વગેરેનાં નામો ઉચ્ચારવામાં આવે છે, તેમાં ‘અવતારિ શ્રીહરિકૃષ્ણભગવદ્દેવતા ।’ એમ શ્રીહરિકૃષ્ણ મહારાજનું નામ બોલવામાં આવે છે. જ્યારે સૌ કોઈને સુલભ અને સુખરૂપ થાય એવી અખંડાનંદવર્ણી જેવા પરબ્રહ્મણિષ્ઠ અને સંપ્રદાયપરાયણ વિદ્વાન સંતે યોજેલી ભગવાન શ્રીહરિકૃષ્ણ મહાપૂજા પદ્ધતિ ઉપલબ્ધ હોય ત્યારે બીજી એની અયોગ્ય નકલ કહી શકાય એવી પૂજા પદ્ધતિઓ શા માટે પ્રચલિત થયેલી છે, એ સમજી શકાતું નથી. અખંડાનંદવર્ણીએ સૂચવેલી મહાપૂજા પદ્ધતિ ખર્ચની દૃષ્ટિએ સૌ કોઈને પોષાય એવી છે, ક્રિયાવિધિની દૃષ્ટિએ સૌ કોઈ કરી શકે એવી સરળ છે અને ધ્યેયસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ તત્કાળ ફળ આપે એવી સર્વોત્તમ કહી શકાય એવી છે.

૪. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ભગવાનની સાંગ મહાપૂજા પદ્ધતિ દર્શાવેલી છે (સ્કં. ૧૧, અ. ૨૭); સાંગ એટલે નંદસુનંદાદિ પાર્ષદો તથા ભગવત્શક્તિ સ્વરૂપો એ સહ પૂજાવિધિ જણાવેલી છે.

સત્સંગિજીવનના પ્ર. ૩, અ. ૩૩માં પણ ભગવાનની સાંગ મહાપૂજા-વિધિ સમજાવેલી છે. દરેક એકાદશીએ, આશ્રિતે ભગવાનની સાંગ મહાપૂજા કરવી જોઈએ. સત્સંગિજીવનમાં, ‘મહાપૂજા’ શબ્દને બદલે ‘શ્રીકૃષ્ણ મહાર્ચન’ શબ્દ વાપરેલો છે. વિધિની વિગતો સમજાવતાં એમાં શ્લોક ૧૨૩માં કહ્યું છે કે,

‘ચતુર્વિંશતિસંખ્યાકૈઃ પૂર્વોક્તૈઃ કેશવાદિભિઃ ।

નન્દાદિભિઃ પાર્ષદૈશ્ચ તમર્ચેત્સ સહશ્રિયમ્ ॥

— ચોવીસ એકાદશીઓના ચોવીસ અધિપતિઓ, કેશવાદિ ચોવીસ ભગવત્સ્વરૂપો, એમની ચોવીસ શક્તિઓ તથા નંદસુનંદાદિ પાર્ષદો સહ અને રાધિકા તથા લક્ષ્મીજી સહ, ભગવાનની મહાપૂજા કરવી જોઈએ. દરેક એકાદશીના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે જુદાં જુદાં ભગવત્સ્વરૂપોનાં નામો ગણાવેલાં છે; અને એ દરેકની જુદી જુદી શક્તિઓનાં નામો પણ ગણાવેલાં છે : દા. ત., માગશર સુદ ૧૧નું નામ મોક્ષદા, અધિષ્ઠાતા દેવ કેશવ, શક્તિનું નામ શ્રી; આષાઢ સુદ ૧૧નું નામ શયની, અધિષ્ઠાતા દેવ વામન અને શક્તિનું નામ કમળા. આ પ્રમાણે સાંગપૂજાવિધિ શ્લો. ૧૩૫થી ૧૭૮ સુધી ૪૫ શ્લોકોમાં જણાવેલી છે.

૫. મહાપૂજાની શરૂઆત પહેલવહેલી ક્યારથી થઈ તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. હરિચરિત્ર ગ્રંથની રચનાનો સમય એ ગ્રંથમાં જણાવેલો નથી; પણ મહાપૂજાના અંગદેવોમાં જે નામો, ખાસ કરીને ગૃહસ્થ હરિભક્તોનાં નામો, ગણાવેલાં છે તે ઉપરથી શ્રીજી મહારાજ અંતર્ધાન થયા પછી મહારાજ અને ગોપાળાનંદ સ્વામીએ દેહત્યાગ કર્યો એ અરસામાં એ શરૂ થયેલી હોય એમ જણાય છે. મહાપૂજામાં જે નામો — ત્યાગી વર્ગનાં નામો ગણાવેલાં છે તેમાં કેટલાંક નામો બે વાર આવે છે એ હકીકત તથા ગૃહસ્થ હરિભક્તોનાં નામો જણાવેલાં છે એ કયા ગામના છે એ હકીકત જાણવા-સમજવા જેવી રસપ્રદ છે.

૬. આ અર્થગંભીર પ્રાર્થનાસ્તોત્ર, વસંતતિલકા છંદમાં રચાયેલું છે. એના નવ શ્લોક છે. એની ધ્રુવપંક્તિ છે —

‘પ્રાપ્તોઽસ્મિ ભક્તિતનયં શરણં હરિં ત્વામ્ ॥’

શતાનંદ મુનિએ રચેલા ‘શ્રીવાસુદેવ વિમલામૃત’ અષ્ટકની ધ્રુવપંક્તિના શબ્દો — ત્વાં ભક્તિધર્મતનયં શરણં પ્રપદ્યે । આ ધ્રુવપંક્તિના શબ્દો સાથે ઘણી રીતે મળતા આવે છે. આ સ્તોત્રની શરૂઆત ‘હે નીલકંઠ’ એવા સંબોધનથી થાય છે; યોગાનંદ મુનિના ‘નારાયણં સુખનિધિં પ્રણમામ્યહં ત્વામ્ ।’ એ અષ્ટકની શરૂઆત ‘શ્રી નીલકંઠ’ એ સંબોધનથી થાય છે. પૂજા-મહાપૂજા કરીને ભક્તે ભગવાન પાસે શું માગવું જોઈએ, કેવી રીતે માગવું જોઈએ અને કયા શબ્દોમાં માગવું જોઈએ એ ભાવો, આ સ્તોત્રમાંથી શીખીને જીવનમાં આચરવા જેવા છે. સ્તોત્રમાં સંપૂર્ણ શરણાગતભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે; તે સાથે જ જેનું શરણ સ્વીકારવામાં આવેલું છે, તેનો ઉત્કૃષ્ટ મહિમા પણ અખંડાનંદવર્ણીએ એ પ્રાર્થનાની શરૂઆતમાં ‘નીલકંઠ’ સંબોધન વાપરી સમજ-વિચારીને કહેલો છે. દેવો અને દાનવોએ સમુદ્રમંથન કરતાં નીલકંઠે કાળકૂટ ઝેર એ બન્ને વર્ગના સાધકોને તથા જગતના અન્ય જીવપ્રાણીઓને હાનિકારક ન થાય, તે સાથે જ પોતાના માટે પણ જોખમકારક ન નિવડે તે ખાતર, શિવજીએ હળાહળનું પાન કરીને તેને પેટમાં ન ઉતારતાં, ગળામાં જ એક બાજુએ સંગ્રહ્યું — જેના પરિણામે એમનો શ્વેત કંઠ નીલા રંગનો થયો અને એ નીલકંઠ કહેવાયા. તેમ સર્વેશ્વર શ્રીહરિ, પોતાના શરણે આવેલા જીવોના દોષોને પોતે ગ્રહણ કરે છે; પણ એ દોષોને હૃદયમાં ઉતારતા કે ધારતા નથી, પણ કેવળ ગળામાં જ સંગ્રહે છે અને તેથી એમનો કંઠ ઘનશ્યામ રંગને બદલે નીલા રંગનો થયો અને એ નીલકંઠ કહેવાયા. ભગવાન જીવના અવગુણો સામું જોતા નથી પણ એના હૃદયના ભાવ સામું જુએ છે એટલે એ નીલકંઠ કહેવાય છે. ગજેન્દ્રે ‘હે હરે !’ એવો પોકાર હૃદયના પૂર્ણ આર્તભાવથી કર્યો ત્યારે ગરુડ તજીને ભગવાન એની વહારે તરત જ પાળા પધાર્યા હતા. તેમ ‘હે નીલકંઠ !’ એ નામનો પોકાર અંતરના આર્તભાવે કરવામાં આવે, તો સર્વવ્યાપક અને સર્વજ્ઞ શ્રીહરિ તરત જ ભક્તની વહારે દોડી આવે છે, એ ભાવ મૂર્તિમંત સમજાવવા માટે એમણે આ સંબોધન કરેલું છે.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું નીલકંઠ નામ તપ અને ત્યાગ, સંયમ અને સમર્પણ, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, સેવા, સહિષ્ણુતા અને ક્ષમા તથા જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉચ્ચ આદર્શ દાખવતું નામ છે. એ નામે એમણે તપ કરેલું છે; એ નામે એ વનમાં વિચર્યા છે અને તીર્થોમાં ફર્યા છે; એ નામે એમણે શિષ્યભાવ ભજવી બતાવેલો છે. આ બધી હકીકતનું પૂજકને સ્મરણ થાય એ માટે અખંડાનંદવર્ણીએ આ સંબોધન વાપરેલું છે.

૭. પૂજક ગાય છે કે,

‘હે નીલકંઠ ! શરણાગતજીવપાલં,
સંસારસિંધુ પતિતોદ્ધરણૈકકૃત્યમ્ ।

સ્વાનાં સૂઘં વિતરિતું ધૃતનૈકરુપં,
પ્રાપ્તોઽસ્મિ ભક્તિતનયં શરણં હરિં ત્વામ્ ॥૧॥

— હે નીલકંઠ ! ભક્તિદેવીના પુત્ર શ્રીહરિ, હું આપને શરણે આવ્યો છું.’ ભક્તિપુત્ર શ્રીહરિનો પરિચય કરાવવા માટે ત્રણ વિશેષણો વાપરવામાં આવ્યાં છે : (૧) શરણાગતજીવપાલમ્ । શરણે આવેલા જીવો પાત્ર છે કે કુપાત્ર એનો કોઈ વિચાર ન કરતાં, શરણે આવેલા તમામ જીવોનું જે રક્ષણ કરે છે. (૨) સંસારસિંધુપતિતોદ્ધરણૈકકૃત્યમ્ । — સંસારરૂપી સાગરમાં ડૂબેલાઓનો ઉદ્ધાર કરવો એ જ એક જેમની કૃતિગતિનો હેતુ છે (ભગવાન, જગતનું સર્જન કરે છે એ જીવોના હિત માટે કરે છે; તેમ જ એનો પ્રલય કરે છે એ પણ જીવોના હિત માટે જ કરે છે; એ સિદ્ધાંત આ નાનકડા સૂત્ર દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યો છે); અને (૩) સ્વાનાં સૂઘં વિતરિતું ધૃતનૈકરુપમ્ । — પોતાના ભક્તજનોની રક્ષા અને સુખ માટે જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે ત્યાં એવાં અનેક રૂપો જે ધારણ કરે છે.’ ૧.

‘સ્વામિન્ સદાઽતિકરણાર્દ્રવિલોચનાબ્જં,
સ્વાતિપ્રિયોદ્ભવમતાબ્જવિકાસનાર્કમ્ ।

પાખંડખંડનપટું સ્વજનાર્દ્રચિત્તં, પ્રાપ્તોઽસ્મિ. ... ॥૨॥

— આ શ્લોકની શરૂઆત ‘સ્વામિન્’ શબ્દથી કરવામાં આવેલી છે. પૂજક સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે જેની હું પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું તે શાસ્ત્રોમાં અને જગતમાં જેમને જેમને સ્વામી શબ્દથી ઓળખવામાં આવતા હોય એવા જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ એ સર્વના સ્વામી છે; પણ એમનો સ્વામી બીજો કોઈ નથી. સ્વામી શબ્દમાં સર્વવ્યાપકપણું, સર્વનિયામકપણું, સર્વસમર્થપણું અને સર્વથી સ્વતંત્રપણું — એ ચારે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. એવા હે સ્વામિન્ ! ભક્તિદેવીના પુત્ર શ્રીહરિ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.’ એ સ્વામી શ્રીહરિનો પરિચય ચાર વિશેષણો દ્વારા કરાવવામાં આવ્યો છે :

(૧) સદાતિકરુણાર્દ્રવિલોચનાબ્જમ્ । — કેટલાક આ ચરણમાં ‘અતિકરુણાડ્ર’ શબ્દો બોલે છે પણ તે બરાબર નથી. મહાપૂજામાં અભિષેક વખતે બોલાતા ‘હે ધર્મપુત્ર’ શબ્દોથી શરૂ થતા સ્તોત્રના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘અતિકરુણાર્દ્રવિલોચનાબ્જ’ વિશેષણ આવે છે. પણ અહીં યોજકે ‘અતિકરુણા’ને બદલે ‘અતિકરણ’ શબ્દ સમજી-વિચારીને વાપરેલો છે. જીવોના હિત માટે અલૌકિક અને અનુપમ ક્રિયાઓ (અતિકરણ) સતત કરવા છતાં જેમનાં નેત્રકમળ હમેશાં પ્રેમ અને કરુણાથી સભર ભરેલાં છે.

(૨) સ્વાતિપ્રિયોદ્ભવમતાબ્જવિકાસનાર્કમ્ । — પોતાને અતિ પ્રિય એવા ઉદ્ભવજીએ પ્રવર્તવેલા જ્ઞાનમતરૂપી કમળનો વિકાસ કરવામાં જે સૂર્ય (અર્ક) સમા છે. (૩) પાખંડખંડનપટુમ્ । — પાખંડ જ્ઞાનમત અને પાખંડધર્મનું ખંડન કરવામાં જે અતિ કુશળ છે, અને (૪) સ્વજનાર્દ્રચિત્તમ્ । — પોતાના ભક્તજનો માટે જેમનું હૃદય હમેશાં પ્રેમથી આર્દ્ર — કોમળ વર્તે છે.’ ૨.

‘મુક્તિપ્રદં ભવભયાર્તજનસ્ય બંધુમ્,

ધર્માઢ્યભક્તિપથપોષણતત્પરં ચ ।

ભક્તપ્રિયં સુરનરાધિપવંદ્યપાદમ્, પ્રાપ્તોઽસ્મિ. ... ૥૩॥

‘ભક્તિદેવીના પુત્ર શ્રીહરિ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.’ આ

શ્લોકમાં શ્રીહરિનો પરિચય કરાવવા માટે પાંચ વિશેષણો વાપરેલાં છે : (૧) મુક્તિપ્રદમ્ । — જેમના ચરણકમળનો આશ્રય કરવાથી મુક્તિ મળે છે. (૨) ભવભયાર્તજનસ્ય બંધુમ્ । ભવ એટલે જન્મમરણના ભયથી પીડા પામેલા જીવોના જે બંધુ છે — રક્ષક છે. (૩) ધર્માઢ્યભક્તિ-પથપોષણતત્પરમ્ । — ભગવાનને પામવાના અનેક માર્ગોમાં ધર્મયુક્ત ભક્તિ કરવી એ માર્ગની જે પૃષ્ઠિ કરનાર છે. (૪) ભક્તપ્રિયમ્ । — જે ભક્તોને પ્રિય છે અથવા જેમને ભક્તો પ્રિય છે અને (૫) સુરનરાધિપવંદ્યપાદમ્ । જેમના ચરણો, જીવો અને જગતના રાજાઓ તથા દેવો અને દેવેશો હમેશાં સેવી રહ્યા છે.’ ૩.

‘નારાયણં ઘૃતમનોહરવર્ણિવેષમ્,

ધર્મ ચ નૈષ્ઠિકમિહ પ્રથયંતમાદ્યમ્ ।

તાપત્રયાભિભવકારિગુણાનુવાદં, પ્રાપ્તોઽસ્મિ. ... ૥૪॥

— ‘ભક્તિદેવીના પુત્ર શ્રીહરિ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.’ શ્રીહરિનો પરિચય આ શ્લોકમાં ચાર વિશેષણોથી કરાવવામાં આવ્યો છે : (૧) નારાયણમ્ । — જે નારાયણ છે. નાર એટલે નરનો સમૂહ. પુરુષ સંજ્ઞાથી શાસ્ત્રોમાં જેમનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે તે જીવો, ઈશ્વરો, મુક્તાત્માઓ અને અક્ષરબ્રહ્મ એ બધાના સમૂહને નાર કહેવાય છે. એમનું જે આશ્રયસ્થાન એટલે આધાર હોય તે નારાયણ કહેવાય છે. (૨) ઘૃતમનોહરવર્ણિવેષમ્ । — જેમણે અતિ મનોહર એવો બટુક બ્રહ્મચારીનો વેશ ધારણ કરેલો છે. (૩) ધર્મ ચ નૈષ્ઠિકમિહ પ્રથયંતમાદ્યમ્ । — સર્વ પ્રકારના ધર્મોમાં નૈષ્ઠિકવ્રતનો ધર્મ આઘસ્થાને છે, એ નૈષ્ઠિકવ્રત ધર્મનું જે ભારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરનારા છે અને એના પાલન માટે આગ્રહ કરનારા છે. (૪) તાપત્રયાભિભવકારિગુણાનુવાદમ્ । — જેમના ગુણોના સંકીર્તનથી આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ પ્રકારની ઉપાધિઓ અથવા જન્મમરણ, કર્મપાશ અને વિષયાસક્તિની વાસના એ ત્રણ પ્રકારની ઉપાધિઓ નાશ પામે છે. (અભિભવકારી = પરાજય પામે છે.)’ ૪.

‘શર્મપ્રદાતુમવનૌ સ્વસતામદભ્રમ્

હંતું ચ તત્પ્રતીપદુષ્ટજનાન્સદીશમ્ ।

ભક્તૌ વૃષાઢ્ઢૃતશુંભાંગમજં રમેશં, પ્રાપ્તોઽસ્મિં ... ॥૫॥

— ‘ભક્તિદેવીના પુત્ર શ્રીહરિ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.’ આ શ્લોકમાં પણ શ્રીહરિનો પરિચય કરાવવા માટે પૂજક ચાર વિશેષણો વાપરે છે : (૧) અજમ્ — જે અજન્મા છે; એટલે જેમનાં જન્મ અને કર્મ, દિવ્ય અને અલૌકિક છે. જે અજન્મા છે છતાં (૨) સ્વસતામ્ પોતાના ભક્ત સત્પુરુષોને, અદભ્રં — ભારે મોટા પ્રમાણમાં શર્મ (સુખ), પ્રદાતુમ્ (આપવા માટે), અવનૌ (પૃથ્વી ઉપર); અર્થાત્ જે અજન્મા છે છતાં પોતાના ભક્તજનોને જીવનમાં ખૂબ ખૂબ સુખ આપવા માટે તથા હંતું ચ તત્પ્રતીપદુષ્ટજનાન્ પોતાના ભક્તજનોના વિરોધી (પ્રતીપ-પ્રતિપ શબ્દ બરાબર નથી. ઈ હ્રસ્વ નહિ પણ દીર્ઘ જોઈએ) એવા દુષ્ટજનોનો નાશ કરવા માટે ભક્તૌ વૃષાત્ ઘૃતશુંભાંગમ્ — જેમણે ધર્મદેવ અને ભક્તિદેવીને ઘેર શુભ જન્મ ધારણ કરેલો છે. વળી જે (૩) સદીશમ્ છે અર્થાત્ સત્ય છે અને સર્વના સ્વામી છે; અને જે (૪) રમેશમ્ લક્ષ્મી (રમા)ના પતિ છે.’ ૫.

‘ચસ્યેક્ષણં સ્મરણકીર્તનવંદનાનિ,

પ્રીત્યાર્હણં શ્રવણમાશુ હરંતિ પાપમ્ ।

મોક્ષં દિશન્તિભવપાશનિબંધનાત્તમ્, પ્રાપ્તોઽસ્મિં.... ॥૬॥

— શ્રીહરિનો મહિમા સમજાવતાં પૂજક કહે છે કે, જેમનું પ્રીતિપૂર્વક દર્શન (ઈક્ષણ), સ્મરણ, કીર્તન; વંદન, પૂજન (અર્હણ) કરવાથી અને જેમની કથા સાંભળવાથી પાપનો તરત જ (આશુ) નાશ થાય છે એટલું જ નહિ પણ ભવપાશના (જન્મમરણના) બંધનમાંથી છુટાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એવા ભક્તિદેવીના પુત્ર ! શ્રીહરિ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.’ ૬.

‘ચસ્યાશ્રયાદવરજંતુરપિ સ્વપાપં,

હિત્વાપ્ય દેવવરણીયમથ સ્વરૂપમ્ ।

એત્યક્ષરે નિવસનં, તમતીત્ય વિઘ્નાન્, પ્રાપ્તોઽસ્મિં ... ॥૭॥

— પૂજક શ્રીહરિનો મહિમા સમજાવતાં વળી કહે છે કે, અંતરના શુદ્ધ નિષ્કામ ભાવથી જેમનો આશ્રય કરવાથી, જીવ અધમ હોય या હીન હોય (અવરજંતુ) તોપણ, દેવો જે સ્વરૂપ અને સ્થિતિ પામવા માટે ઈચ્છા કરે છે (દેવવરણીય સ્વરૂપ) તે સ્વરૂપ અને સ્થિતિ પામે છે; અને સર્વવિઘ્નો — ઉપાધિઓને તરી જઈને (તમતીત્ય વિઘ્નાન્) અક્ષરધામમાં જઈને (એત્યક્ષરે) સદા વસે છે, એવા ભક્તિદેવીના પુત્ર શ્રીહરિ, હું આપને શરણે આવ્યો છું.’ ૭.

‘દીનાનુકંપિતમરં શરણાગતાઘ-

સ્તોમમ્ ગુણજ્ઞ ન ગણ્ય ગુણમ્ તદીયમ્ ।

અપ્યલ્પમીશ સુભગં બહુ મન્યમાનમ્, પ્રાપ્તોઽસ્મિં ... ॥૮॥

— પૂજક શ્રીહરિનો મહિમા ગાતાં વળી કહે છે કે, શરણે આવેલાઓના પાપના મોટા સમૂહને (અઘસ્તોમમ્) જે કદી ગણતા નથી — જોતા નથી, એવા એ ગુણગ્રાહક છે એટલે ગુણને જાણનારા અને સમજનારા છે. એટલું જ નહિ પણ શરણે આવેલાઓનો નાનોસરખો ગુણ હોય તોપણ તેને બહુ મોટો ગુણ માનનારા છે એવા પરમ ઉદાર (સુભગમ્) છે. એટલું જ નહિ પણ જે દીન અને દુઃખી જનો ઉપર તરત જ (અરં) અનુકંપા — દયા દાખવનારા છે, એવા ભક્તિદેવીના પુત્ર ! શ્રીહરિ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.’ ૮.

‘સંસારસિંધુપતિતસ્ય નિજાધતઃ સ્વ-

પારબ્ધકર્મ પરિભુક્તવતોઽલ્પ બુદ્ધેઃ ।

વીક્ષ્ય સ્વયં સ્વવિરુદ્ધં કુરુ મે ભવાબ્ધે-

રુદ્ધારમાર્તિહરણં પ્રણમામ્યહં ત્વામ્ ॥૯॥

પ્રાર્થનાના આ છેલ્લા શ્લોક દ્વારા પૂજક પોતે કેવો છે તે કહે છે અને પછી હાથ જોડીને યાચના કરે છે કે હે ભગવન્ ! સંસારસાગરમાં જે ડૂબેલા છે તે તો પોતાના પાપકર્મના કારણે (નિજાધતઃ) પોતાનાં પ્રારબ્ધકર્મોનું ફળ ભોગવે છે; વળી એ અલ્પ એટલે ટૂંકી બુદ્ધિવાળા છે એટલે પોતાનું હિત શામાં રહેલું છે તે સમજી શકે એવા નથી. હું એવો

છું. આ બધી હકીકતનો, કૃપા કરીને તમે પોતે વિચાર કરજો અને જીવોની કરણી સામું ન જોવાનું અને હમેશાં એમના ઉપર કૃપાદષ્ટિ દાખવવાનું તમારું જે બિરુદ — વચન છે તેનો વિચાર કરીને મારો ભવસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરજો. તમે ભીડભંજક છો — આર્તિહરણમ્ મારી પાસે તમારે ચરણે ધરવા જેવું બીજું કંઈ જ નથી; તેથી, હું તમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું.’ ૯.

એમ પૂજા કર્યા પછી આ પ્રાર્થનાસ્તોત્ર બોલીને આશ્રિત પૂજકે ભગવાન પાસે વિનમ્ર ભાવે યાચના કરવી જોઈએ કે,

‘ત્વામાત્મેશ વિસર્જયામિ હૃદિ મે સર્વાંગદેવૈઃ સહ ॥

— હે પ્રભુ ! તમે મારા આત્માના પણ આત્મા છો — ઈશ છો; સર્વ અંગદેવો સહ મારા હૃદયરૂપી કમળમાં આપ નિત્ય બિરાજેલા વસો.’

૧૮. હે ધર્મપુત્ર હરિકૃષ્ણ તપઃ પ્રિયાદ્ય ।

(વસંતતિલકા છંદ)

હે ધર્મપુત્ર હરિકૃષ્ણ તપઃપ્રિયાદ્ય,
નારાયણાખિલગુરો વિજિતેન્દ્રિયેશ,
જ્ઞાનિન્ પ્રભોડનિલસુતેષ્ટ હરે અજન્મન્,
કૃષ્ણં નમામિ સતતં અવતારિણં ત્વામ્. ૧.

ભૂમન્ બૃહદ્વૃતધરાત્મદ વાસુદેવ,
ભક્ત્યાત્મજાસ્તિક મહાવ્રત સાધુશીલ;
સ્વામિન્ સ્વતંત્ર ધનમેયક નીલકંઠ. — કૃષ્ણં ૨

યોગીશ્વરાતિકરુણાર્દ્રવિલોચનાબ્જ,
સિદ્ધેશ્વરોદ્ધવમતાબ્જવિકાસસૂર્ય;
પાખંડખંડનપટો સ્વજનાર્દયિત્ત, — કૃષ્ણં ૩

બ્રહ્મન્ પરાત્પરવિભોડક્ષરવાસ વિષ્ણો,
કારુણ્યસાગર મહામુનિવંદિતાંઘ્રે;
ભક્તપ્રિયોત્તમ નરાધિપવંદ્યપાદ — કૃષ્ણં ૪

મુક્તેડય ચાશ્રિતજનાર્તિહરપ્રતાપ,
ધર્માઢ્યભક્તિપથપોષક દિવ્યમૂર્તે;
તાપત્રયાભિભવાર્તજનાનુરાગ. — કૃષ્ણં ૫

લક્ષ્મીપતે જનપતે સ્વપતે પરાત્મન્,
માયાપતે મુનિપતેડજપતે મહાત્મન્;
ગોપીપતે સુરપતેડર્કપતેડવ્યયાત્મન્, — કૃષ્ણં ૬

શુદ્ધ પ્રગલ્ભ પુરુષોત્તમ મોક્ષદાયિન્,
દાંતાતિશાંત વિશદાશય ભક્તલભ્યઃ,
વાગ્મિન્ ક્ષમાજલનિધે શુભલક્ષ્મપાદ, — કૃષ્ણં ૭

સર્વોપકારક નિયામક પુણ્યકીર્તે,
નિર્દોષ નિસ્પૃહ વશીન્નિજ ભક્તપૂજય;
લોભાદિદોષદમનાચ્યુત કૌલહંત, — કૃષ્ણં ૮

યજ્ઞેડય, યજ્ઞહૃદયામર યજ્ઞતંતો,
યજ્ઞેશ યજ્ઞફલદોત્તમ યજ્ઞકર્તા;
યજ્ઞેજય યજ્ઞવિધિશંસન યજ્ઞમૂર્તે, — કૃષ્ણં ૯

સર્વજ્ઞ દિવ્યચરિતાતિ મનોજ્ઞ સત્ય,
વેદૈકવેદ્ય પુરુષાર્થદ દીનબંધો;
ધર્મેષ્ટ નિર્ગુણ નિરંજન નિત્યમુક્ત, — કૃષ્ણં ૧૦

ગોવિંદ કેશવ વરેણ્ય મહાધિરાજ
દૈત્યાંતકાશુભહરિ શુદ્ધ વર્ણવિષ,
સ્વસ્તોત્રપાઠકજનેપ્સિતસર્વદાયિન, — કૃષ્ણં ૧૧

શ્રીહરિકૃષ્ણ મહાપૂજામાં પંચામૃત સ્નાનવિધિ કર્યા પછી અમૃતાભિષેક કરવામાં આવે છે. એ વખતે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં એકસો આઠ નામનું વર્ણન કરતા આ અષ્ટકનું ગાન કરવામાં આવે છે. એનો છંદ વસંતતિલકા છે અને એની ધ્રુવપંક્તિ છે ‘કૃષ્ણં નમામિ સતતં અવતારિણં ત્વામ્ ।’ આ ધ્રુવપંક્તિમાં વપરાયેલું કૃષ્ણ નામ, કોઈ અવતારવાચક નથી; પણ અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત ચિદચિત્ સર્વને પોતાનામાં આકર્ષીને ધારી રહેલા પરબ્રહ્મ પરમાત્માવાચક છે. આ અર્થ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

‘હે ધર્મપુત્ર હરિકૃષ્ણ તપઃપ્રિયાદ્ય ।
નારાયણાચ્ચિત્તગુરો વિજિતેન્દ્રિયેશ ।

જ્ઞાનિન્ પ્રભોઽનિલસુતેષ્ટ હરે અજન્મન્ ।
કૃષ્ણં નમામિ સતતં અવતારિણં ત્વામ્ ॥૧॥

— અમૃતાભિષેકની શરૂઆત કરતાં અખંડાનંદવર્ણી પ્રાર્થનાપૂર્વક ગાય છે કે, સર્વ અવતારના અવતારી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એમને હું નિરંતર પ્રણામ કરું છું. એ પછી ભગવાનનાં નામો વર્ણવે છે. ધર્મપુત્ર; હરિકૃષ્ણ; તપઃપ્રિય; આદ્ય — પરમાત્મા સર્વના આધાર આદિપુરુષ હોવાથી એમને આદ્ય કહેવામાં આવે છે. નારાયણ; સર્વ ગુરુઓના ગુરુ; જે એકલા જ જિતેન્દ્રિય છે; એમની કૃપાથી બીજા જિતેન્દ્રિય થાય છે તેથી વિજિતેન્દ્રિય કહેવાય છે. ઈશ્વરોના પણ ઈશ; જ્ઞાનશક્તિના ધારક અને પ્રેરક, જ્ઞાનીઓનું જ્ઞેયતત્ત્વ; પ્રભુ; હનુમાનજીને જેમણે કુળદેવ તરીકે માન્યા છે; હરિ; અજન્મા.’ ૧.

‘ભૂમન્ બૃહદ્ વૃતધરાત્મદ વાસુદેવ ।
મત્તજ્યાત્મજાસ્તિક મહાવ્રત સાધુશીલ ।
સ્વામિન્ સ્વતંત્ર ઘનમેચક નીલકંઠ । કૃષ્ણં ॥૨॥

— ભૂમા પુરુષ; નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રતનું ધારણ કરીને પ્રવર્તિવનારા સર્વના આત્માનું પોતાની અંતર્યામીશક્તિ વડે નિયમન કરનારા વાસુદેવ; ભક્તિના પુત્ર; આસ્તિક એટલે ધર્મ અને ઈશ્વરમાં માનનારા સર્વ શ્રદ્ધાળુઓનું શ્રદ્ધાસ્થાન; પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના અનન્ય આશ્રય, ભક્તિ, ઉપાસના અને એમની આજ્ઞાના પાલન રૂપી મહાવ્રતના ધ્યેય અને પ્રેરક; સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરનારા; સદાચારની સાક્ષાત્ મૂર્તિ; સર્વના સ્વામી; અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વ કોઈ જેને આધીન વર્તે છે એવા સર્વતંત્રસ્વતંત્ર; નવા જળભરેલા મેઘ જેવા શ્યામ; નીલકંઠ.’ ૨.

‘યોગીશ્વરાત્તિકરુણાર્દ્ર વિલોચનાબ્જ ।
સિદ્ધેશ્વરોદ્ભવમતાબ્જવિકાસસૂર્ય ।
પાખંડખંડનપટો સ્વજનાર્દ્રચિત્ત । કૃષ્ણં ॥૩॥

— યોગીશ્વર; અતિ કરુણાભર્યા પૂર્ણવિકસિત નેત્રકમળવાળા;

સિદ્ધેશ્વર એવા ઉદ્ધવજી(રામાનંદસ્વામી) એ પ્રવત્તિવેલા ધર્મસંપ્રદાયનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરનારા સૂર્ય; પાખંડ માત્રનું ખંડન કરવામાં કુશળ; સ્વભક્તજનો પ્રતિ અતિ ઉદાર અને કોમળ હૃદય ધરાવનારા.’ ૩.

‘બ્રહ્મન્ પરાત્પરવિભોઽક્ષરવાસ વિષ્ણો ।

કારુણ્યસાગર મહામુનિવંદિતાંઘ્રે ।

ભક્તપ્રિયોત્તમ નરાધિપવંદ્યપાદ । કૃષ્ણં. ॥૪॥

— બ્રહ્મ એટલે પરબ્રહ્મ; પર થકી પર: વિભુ; અક્ષરધામમાં રહેનારા; વિષ્ણુ; કુણાના સાગર; મોટા મોટા મુનિઓએ જેમનાં ચરણકમળો સેવ્યાં છે; ભક્તોને જે પ્રિયાતિપ્રિય છે, જેમને ભક્તો પ્રિયાતિપ્રિય છે; માનવ, રાજા, દેવ વગેરે સૌ જેમનાં ચરણારવિંદને વંદન કરે છે.’ ૪.

‘મુક્તેઙ્ગ ચાશ્રિતજનાર્તિહરપ્રતાપ ।

ધર્માઢ્યભક્તિપથપોષક દિવ્યમૂર્તે ।

તાપત્રયાભિભવાર્તજનાનુરાગ । કૃષ્ણં. ॥૫॥

મુક્તાત્માઓ જેમની સ્તુતિ નિત્ય કરે છે અને આશ્રય કરે છે; આશ્રિત માત્રને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી મુક્ત કરે એવો જેમનો પ્રતાપ છે, ધર્મયુક્ત ભક્તિનો માર્ગ દાખવનારા અને પોષનારા; જે સદા દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે; ત્રિવિધ તાપથી અકળાયેલા — મૂંઝાયેલા સ્વભક્તજનોને તેમાંથી મુક્ત કરવા એ જ જેમની રુચિ છે.’ ૫.

‘લક્ષ્મીપતે જનપતે સ્વપતે પરાત્મન્ ।

માયાપતે મુનિપતેઽજપતે મહાત્મન્ ।

ગોપીપતે સુરપતેઽર્કપતેઽવ્યયાત્મન્ । કૃષ્ણં. ॥૬॥

— જે લક્ષ્મીના પતિ છે; જે સકળ લોકના પતિ છે; જે સ્વરાટ છે; જે પરથી પર છે; જે માયાના પતિ છે; જે મુનિમાત્રના પતિ છે; જે અજન્માઓના પણ પતિ છે; જે મહાત્મા છે; જે ગોપીઓના પતિ છે; જે દેવદેવેશ્વરના પતિ છે; જે પ્રકાશના પતિ છે; જે અવ્યય છે.’ ૬.

‘શુદ્ધ પ્રગલ્ભપુરુષોત્તમ મોક્ષદાયિન્ ।

દાંતાતિશાંત વિશદાશય ભક્તલમ્બઃ ।

વાગ્મિન્ ક્ષમાજલનિધે શુભલક્ષ્મપાદ । કૃષ્ણં. ॥૭॥

— જે એકલા જ સર્વને શુદ્ધ કરનાર છે; જે અતિ તેજસ્વી છે; જે પુરુષોત્તમ છે; જે મોક્ષદાતા છે; જે સ્વનિગ્રહી છે તેમ જ પરનિગ્રહી પણ છે; જે અતિ શાંત છે; જેમનો જીવનહેતુ સર્વ જીવોનું હિત કરવું એવો ઉદાર છે; જે ભક્તિને — ભક્તને જ ઓળખાય છે અને પમાય છે; જે વાણીવિદ્યાના પતિ છે; સર્વ ઉપર ક્ષમાદંષ્ટિ રાખવી એવી જેમની દૃષ્ટિ છે — જે ક્ષમાના સાગર છે; જેમનાં ચરણારવિંદ હમેશાં શુભ અને મંગલકારી છે.’ ૭.

‘સર્વોપકારક નિયામક પુણ્યકીર્તે ।

નિર્દોષ નિસ્પૃહ વશીન્નિજભક્તપૂજ્ય ।

લોભાદિદોષદમનાચ્યુત કૌલહંત । કૃષ્ણં. ॥૮॥

— કોઈનાં દુષ્કૃત્યો સામું ન જોતાં જે સૌ કોઈ ઉપર ઉપકાર જ કરે છે; અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સૌ કોઈના જે નિયંત્રા છે; પુણ્યકીર્તિ; જે એકલા જ કોઈ પ્રકારના દોષ અને અવગુણ રહિત છે; જે સર્વને વશ કરનારા છે; ભક્તજનો માટે જે સદા પૂજ્ય છે; લોભ વગેરે અંતઃશત્રુઓનું દમન કરનારા; અચ્યુત; ચાર્વાક, વામમાર્ગી, નાસ્તિક અને શુષ્ક વેદાંતી — એ સર્વનું ખંડન કરનારા.’ ૮.

‘યજ્ઞેઙ્ગ, યજ્ઞહૃદયામર યજ્ઞતંતો ।

યજ્ઞેશ યજ્ઞફલદોત્તમ યજ્ઞકર્તા ।

યજ્ઞેજ્ય યજ્ઞવિધિશંસન યજ્ઞમૂર્તિ । કૃષ્ણં. ॥૯॥

— યજ્ઞ દ્વારા જે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે; યજ્ઞનું જે રહસ્ય છે; જે યજ્ઞના પ્રાણ છે; જે યજ્ઞના ઈશ છે, જે યજ્ઞનું ફળ આપનારા છે; જે સર્વથી ઉત્તમ છે; જે યજ્ઞના કર્તા અને કારણ છે; યજ્ઞ દ્વારા જે પામવા યોગ્ય છે; યજ્ઞની વિધિ શાસ્ત્રાનુસાર કરવા માટે જે આગ્રહી છે — જે આજ્ઞા કરે છે; જે સાક્ષાત્ યજ્ઞમૂર્તિ છે.’ ૯.

‘સર્વજ્ઞ દિવ્યચરિતાતિમનોજ્ઞ સત્ય ।

વેદૈકવેદ્યઃ પુરુષાર્થદ દીનબંધો ।

ધર્મેષ્ટ નિર્ગુણ નિરંજન નિત્યમુક્ત । કૃષ્ણાં ॥૧૦॥

— જે સર્વજ્ઞ છે; જેમનાં ચરિત્રો સદા અતિ દિવ્ય છે; જે સર્વના અંતરને જોનારા અને જાણનારા છે; જે સદા સત્ય છે; વેદાદિક સર્વ શાસ્ત્રો દ્વારા જે જાણવા યોગ્ય છે; ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરનારા છે; દીનબંધુ; જે ધર્મનું ઈષ્ટ તત્ત્વ છે — ધર્મ જેમને પ્રિય છે; જે નિર્ગુણ છે એટલે જેમનામાં કોઈ માયિક ગુણ નથી પણ અનંત કલ્યાણકારી ગુણો રહેલા છે; જેમને માયાનું કોઈ અંજન અવરોધતું નથી, પણ જે માયાને આંજે એવા છે; જે નિત્યમુક્ત છે એટલે કોઈને ભજીને એ મુક્ત થયા નથી પણ જેમને ભજી ભજીને બીજા મુક્ત થાય છે.’ ૧૦.

‘ગોવિંદ કેશવ વરેણ્ય મહાધિરાજ ।

દૈત્યાંતકાશુભહરિશુદ વર્ણીવેષ ।

સ્વસ્તોત્રપાઠકજનેષ્પિતસર્વદાયિન્ । કૃષ્ણાં ॥૧૧॥

— ગોવિંદ, કેશવ, જે હમેશાં વરવા યોગ્ય — પામવા યોગ્ય છે; જે સર્વ રાજાઓના પણ મહારાજા છે; જે અસુરો અને આસુરી સંપત્તિના કાળ છે; જે અશુભ અને અમંગળને તત્કાળ દૂર કરનારા છે; જે વર્ણી—બ્રહ્મચારી જેવો વેશ ધારણ કરનારા છે; જે પોતાના નામમંત્રસ્તોત્રનો પાઠ કરનારાના સર્વ મનોરથો પૂરા કરનારા છે.’ ૧૧.

૧૧. વદનં દર્શય મંદહસનમ્ ।

અખંડાનંદવર્ણી વિરચિત શ્રીહરિપ્રાર્થનાષ્ટપદી

(રાગ દૂમરી)

વદનં દર્શય મંદહસનં ભક્તિપ્રિય તે હરે જનરંજનમ્. વદનં ધ્રુવ કુંકુમભાલં અધરપ્રવાલં, મદનગર્વોચ્ચયખંડનમ્. વદનં ૧ તનુસિતદંતં વરતરકાન્તં, મધુરહાસશ્રીમોહનમ્. વદનં ૨ ત્રાસિતકાલં ભ્રૂકુટિકરાલં, શશિરવિવ્યોમવિવાસનમ્. વદનં ૩ સુંદરનાસં સૌરભવાસં, નયનચારૂન્તમભૂષણમ્. વદનં ૪ મોહિતમારં સમુદિતસારં, નિગમાગમખગનીડનમ્. વદનં ૫ કુંડલભાસં કેસરશ્વાસં, વચનામૃતૈર્જનનંદનમ્. વદનં ૬ ચંચલનેત્રં કારુણ્યક્ષેત્રં, વિકચિતાબ્જભાતિમોષણમ્. વદનં ૭ પુણ્ડ્રિતભાલં તારિતભાલં, જનહિતપીયૂષવર્ષણમ્. વદનં ૮

દૂમરીમાં, કાફી રાગની ધૂનયુક્ત આ અષ્ટક રચાયેલું છે. પ્રાસાનુપ્રાસ અલંકારના કારણે મધુર લાગે છે. ભગવાનના સ્વરૂપનું ‘મંદહાસ યુક્તવદનં’ને લક્ષમાં રાખીને સુંદર વર્ણન કરેલું છે. ‘વદનં દર્શય’ એ ધ્રુવપંક્તિ છે.

વદનદર્શય મંદહસનં, ભક્તિપ્રિય તે હરે જનરંજનમ્ । વદનં.

— જેમને અનન્ય અને નિષ્કામ ભક્તિ પ્રિય છે એવા હે શ્રીહરિ, સ્વભક્તોને નિત્ય નવો આનંદ આપનારા તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો. પછીની પંક્તિઓમાં જણાવેલા શબ્દો શ્રીહરિની મુખાકૃતિના વિશેષણરૂપે સમજવાના છે.

‘કુંકુમભાલં અધરપ્રવાલં, મદનગર્વોચ્ચયખંડનમ્ ॥ વદનં ૧

— જેમના લલાટમાં કંકુનો ચાંદલો (અને કેશરનું તિલક) શોભી રહ્યો છે, જેમના અધર પ્રવાલ જેવા સુંદર છે અને જેમણે કામદેવના ગર્વનો સમૂળ નાશ કર્યો છે એવા હે શ્રીહરિ ! તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો.’ ૧

‘તનુસિતદંતં વરતરકાન્તં, મધુરહાસશ્રીમોહનમ્ ॥ વદનં. ૨

— જેમના દાંત તનુ એટલે સુરેખ અને શ્વેત છે, જેમની કાન્તિ પરમાદભુત છે અને જે મધુર હાસ્ય કરી રહેલા છે, જે શ્રી છે અને જે મોહ પમાડે એવા છે એવા હે શ્રીહરિ ! તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો.’ ૨

‘ત્રાસિતકાલં ભ્રૂકુટિકરાલં, શશિરવિવ્યોમવિવાસનમ્ ॥ વદનં. ૩

— જેમના ભયથી કાળ કંપે છે; જેમની ભ્રૂકુટિના ભંગથી સંહાર થાય છે અને જે સૂર્યચંદ્રને આકાશમાં રાખીને પ્રકાશ આપનારા છે એવા હે શ્રીહરિ ! તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો.’ ૩.

‘સુંદરનાસં સૌરભવાસં, નયનચારૂત્તમભૂષણમ્ ॥ વદનં. ૪

— જેમની નાસિકા અતિ સુંદર છે, જેમના શરીરમાંથી દિવ્ય સુગંધ વહે છે અને જેમણે આંખોને રુચિકર થાય એવાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરેલાં છે એવા હે શ્રીહરિ ! તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો.’ ૪

‘મોહિતમારં સમુદિતસારં, નિગમાગમખગનીડનમ્ ॥ વદનં. ૫

— જેમણે કામદેવને પણ મોહિત કર્યો છે, જે સર્વ સત્શાસ્ત્રોના સારરૂપ છે અને શાસ્ત્રો અને પુરાણોરૂપી પક્ષીઓ માટે જે આશ્રયસ્થાન છે એવા હે શ્રીહરિ ! તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો.’ ૫

‘કુંડલભાસં કેસરશ્વાસં, વચનામૃતૈર્જનનંદનમ્ ॥ વદનં. ૬

— જેમના બન્ને કાનો ઉપર રત્નજડિત કુંડળો શોભે છે, જેમનો શ્વાસોશ્વાસ કેસર સરખો સુગંધીમાન છે અને જે પોતાના ભક્તજનોને વચનામૃત કહીને આનંદ આપનારા છે, એવા હે શ્રીહરિ ! તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો.’ ૬

‘ચંચલનેત્રં કારુણ્યક્ષેત્રં, વિકચિતાબ્જભાતિમોષણમ્ ॥ વદનં. ૭

— જેમનાં નેત્રો ચંચળ છે, જે કરુણાના સાગર છે અને જેમની મુખાકૃતિ — દેહાકૃતિ પૂર્ણવિકસિત કમળ જેવી છે, એવા હે શ્રીહરિ ! તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો.’ ૭

‘પુંડ્રિતભાલં તારિતબાલં, જનહિતપીયૂષવર્ષણમ્ ॥ વદનં. ૮

— જેમના ભાલમાં ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક શોભે છે, જે પોતાના ભક્તજનોને તારનારા છે અને જે પોતાના ભક્તજનો માટે સદા અમૃતદંષ્ટિ દાખવનારા છે, એવા હે શ્રીહરિ ! તમારા મુખારવિંદનું દર્શન કરાવો.’ ૮

૨૦. સ્વામિન્યરાત્પર વિભો ।

શ્રીહરિમહિમાષ્ટક હે શ્રીહરે ... દ્વિશિગોચરોઽસ્તુ ।

સ્વામિન્યરાત્પર વિભો પુરુષોત્તમાદ્ય,
નારાયણાક્ષરનિવાસ કૃપાનિધાન;
શ્રીકૃષ્ણાનિર્ગુણ સદીશ્વર દિવ્યમૂર્તે,
હે શ્રીહરે ! મમ ભવાન્ દશિગોચરોઽસ્તુ ॥૧॥

“દેવાધિદેવ પરમેશ્વર વાસુદેવ,
યોગેશ્વરાક્ષરનિયામક શાસ્ત્રયૌને;
ભૂમંસ્તપઃપ્રિય મહાપુરુષાક્ષરાત્મન્, હે શ્રીહરે ॥૨॥

એકાંતધર્મધર સેશ્વરસાંખ્યયોગ-
માર્ગપ્રવર્તક ઋષીશ્વરવૃંદજુષ્ટ;
ભક્તેષ્વિતપ્રદવરાભયપાણિપદ્મ; હે શ્રીહરે ॥૩॥

સર્વેશ્વરેશ હૃષિકેશપતે પરાત્મન્,
સત્સંગલભ્યપથયોગદસુપ્રવૃત્તે,
એકાંતિકપ્રિય ભવાંબુધિપારદાયિન્; હે શ્રીહરે ॥૪॥

શ્રીમન્નવીનજલદાસિતસુંદરાસ્ય,
સત્પુંડરીકનયનપ્રથિતપ્રતાપ,
નૈકાવતારપરિરક્ષિત સાધુવૃંદ, હે શ્રીહરે ॥૫॥

નૈકાંડનાયકનિષેવિતપાદપદ્મ,
કલ્યાણકારી ગુણવૃંદવિભૂષણાઢ્ય,
સૂક્ષ્મોજજ્વલાંબરવિધારણશોભિતાંગ, હે શ્રીહરે ॥૬॥

ધર્માન્વવાયનિહિતસ્વકદેશિકત્વ,
નિષ્કામભક્તપરમપ્રિય નૈષ્ઠિકેન્દ્ર;
બ્રહ્મણ્યદેવ સકલાશ્રિતસૌખ્યકારિન્, હે શ્રીહરે ॥૭॥

અજ્ઞાનસંતમસનાશનબોધભાવ,
કામાદિશત્રુગણભીતિદનામધેય;
પાખંડખંડદલન પ્રણતાત્મબોધ, હે શ્રીહરે ॥૮॥

હે ભક્તિ, ધર્મસુત હે હરિકૃષ્ણનાથ,
હે નીલકંઠ કલિતારણ પૂર્ણકામ,
સૌમ્યસ્વભાવ શરણાગતવત્સલાત્મન્, હે શ્રીહરે ॥૯॥

સ્વીયેતિતેજસિપરેડક્ષરસંજકે ચ,
ધામ્ન્યક્ષરાત્મનિલયે નિજપાર્ષદાગૃયૈઃ;
પ્રેમ્ણા નિષેવ્યચરણાબ્જશુકેન યાત્ર; હે શ્રીહરે ॥૧૦॥

ચૌદ અક્ષરના વસંતતિલકા છંદમાં શુકાનંદ મુનિએ ગૂંથેલું ‘હે શ્રીહરે ! મમ ભવાન્ દ્વિશિગોચરોઽસ્તુ । -’ એ મહિમાષ્ટક, એના અર્થ, ભાવ, માધુર્ય, પ્રસાદ, લાલિત્ય અને ગેયતાને કારણે અતિ સુંદર અને પ્રિય સ્તોત્ર છે. શુકાનંદ અથવા શુક મુનિનું નામ સંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, પણ એમના જીવનની અતિ અલ્પ વિગતો સિવાય, વિશેષ માહિતી સંપ્રદાયમાં આજે ઉપલબ્ધ નથી. ખેડા જિલ્લાના ડાભાણ ગામમાં જગન્નાથ નામે ઉદીચ્ય (કેટલાક ઔદીચ્ય શબ્દ વાપરે છે, પણ અપભ્રંશ છે, ખરો શબ્દ ઉદીચ્ય છે.) બ્રાહ્મણ હતા. બ્રાહ્મણકુળમાં એમનો જન્મ થયો, પણ તે ક્યારે થયો હતો તેની ચોક્કસ વિગતો ઉપલબ્ધ નથી. ડાભાણમાં શ્રીહરિએ મહાયજ્ઞ કર્યો તે વખતે જોબન પગી જેમ ભગવાનના આશ્રિત બન્યા હતા તેમ, જગન્નાથ પણ ભગવાન તરફ સહજ આકર્ષાઈને એમના સંતો સાથે ગઢડા ગયા હતા. ત્યાં થોડા વખત પછી શ્રીજી મહારાજે એમને દીક્ષા આપી, મુક્તાનંદ સ્વામીએ નામાભિધાન કર્યું, (કેટલાક કહે છે કે, મુક્તાનંદ સ્વામીએ એમને દીક્ષા

આપી હતી, પણ એ વાતમાં વજૂદ જણાતું નથી.) શુકાનંદ નામ રાખ્યું ત્યારે શ્રીજી મહારાજે મર્માણું હાસ્ય કરીને કહ્યું, ‘સ્વામી ! તમે એમનું નામ શુકાનંદ રાખ્યું, એટલે તમે એમના પૂર્વજન્મની વાત જાણતા હોવા જોઈએ.’ શુકાનંદ મુનિ પૂર્વાશ્રમમાં મહાપંડિત હતા. ભગવાને એમનું નિર્માનીપણું, નિષ્કામભાવ અને સેવાવૃત્તિ જોઈને તેમને પોતાની પાસે અંગત મંત્રી તરીકે રાખ્યા. શ્રીજી મહારાજ શુક મુનિ પાસે યા લાધા ઠક્કર પાસે પોતાના આજ્ઞાપત્રો લખાવતા; સત્શાસ્ત્રોનું સંશોધન અને લેખનકાર્ય પણ એમની પાસે કરાવતા. શતાનંદ મુનિએ તેથી સર્વમંગલ સ્તોત્રમાં શ્રીજી મહારાજનાં એક હજાર નામોમાં ‘શુકરક્ષિતપુસ્તક ।’ એવા એક નામનું ગાન કરેલું છે. વચનામૃત મહાગ્રંથના ચાર સંપાદકોમાં એ પણ એક સક્રિય સંપાદક હતા. એમણે સત્સંગિજીવન ઉપર હેતુ નામની સુંદર ટીકા રચેલી છે. જ્ઞાનદીપ(સંસ્કૃતમાં)નો તથા દશમ સ્કંધનો, હરિગીતાનો અને ધર્મામૃતનો ગુજરાતી અનુવાદ કરેલો છે; બુદ્ધિપ્રદીપ ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે રચેલો છે. એમની નામમાળા અને પ્રાર્થનામાળા સુપ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અંતર્ધાન થયા તે પછી ઓગણચાલીસ વર્ષે સં. ૧૮૨૫ના માગશર વદ ૭ના રોજ, વડતાલમાં એમણે દેહલીલા સંકેલી લીધી હતી. એમના જીવનના અનેક પ્રસંગો આશ્રિતોએ નિત્ય સ્મરણ કરવા જેવા છે. લેખની અને સ્થળની મર્યાદાના કારણે તેમાંથી એક પ્રસંગ અત્રે ટાંકીને સંતોષ માનીશું. એક દિવસ ભારે તાવથી એ પથારીવશ થયા હતા એ વખતે, શ્રીજી મહારાજે એમને એક પત્ર લખવા માટે બોલાવ્યા. બે માણસોના હાથનો ટેકો લઈને એ શ્રીહરિ પાસે આવ્યા. શ્રીહરિએ એમની સામે જોયું; તરત જ તાવ ઊતરી ગયો. એ પછી એમને શરીરમાં કોઈ પ્રકારનો રોગ થયો ન હતો. શ્રીજી મહારાજ અંતર્ધાન થયા પછી ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના વિરહથી એ ખૂબ આકુળવ્યાકુળ રહેતા હતા. એક દિવસે એમણે ભગવાનને ગદ્ગદ કંઠે પ્રાર્થના કરી, ‘મહારાજ ! આપે કરેલી કૃપાદષ્ટિના પરિણામે શરીરનો રોગ માત્ર જતો રહ્યો છે અને શરીર નીરોગી થયું છે; પણ શરીરનું એ નીરોગીપણું

આપના વિરહના કારણે, મારે માટે દુઃખરૂપ થઈ પડ્યું છે. કૃપા કરીને શરીરમાં એ જવર પાછો દાખલ કરો કે જેથી મને આપનું અખંડ સ્મરણ રહે.’ ભગવાને એમને દર્શન દીધું અને પછી હસીને એમની ઈચ્છા પ્રમાણે તાવને શરીરમાં દાખલ થવાનો સંકેત કર્યો. જીવનનાં છેલ્લાં બાર વર્ષ શુકાનંદ મુનિએ જવરની પીડા શ્રીહરિના મંગળમય ભજન-સ્મરણપૂર્વક હસતે મુખે સહન કરી હતી.

‘સ્વામિન્યરાત્પર વિભો પુરુષોત્તમાદ્ય ।

નારાયણાક્ષરનિવાસ કૃપાનિધાન ।

શ્રીકૃષ્ણનિર્ગુણ સદીશ્વર દિવ્યમૂર્તિ ।

હે શ્રીહરે મમ ભવાન્ દશિગોચરોઽસ્તુ ॥૧॥

— (૧) સ્વામિન્ — જેમના સ્વામી કોઈ નથી, પણ જે ક્ષરઅક્ષર સર્વેના સ્વામી છે. (૨) પરાત્પર — સર્વથી પર અક્ષરબ્રહ્મ છે તેથી પણ જે પર છે. (૩) વિભુ — ચિદચિદ્ સર્વમાં — જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષો સર્વમાં જે અંતર્નિયામક, શક્તિ સ્વરૂપે વ્યાપીને રહેલા છે. (૪) પુરુષોત્તમ — પુરુષ સંજ્ઞાથી ઓળખાતાં સર્વ તત્ત્વોમાં જે ઉત્તમ છે. (૫) આદ્ય — જે નિત્યોમાં નિત્ય અને ચેતનોમાં ચેતન છે અને સર્વ કારણોનું કારણ આદિ પુરુષ છે. (૬) નારાયણ — જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષોએ જેમનો આશ્રય કરવા યોગ્ય છે. (૭) અક્ષરનિવાસ — અક્ષર નામના પોતાના દિવ્ય ધામમાં જે નિત્ય નિવાસ કરી રહેલા છે. (૮) કૃપાનિધાન — જે કૃપાના સાગર છે. (૯) શ્રીકૃષ્ણ — જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષોને આકર્ષીને જે ધારણ કરી રહેલા છે. (૧૦) નિર્ગુણ — જેમનામાં કોઈ માયિક ગુણ નથી, પણ જે અનંત કલ્યાણકારી ગુણોથી સદા વિભૂષિત છે. (૧૧) સત્ — સત્ તત્ત્વોમાં જે સત્ છે. (૧૨) ઈશ્વર — અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વ કોઈના જે નિયામક છે. દિવ્યમૂર્તિ — જેમનું સ્વરૂપ દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર છે, એવા હે હરિ ! કૃપા કરીને મારાં નેત્રો સામે સદા પ્રત્યક્ષ વર્તો, અર્થાત્ મને નિત્ય દર્શન દો.’ ૧

‘દેવાધિદેવ પરમેશ્વર વાસુદેવ ।

યોગેશ્વરાક્ષરનિયામક શાસ્ત્રયૌને ।

ભૂમંસ્તપઃપ્રિય મહાપુરુષાક્ષરાત્મન્ । હે શ્રીહરે ॥૨॥

— (૧) દેવાધિદેવ — જે દેવ સંજ્ઞાથી ઓળખાતા સર્વ દેવોના દેવેશ્વર છે. (૨) પરમેશ્વર — જે ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. (૩) વાસુદેવ — જે દશ્ય અને દ્રષ્ટા, ચિદચિદ્ સર્વ પદાર્થમાત્રમાં સર્વાતર્યામી શક્તિરૂપે વ્યાપીને રહેલા છે. (૪) યોગેશ્વર — યોગીમાત્ર માટે જે ધ્યેયમૂર્તિ ઈશ્વર છે. (૫) અક્ષર નિયામક — સર્વના નિયામક એવા અક્ષરબ્રહ્મના પણ જે નિયામક છે. (૬) શાસ્ત્રયૌને — જે આગમ અને નિગમ, સર્વ શાસ્ત્રોનું નિરૂપણ તત્ત્વ, મૂળ કારણ છે. (૭) ભૂમસ્તપઃપ્રિય — પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યઅવતાર ધારણ કરીને જેમણે સર્વજનો માટે પોતાને પ્રિય એવા તપનો આદર્શ દાખવેલો છે. (૮) મહાપુરુષ — જે પુરુષોત્તમ છે. (૯) અક્ષરાત્મન — અક્ષર અને આત્મારૂપી શરીરના જે આત્મા એટલે શરીરી છે — એવા હે શ્રીહરિ ! મને દર્શન દેવાની કૃપા કરો.’ ૨.

‘એકાંતધર્મધર સેશ્વરસાંખ્યયોગ ।

માર્ગપ્રવર્તક ઋષીશ્વરવૃંદજુષ્ટ ।

ભક્તેષ્વિતપ્રદવરાભયપાણિપદ્મ ॥ હે શ્રીહરે ॥૩॥

— એકાંતધર્મધર — ધર્મ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ચારે સાધનોનો જેમાં સુંદર સમન્વય સાધવામાં આવેલો છે, એવા એકાંતિક ધર્મને જે ધારનારા છે અને પોષનારા છે. (૨) સેશ્વરસાંખ્યયોગમાર્ગ-પ્રવર્તક — જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષોથી જુદા અને વિલક્ષણ એવા પરમેશ્વર નિત્ય છે અને એ જ અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વ કોઈ માટે ધ્યેય અને ઉપાસ્ય છે — એ પ્રકારના સાંખ્યશાસ્ત્ર અને એ પ્રકારના યોગશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જેમણે પ્રવર્તાવ્યું છે. કેટલાક શાસ્ત્રી પંડિતો સાંખ્ય-શાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્રને નિરીશ્વર માને-મનાવે છે — એ માન્યતા બરાબર નથી, પણ અવળી છે, એવો પોતાનો મત છે એવું કહેનારા. (૩) ઋષીશ્વરવૃંદજુષ્ટ — અનેક ઋષિમુનિઓ અને ઈશ્વરોના સમૂહથી જે ધ્યેય

સ્વરૂપ તરીકે સદા પૂજાયેલા છે. (૪) ભક્તેષ્વિતપ્રદ — જે પોતાના ભક્તોના મનના મનોરથો પૂરા કરનારા છે. (૫) વર — જે જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષોને વરવા યોગ્ય છે. (૬) અભયપાણિપદ્મ — પોતાના શરણે આવેલા સર્વજનોને જે પોતાના જમણા હાથથી અભયવર આપી રહ્યા છે, એવા હે શ્રીહરિ ! આપ કૃપા કરીને મને દર્શન આપો.’

‘સર્વેશ્વરેશ હૃષિકેશપતે પરાત્મન્

સત્સંગલભ્યપથયોગદસુપ્રવૃત્તે ।

એકાંતિકપ્રિય ભવાંબુધિપારદાયિન્ ॥ હે શ્રીહરે ॥૪॥

— (૧) સર્વેશ્વર — જે સર્વ ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. (૨) ઈશ — જે સર્વ નિયામકોના પણ નિયામક છે. (૩) હૃષિકેશ — અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વના અંતરમાં રહીને જે નિયમન કરે છે. (૪) પતે — અક્ષરપર્યંત સર્વના જે પતિ છે. (૫) પરાત્મન્ — પરથી પણ પર ગણાતા અક્ષરબ્રહ્મના પણ જે આત્મા છે. (૬) સત્સંગલભ્ય — સત્પુરુષો, સત્શાસ્ત્ર અને સદ્ધર્મના સંગ — પ્રસંગ દ્વારા જ જેમને ઓળખી શકાય અને મેળવી શકાય તેમ છે. (૭) પથયોગદસુપ્રવૃત્તે — જીવનમાં ભૂલા પડીને જન્મમરણરૂપી સંસૃતિમાં ભટકી રહેલા જનોને જે આત્યંતિક કલ્યાણનો માર્ગ દાખવવાની સુપ્રવૃત્તિ કરનારા છે. (૮) એકાંતિકપ્રિય — જીવનમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ એ ચારે સાધનોનો સમન્વય સધીને ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની અનન્ય ભક્તિ કરી રહ્યા હોય એવા એકાંતિક ભક્તો જેમને પ્રિય છે, અથવા જે એકાંતિક ભક્તોને પ્રિય છે. (૯) ભવાંબુધિપારદાયિન્ — ભવસાગરમાં ડૂબેલા — ડૂબી રહેલા જનોને સુખરૂપ પાર ઉતારનારા છે, એવા હે શ્રીહરિ ! આપ કૃપા કરીને મને દર્શન આપો.’ ૪.

‘શ્રીમન્નવીનજલદાસિતસુંદરાસ્ય ।

સત્પુંડરીકનયનપ્રથિતપ્રતાપ ।

નૈકાવતારપરિરક્ષિતસાધુવૃંદ ॥ હે શ્રીહરે ॥૫॥

— (૧) શ્રીમન્ન ... સુંદરાસ્ય — જેમનું મુખકમળ નવા પાણીથી ભરેલા નવા વાદળ જેવું શ્યામ સુંદર છે. (૨) સત્પુંડરીક ... પ્રતાપ — સદાકાળ નવપલ્લવિત રહેતાં કમળ જેવાં જેમનાં નયનોનો પ્રતાપ સર્વત્ર વિસ્તરેલો છે. (૩) નૈકાવતાર ... સાધુવૃંદ — જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે અવતારો ધારણ કરીને પોતાના ભક્તજનો — સાધુજનોના સમૂહનું રક્ષણ કરનારા છે, એવા હે શ્રીહરિ ! આપ કૃપા કરીને મને દર્શનદાન આપો.’ ૫.

‘નૈકાંડનાયકનિષેવિતપાદપદ્મ ।

કલ્યાણકારીગુણવૃંદવિભૂષણાઢ્ય ।

સૂક્ષ્મોજ્જ્વલાંબરવિધારણશોભિતાંગ ॥ હે શ્રીહરે. ॥૬॥

— (૧) નૈકાંડ ... પાદપદ્મ — અનેક બ્રહ્માંડોના અધિપતિઓ જેમના ચરણકમળનું નિત્ય સેવન કરી રહ્યા છે. (૨) કલ્યાણકારી ... વિભૂષણાઢ્ય — જે સદાસર્વદા અનેક કલ્યાણકારી ગુણોના સમૂહથી અલંકૃત છે, અને (૩) સૂક્ષ્મો ... શોભિતાંગ — જેમના દેહ ઉપર ઝીણાં શ્વેત વસ્ત્રો શોભી રહ્યાં છે, એવા હે શ્રીહરિ ! આપ મને દર્શન દેવાની કૃપા કરો.’ ૬.

‘ધર્માન્વવાયનિહિતસ્વકદેશિકત્વ ।

નિષ્કામભક્તપરમપ્રિય નૈષ્ઠિકેન્દ્ર ।

બ્રહ્મણ્યદેવ સકલાશ્રિતસૌખ્યકારિન્ ॥ હે શ્રીહરે. ॥૭॥

— (૧) ધર્માન્વ...દેશિકત્વ — ધર્મના રક્ષણ અને પોષણ માટે જ જેમણે પોતાનું જગતનું પરમગુરુપદ અનર્હિત કરી રાખેલું છે. (૨) નિષ્કામ... પ્રિય — જે નિષ્કામ ભક્તોને અતિ પ્રિય છે અથવા જેમને નિષ્કામ ભક્તો અતિ પ્રિય છે. (૩) નૈષ્ઠિકેન્દ્ર — જે નૈષ્ઠિક વ્રતધારીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. (૪) બ્રહ્મણ્યદેવ — જે બ્રાહ્મણોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ છે; અથવા જે બ્રહ્મવિદોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ છે, અને (૫) સકલાશ્રિત... કારિન્ — જે પોતાના સર્વ આશ્રિતોને સદા સુખ આપનારા છે, એવા હે શ્રીહરિ ! આપ કૃપા કરીને મને દર્શન દો.’ ૭.

‘અજ્ઞાનસંતમસનાશનબોધભાવ ।

કામાદિશત્રુગણભીતિદનામધેય ।

પાષંડચંડલન પ્રણતાત્મબોધ ॥ હે શ્રીહરે. ॥૮॥

— (૧) અજ્ઞાન... ભાવ — જેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અંધકારરૂપી ગાઢ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારું છે. (૨) કામાદિ... નામધેય — જેમના નામનું સંકીર્તન અને સ્મરણ કરવાથી કામાદિક શત્રુસમૂહનો ભય નાશ પામે છે. (૩) પાષંડચંડલન — જે પાષંડ ધર્મનું ખંડન કરનારા છે. (૪) પ્રણતાત્મબોધ — જે પોતાના આશ્રિતોને સ્વસ્વરૂપનું અને એ સ્વરૂપમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે રહેલા પરમાત્મ સ્વરૂપના જ્ઞાનનો બોધ આપનારા છે, એવા હે શ્રીહરિ ! આપ કૃપા કરીને મારી દષ્ટિગોચર વર્તો.’ ૮

‘હે ભક્તિધર્મસુત હે હરિકૃષ્ણ નાથ ।

હે નીલકંઠ કલિતારણ પૂર્ણકામ ।

સૌમ્યસ્વભાવ શરણાગતવત્સલાત્મન્ । હે શ્રીહરે. ॥૯॥

— (૧) હે ભક્તિધર્મના પુત્ર ! (૨) હે હરિકૃષ્ણ ! (૩) હે નાથ ! (૪) હે નીલકંઠ ! (૫) કલિતારણ — કળિયુગના દોષોથી જે પોતાના ભક્તજનોનું રક્ષણ કરે છે અથવા કળિયુગમાં જે પોતાના ભક્તજનોને તારનારા છે. (૬) પૂર્ણકામ — જે પોતે પૂર્ણકામ છે અથવા જેને ભજી ભજીને બીજા પૂર્ણકામ બને છે. (૭) સૌમ્યસ્વભાવ — જે સહજ સ્વભાવે સૌમ્ય અને શાંત છે, અને (૮) શરણાગત વત્સલાત્મન્ — જે શરણે આવેલાઓનું પ્રિય કરનાર છે અથવા જેમને શરણાગત પ્રિય છે, એવા હે શ્રીહરિ ! આપ દર્શનદાન આપવાની મારા ઉપર કૃપા કરો.’ ૯

‘સ્વીયેતિતેજસિપરેઽક્ષરસંજ્ઞકે ચ ।

ધામ્યક્ષરાત્મનિલયે નિજપાર્ષદાગ્યૈઃ ।

પ્રેમ્ણા નિષેવ્યચરણાબ્જશુકેન ચાત્ર । હે શ્રીહરે. ॥૧૦॥

— (૧) સ્વીયે... ચરણાબ્જ — સર્વથી પર અધોઊર્ધ્વ ચારેકોર પ્રમાણરહિત તેજના મહારાશિ એવા અક્ષર નામના પોતાના ધામમાં બિરાજેલા સર્વેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ચરણકમળની સેવા

અને ભક્તિ-ઉપાસના, અગ્રગણ્ય સેવકો-ભક્તો અતિ પ્રેમથી કરી રહ્યા છે તે જ પ્રમાણે આ પૃથ્વીતળ ઉપર જેમના ચરણકમળની સેવા-ઉપાસના, હું શુકાનંદ કરી રહ્યો છું એવા હે શ્રીહરે ! આપ મને નિત્ય દર્શન દેવાની કૃપા કરો.’ ૧૦.

(સત્સંગ પ્રદીપ, વ. ૧૧, અં. ૨)

૨૧. શ્રી નીલકંઠ હરિકૃષ્ણ ।

અચિંત્યાનંદવર્ણી વિરચિત

(વસંતતિલકા વૃત્ત)

શ્રી નીલકંઠ ! હરિકૃષ્ણ ! હરે ! દયાલો !
સ્વામિન્ ! પરાત્પર વરાક્ષરધામવાસિન્;
હારિપ્રસાદ ! પુરુષોત્તમ ! ધર્મપુત્ર !
નારાયણં સુખનિધિં પ્રણમામ્યહં ત્વામ — ૧

યદ્દ્રમન્તિ પરમાણુગણા ગવાક્ષે,
ભૂમન્નસંખ્યભુવનાનિ તથોદ્વજન્તિ;
ત્વદ્દામરોમવિવરે નિખિલાર્તિહારિન્, નારાયણં ૨

વિઘ્નાઘપૂગદલનસ્મરણં શરણ્યમ્,
પાષંડખંડનવિચક્ષણમાપ્તકામમ્;
શેષાગમશ્રુતિશિરોડક્ષરમુક્તગીતમ્, નારાયણં ૩

સંસારનીરનિધિમજ્જદસંખ્યજીવાન્,
નિર્હૃત્વદભ્રદયયાદ્રુતમુદ્ધરન્તમ્;
અપ્રાકૃતાન્યતુલનોજિજ્ઞતપુણ્યકીર્તિમ્, નારાયણં ૪

નિર્દોષભક્તજનજુષ્ટમનંતકોટિ—
—બ્રહ્માંડજન્મપરિપાલનભંગલીલમ્;
કલ્યાણકારિસકલાચરિતં સ્વતંત્રમ્, નારાયણં ૫

દિવ્યાદ્ભુતાડનવધિકાતિશયસ્વસિદ્ધ—
જ્ઞાનાદિસદ્ગુણનિધાનમનન્યસામ્યમ્;
એકાંતધર્મમવનૌ પરિપોષયન્તમ્, નારાયણં ૬

વાક્યામૃતાબ્ધિપરિતર્પિતભક્તજાતમ્,
સ્વીયાન્તરારિદલનાતુલનપ્રતાપમ્;
અજ્ઞાનસંજ્ઞાતિમિરવ્રજહારિબોધમ્, નારાયણં ૭

ઈન્દીવરાસિતમણીન્દ્રપયોદવર્ણ—
કોટિસ્મરસ્મયવિભેદન દિવ્યરૂપમ્;
સંચિંતિતંપરમહંસગણૈરજસ્રમ્, નારાયણં ૮

આ અષ્ટકના કર્તા અચિંત્યાનંદવર્ણી, સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત ભાષાના મહા પ્રાસાદિક કવિ હતા. સ્તોત્રરત્નસિંધુમાં એમનાં વધારેમાં વધારે એટલે ૬૪ અષ્ટકો છપાયેલાં છે. ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજના નામે એમણે રચેલો ‘શ્રીહરિલીલા કલ્પતરુ’ ગ્રંથ, સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મોટામાં મોટો ગ્રંથ છે. એમના ‘હરિસંભવ’ નામના કાવ્યગ્રંથને મહાકાવ્ય તરીકે ઉત્તરપ્રદેશની સરકારે થોડાં વર્ષ પહેલાં રૂપિયા ૫૦૦ અંકે પાંચસો પુરસ્કાર આપેલો છે. એમના બધા ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં અને પદ્યમાં છે. શબ્દમાધુર્ય, પદલાલિત્ય, અર્થગાંભીર્ય, અલંકારોનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ, ઉપમા એ એમની વિશિષ્ટતા છે. બ્રહ્મચારી થયા પછી ઘરની ઉપાધિના કારણે એ વડતાલથી જૂનાગઢ જઈને થોડાં વર્ષો રહેલા; પણ પછી ઉપાધિ શાંત થતાં તેઓ પાછા વડતાલ આવી ગોપાળાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેલા.

વસંતતિલકા છંદમાં રચાયેલા આ અષ્ટકમાં નારાયણં સુખનિર્ધિ પ્રણમામ્યહં ત્વામ્ । એ ધ્રુવપંક્તિ છે. અષ્ટકના બધા શબ્દો નારાયણનો મહિમા દાખવતા વિશેષણરૂપે યોજેલા છે.

‘શ્રીનીલકંઠ ! હરિકૃષ્ણ ! હરે ! દયાલો !
સ્વામિન્ ! પરાત્પરવરાક્ષરધામવાસિન્ ! ।
હારિપ્રસાદ ! પુરુષોત્તમ ! ધર્મપુત્ર !
નારાયણં સુખનિર્ધિ પ્રણમામ્યહં ત્વામ્ ॥૧॥

— હું અચિંત્યાનંદવર્ણી, સર્વસુખના નિધિ એવા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને પ્રણામ કરું છું. કવિ પછી શ્રીસ્વામિનારાયણનો

મહિમા સમજાવતાં કહે છે કે, જગતમાં શ્રી (એટલે યશ, સંપત્તિ, સત્તા, વિજય, વિદ્યા, સુખ અને શ્રેય — એ સાત પ્રકારની શ્રીનો સમાવેશ થાય છે) પદ જે એકલા નારાયણ જ ધરાવે છે; નીલકંઠ, હરિકૃષ્ણ, હરિ, દયાળુ, સ્વામી, પરાત્પર, વરવા યોગ્ય (વરેણ્ય), અક્ષરધામમાં દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે નિવાસ કરનારા, હરિપ્રસાદ પાંડેના પુત્ર, પુરુષ એટલે ચિત તત્ત્વ સર્વ — જેમાં જીવો, ઈશ્વરો, માયા, બ્રહ્મ અને અક્ષરમુક્તો તથા સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલાં પુરુષ પ્રકૃતિ વગેરે સર્વનો સમાવેશ થાય છે — એ સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ એટલે એ સર્વને સેવ્ય, આરાધ્ય, ધ્યેય અને ઉપાસ્ય છે તેથી પુરુષોત્તમ; અને ધર્મદેવના પુત્ર.’ ૧.

‘યદ્વદ્રમન્તિ પરમાણુગણા ગવાક્ષે
ભૂમન્નસંખ્યભુવનાનિ તથોદ્ભવંતિ ।
ત્વદ્ધામરોમવિવરે નિખિલાર્તિહારિન્ ! । નારાયણં ॥૨॥

— જેમના ધામનાં રોમેરોમે — એ રૂપી જેનો અંત દેખાતો નથી એવા મોટા અવકાશક્ષેત્રે, જેમ બારી, જાળીનાં છિદ્રોમાં અસંખ્ય પરમાણુઓ ઊડતાં ફરે છે તેમ જેની સંખ્યા ગણી ગણી શકાય તેમ નથી એટલાં બ્રહ્માંડો ઊડતાં ફરે છે અને જે સ્વભક્તજનોનાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો અને પીડાઓને હરી લેનારા છે, એવા સર્વ સુખના નિધિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું પ્રણામ કરું છું.’ ૨.

‘વિઘ્નાઘપૂગદલનસ્મરણં શરણ્યમ્
પાષંડખંડનવિચક્ષણમાપ્તકામમ્ ।
શેષાગમશ્રુતિશિરોઽક્ષરમુક્તગીતમ્, નારાયણં ॥૩॥

— જેમનું નામસ્મરણમાત્ર સર્વ પ્રકારનાં વિઘ્નો, તાપો અને પાપોના પર્વતોનો નાશ કરે છે, જે અક્ષરબ્રહ્મ અને અક્ષરમુક્તો સહ સૌ કોઈ માટે આશ્રય કરવા યોગ્ય અને શરણ લેવા યોગ્ય છે, જેમનો સંકલ્પમાત્ર સર્વ પ્રકારનાં પાપંડોનો નાશ કરવા સમર્થ છે અને જેમનાં લીલાચરિત્રોના મહિમાનું ગાન શેષ, શાસ્ત્રો (શારદા), શ્રુતિઓ અને

અક્ષરમુક્તપુરુષો નિત્ય કરે છે એવા સર્વ સુખના નિધિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું પ્રણામ કરું છું.’ ૩.

‘સંસારનીરનિધિમજ્જદસંખ્યજીવાન્

નિર્હેત્વદભ્રદયયા દ્રુતમુદ્ધરન્તમ્ ।

અપ્રાકૃતાન્યતુલનોજ્ઞિતપુણ્યકીર્તિમ્ । નારાયણં. ॥૪॥

— જે સંસારરૂપી સાગરના જળમાં ડૂબી રહેલા અસંખ્ય જીવોનો, પોતાના કોઈ સ્વાર્થ સિવાય, કેવળ દયાથી પ્રેરાઈને જલદી ઉદ્ધાર કરનારા છે, અક્ષરબ્રહ્મપર્યંત અન્ય કોઈ પહોંચી શકે તેમ નથી એવી જેમની યશકીર્તિ છે, જે દિવ્યાતિદિવ્ય અને સર્વોત્તમ પાવનકારી છે, એવા સર્વ સુખના નિધિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું પ્રણામ કરું છું.’ ૪.

‘નિર્દોષભક્તજનજુષ્ટમનંતકોટિ

બ્રહ્માંડજન્મપરિપાલનભંગલીલમ્ ।

કલ્યાણકારિ સકલાચરિતં સ્વતંત્રમ્ । નારાયણં. ॥૫॥

— ભગવત્સ્વરૂપની અનન્યનિષ્ઠા, ભક્તિ, ઉપાસના અને આજ્ઞાપાલનના કારણે જેમના સર્વ પ્રકારના દોષો નાશ પામેલા છે એવા અનેક નિર્દોષ ભક્તોના સમૂહને સદા રંજન કરનારા — આનંદ આપનારા, અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, પોષણ અને સંહારરૂપી કાર્ય જે લીલામાત્ર કરનારા છે, જેમનાં નાનાંમોટાં, માનુષી-અમાનુષી સર્વ પ્રકારનાં ચરિત્રો હમેશાં કલ્યાણકારી જ છે, જે સર્વતંત્રસ્વતંત્ર છે, એવા સર્વ સુખના નિધિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું પ્રણામ કરું છું.’ ૫

‘દિવ્યાદ્ધુતાઽનવધિકાતિશયસ્વસિદ્ધ —

જ્ઞાનાદિસદ્ગુણનિધાનમનન્યસામ્યમ્ ।

એકાંતધર્મમવનૌ પરિપોષયંતમ્ । નારાયણં. ॥૬॥

— જે સદા દિવ્યાતિદિવ્ય છે, જે અદ્ભુત છે, જે સ્વયંસિદ્ધ છે એટલે બીજાને ભજીને જે સિદ્ધ થયા નથી પણ જેમને ભજી ભજીને બીજા સિદ્ધ થયા છે, જે જ્ઞાન વગેરે ગુણોના નિધિ છે, જેમના સમાન બીજું

કોઈ જ નથી અને જે પૃથ્વીમાં એકાંતિકધર્મ(ભાગવદ્ધર્મ)નું પરિપોષણ કરનારા છે, એવા સર્વ સુખના નિધિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું પ્રણામ કરું છું.’ ૬.

‘વાક્યમૃતાલ્પિપરિતર્પિતભક્તજાતમ્

સ્વીયાંતરારિદલનાતુલનપ્રતાપમ્ ।

અજ્ઞાનસંજ્ઞાતિમિરવ્રજહારિબોધમ્ । નારાયણં. ॥૭॥

— જે પોતાના ભક્તજનોના સમૂહને જ્ઞાનોપદેશોરૂપી વચનામૃત દ્વારા સદા સંતોષ અને આનંદ આપનારા છે, પોતાના ભક્તજનોના અંતઃશત્રુઓનો નાશ કરવાની અતુલ શક્તિ જે ધરાવનારા છે અને જેમની વાણી, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરનારી છે, એવા સર્વ સુખના નિધિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું પ્રણામ કરું છું.’ ૭

‘ઇન્દીવરાસિતમણીન્દ્રપયોદવર્ણ —

કોટિસ્મરસ્મયવિભેદનદિવ્યરૂપમ્ ।

સંચિન્તિતં પરમહંસગૈરજસ્રમ્ । નારાયણં. ॥૮॥

— જેમના શરીરનો વર્ણ, નવીન મેઘ જેવો અથવા શેષનાગ જેવો શ્યામ છે, જેમનું રૂપ કોટિ કામદેવોના ગર્વને હરી લે એવું દિવ્ય છે અને જેમના મહિમાનું ગાન સ્વભક્તો, પરમહંસો અને ગૃહસ્થો અખંડ કરી રહ્યા છે, એવા સર્વ સુખના નિધિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને હું પ્રણામ કરું છું.’ ૮.

યત્પાદપન્નેડક્ષરમુક્તયેતો,
ભુંગા રમન્તે સરસીવમીનાઃ;
આસેવ્યમાને ભુવિ ભૂરિભક્તૈઃ, ધ્યાયે - ૭.

યદીયસૌન્દર્યગુણાદિપારં,
શેષાદયો યાન્તિ ન યસ્ય ભક્તાઃ;
વાંછન્તિ નાપ્યક્ષરસૌખ્યમન્તઃ, ધ્યાયે - ૮.

૨૨. શ્રીધર્મસદ્ગ્રન્થવતીર્ય

શ્રીહરિમહિમાષ્ટક
ગોપાળાનંદ સ્વામીકૃત

શ્રીધર્મસદ્ગ્રન્થવતીર્ય વિષ્ણુઃ
યો વાસુદેવો હરિકૃષ્ણ ઈશઃ;
શ્રીનીલકંઠોડત્રપુનાતિ મર્ત્યાન્,
ધ્યાયે હરિં તં હૃદિ ધર્મપુત્રમ્ - ૧.

યસ્ય સ્વરુપે તિલલક્ષણાનિ,
સ્વભક્તયેતાંસિ હરંતિ યદ્વત્;
અયાંસિચાકર્ષમણિપ્રવેકાઃ । ધ્યાયે - ૨.

યસ્યાક્ષરે ધામનિયત્પ્રસક્તાઃ,
ક્રીડંતિ દિવ્યેડક્ષરસંજ્ઞમુક્તાઃ;
સમ્રાટ્તનૂજા ઈવ સર્વમાન્યાઃ, ધ્યાયે - ૩.

યસ્યાસ્યપન્નેડ્ભુતભૂરિશોભે,
વસંતિ નેત્રભ્રમરા જનાનામ્;
હંસાયથા માનસપદ્મવૃન્દે, ધ્યાયે - ૪.

યઃ પોષયત્યત્ર નિજાન્ સ્વકીય,
જ્ઞાનોપદેશેન સુધોપમેન;
વત્સાન્ સુશીલા પયસા યથા ગૌઃ, ધ્યાયે - ૫.

પાષંડધર્માદ્યુદયેન યસ્ય,
શાકતા વ્યલીયન્ત યથોદિતેડર્કે;
દૂકા વૃષદ્વેષિણ એવ ચાન્યે, ધ્યાયે - ૬.

સ્ત્રગ્ધરાવૃત્તમ્

ગોપાલાનન્દનામ્ના રચિતમતિશુભંત્વષ્ટકં સન્મયેદમ્;
પ્રીત્યૈ શ્રીધર્મસૂનોઃ પ્રકટભગવતઃ સ્વામિનારાયણસ્ય;
તાન્માહાત્મ્યાવબોધં ય ઈદમિહ, જનઃ શ્રાવયેત્કીર્તયેત્ વા,
સ સ્યાદ્વૈબ્રહ્મરુપો હરિરતુલ્યમુદં, ચાપ્નુયાત્તત્ર ધાર્મિઃ ૯.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાની અંતર્ધાનલીલા પછી સંપ્રદાયના બન્ને દેશવિભાગમાં મધ્યસ્થી તરીકે ગોપાળાનંદ સ્વામીની નિયુક્તિ કરી હતી, એ હકીકત જ બીજા બધા આશ્રિતો કરતાં ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સંપ્રદાયની પુષ્ટિ માટે અને સંપ્રદાયના નાનામોટા આશ્રિતોના અંતરમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો નિશ્ચય વધુ સુદૃઢ થાય તે માટે જે સાહિત્યસેવા કરેલી છે, તે અજોડ છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની દુનિયામાં એક માન્યતા પ્રવર્તે છે કે જે પ્રસ્થાનત્રયી (પ્રસ્થાનત્રયી એટલે દસ મુખ્ય ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા) ઉપર ભાષ્યની રચના કરે, એ ધર્માચાર્ય કહેવાય. ગોપાળાનંદ સ્વામીએ એ ત્રણ શાસ્ત્રો ઉપર સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સરળ ભાષામાં સુંદર ભાષ્યોની રચના કરેલી છે; છતાં, એમણે ધર્માચાર્ય તરીકે ગણાવવાની ઈચ્છા સેવી નથી. શ્રીમદ્ભગવતના બીજા, પાંચમા, દસમા અને અગિયારમા સ્કંધ ઉપર બધી ટીકાઓમાં શિરમોર કહેવાય એવી ટીકાની એમણે રચના કરેલી છે. સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકા પ્રમાણે અહિંસક યજ્ઞો કેવી રીતે કરવા તેની

વિધિ અને પદ્ધતિ સમજાવતો ‘વિષ્ણુયાગ પદ્ધતિ’ નામનો અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ પણ એમણે લખેલો છે. સંપ્રદાયના આશ્રિત થવા માટે મુમુક્ષુએ પાંચ વ્રતમાન ધારણ કર્યા પછી શરણમંત્ર અને ત્યાગી થવું હોય તો પછી મહાદીક્ષા લેવાની હોય છે; અને આચાર્યશ્રીના ચોપડામાં પોતાનું નામ લખાવવાનું હોય છે. આચાર્યશ્રીના ચોપડામાં આશ્રિત તરીકે પોતાનું નામ લખાવવા માટે અને એક વાર લખાયેલું નામ ચાલુ રાખવા માટે ગૃહસ્થ આશ્રિતે નામવેરો આપવા માટે આદિકાળથી પ્રણાલિકા ચાલતી આવી છે, પણ તે સંબંધી, શાસ્ત્રનો લેખી આધાર નથી એવી હકીકત ન્યાયની અદાલતોમાં રજૂ થયેલી છે; પણ તે રજૂઆત બરાબર નથી. ગૃહસ્થ આશ્રિતે નામવેરો શા માટે, ક્યારે અને કેવી રીતે આપવો જોઈએ એની વિગતો શાસ્ત્રોના આધાર સાથે દર્શાવતો ‘હરિભક્ત નામરત્નાવલી’ નામનો બાર અધ્યાયનો એક ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં એમણે રચેલો છે. આ ગ્રંથના બાર અધ્યાયો પૈકી ચાર અધ્યાયોમાં વિધિની વિગતો આપેલી છે; જ્યારે આઠ અધ્યાયોમાં દેશવાર, ગામવાર આશ્રિતોનાં નામો જણાવેલાં છે. સંપ્રદાયના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે, સં. ૧૮૮૬ની આખરે જ્યારે બન્ને દેશના આચાર્યો, પોતપોતાનાં કેન્દ્રસ્થાનોમાં રહેવા માટે સ્થિર થયા ત્યારે એમને આશ્રિતોનાં નામોની આ યાદીની નકલ આપવામાં આવી હતી. ગોપાળાનંદ સ્વામીએ ‘પૂજાપદ્ધતિ’ પણ લખેલી છે. એમનો વાર્તાવિવેક ગ્રંથ કદમાં નાનો છે પણ ગુણવત્તા અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ અમૂલ્ય છે. અતિ રહસ્યની અંતરની વાત, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયમાં જો કોઈને કહી હોય — કહેતા હોય તો તે વ્યક્તિ એકમાત્ર ગોપાળાનંદ સ્વામી જ હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અંતર્ધાન થયા પછી બાવીસ વર્ષ સુધી ગોપાળાનંદ સ્વામીએ શ્રીજી મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે અને એમની પ્રસન્નતા અર્થે, સંપ્રદાયમાં ખરેખર મધ્યસ્થી તરીકે અતિ ઉત્તમ કામ કરીને સંપ્રદાયના ઉત્કર્ષમાં અમૂલ્ય ફાળો આપેલો છે, એવા ગોપાળાનંદ સ્વામીએ શબ્દમાધુર્ય, પદલાલિત્ય અને અર્થગાંભીર્ય ધરાવતાં સુંદર કહેવાય એવાં

અષ્ટકોની પણ રચના કરેલી છે. એમનું એક અષ્ટક— શ્રીહરિમહિમાષ્ટક, જે ઈ.સ. ૧૯૦૪માં પ્રગટ થયું હતું અને પછી અદૃશ્ય થઈ ગયું છે તે અત્રે રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે.

અગિયાર અક્ષરના ઉપજાતિ છંદમાં રચવામાં આવેલું આ અષ્ટક ઉત્કૃષ્ટ ભાવથી ભરેલું છે. એની ગેયતા કર્ણપ્રિય છે. સ્તુતિ-પ્રાર્થના માટે ઉપજાતિ છંદ ખાસ વપરાય છે. સંધ્યા આરતી પછી રોજ બોલાતા શ્રીરાધિકાકૃષ્ણાષ્ટક જેમ આ અષ્ટકનું સંકીર્તન ગાન કરતાં, અંતરમાં અનેરો આનંદ ઊભરાય છે; પણ તે ઉપરાંત ખાસ લલચાવનારી વાત તો એ છે કે, ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સ્વમુખે કહ્યા પ્રમાણે આત્મીય પ્રેમથી જે એનું ગાન યા શ્રવણ કરે છે તે ‘પોતે બ્રહ્મરૂપ થાય છે’ અને શ્રીહરિની અતિ પ્રસન્નતા મેળવવા માટે અધિકારી બને છે. ભગવાન તથા સમર્થ સંતે આપેલા આ આશીર્વાદ સદા સત્ય છે, એની પ્રતીતિ, અનુભવ અંતે ભાવિકજનોને થાય તેમ છે. અષ્ટકનું ધ્રુવપદ ‘ધ્યાયે હરિં તં હૃદિ ધર્મપુત્રમ્ ।’ છે.

શ્રીધર્મસદ્ગુણવતીર્ય વિષ્ણુઃ યો વાસુદેવો હરિકૃષ્ણ ઈશઃ ।

શ્રીનીલકંઠોઽત્રપુનાતિ મર્ત્યાન્ ।

ધ્યાયે હરિં તં હૃદિ ધર્મપુત્રમ્ ॥૧॥

— હું મારા હૃદયમાં ધર્મપુત્ર શ્રીહરિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું ધ્યાન કરું છું. એ શ્રીહરિ કેવા છે તે પ્રથમ ત્રણ ચરણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે : એ શ્રીધર્મદેવના ઘેર પ્રગટેલા છે, એ વિષ્ણુ છે, વાસુદેવ છે, હરિકૃષ્ણ છે, ઈશ છે, શ્રી નીલકંઠ છે. આ પાંચ વિશેષણો સમજવા જેવાં છે. વિષ્ણુ એટલે સૃષ્ટિસર્જન સાથે સંકળાયેલી બ્રહ્માદિ ત્રિપુટીમાં જેનું નામ ગણાવવામાં આવે છે તે વિષ્ણુ એવો અર્થ થતો નથી; પણ અણુ-પરમાણુ સર્વ જડચેતન સર્વ જીવો, ઈશ્વરો, માયા, અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષો અને અક્ષરબ્રહ્મ સર્વમાં જે નિરંતર વ્યાપીને રહેલા છે તે વિષ્ણુ કહેવાય. વાસુદેવ એ ભગવાનના ચતુર્વ્યૂહ સ્વરૂપમાં મુખ્ય સ્રોતરૂપ કહેવાય છે — શ્વેતદ્વીપપતિ કહેવાય છે તે, એટલો અર્થ લેવાનો નથી; પણ સર્વ અવતારસ્વરૂપો અને સર્વ શક્તિસ્વરૂપોનું

ધારણ કરનાર પરબ્રહ્મ પરમાત્માસ્વરૂપ એ વાસુદેવ કહેવાય છે. પોતાના ભક્તજનોની ઉપાધિમાત્રને જે હરી લે છે તે હરિ કહેવાય છે. જે અક્ષરબ્રહ્મ સહ સૌ કોઈના નિયામક સ્વામી છે તે ઈશ કહેવાય છે. જે તપસ્વી, ત્યાગી, જ્ઞાની અને યોગીમાં શ્રેષ્ઠ હોય તે નીલકંઠ કહેવાય છે. જે મન, વાણીને અગોચર છે છતાં અનેક જીવોના હિત અને કલ્યાણ માટે દરેકને સુખશાંતિ આપવા માટે સૌ કોઈને નયનગોચર વર્તે છે એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર શ્રીહરિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું હું મારા હૃદયમાં ધ્યાન ધરું છું.’ ૧. આ શ્લોકથી શ્રીહરિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સર્વવ્યાપક, સર્વસમર્થ અને સર્વતંત્રસ્વતંત્ર છે; જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સૌ કોઈ વ્યાપ્ત, અસમર્થ અને આધીન છે, એ સિદ્ધાંત સમજાવવામાં આવ્યો છે.

‘યસ્ય સ્વરૂપે તિલલક્ષણાનિ ।

સ્વભક્તચેતાંસિહરંતિયદ્વત્ ॥

અયાંસિચાકર્ષમણિપ્રવેકાઃ । ધ્યાયે. ॥૨॥

— શ્રીહરિના ભુવનમનોહર સ્વરૂપમાં રહેલાં ચિહ્નોનું લક્ષણાથી ગાન કરે છે : સ્વભક્તજનોના લાલનપાલન કરવાના હેતુથી ભગવાને ધારણ કરેલા માનુષી સ્વરૂપમાં જેમ લોહચુંબક હોય તે મણિ વગેરે રત્નોને પોતાના પ્રતિ આકર્ષે છે તેમ, ભક્તના મનને હરી લે એવાં તલ અને ચિહ્નો રહેલાં છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં ભગવાનના ચરણારવિંદમાં સ્વસ્તિક, મત્સ્યાદિ સોળ ચિહ્નો તથા શરીર ઉપર જુદાં જુદાં અંગો ઉપર એકંદરે એકસો અને ચોપન નાનાંમોટાં તલનાં ચિહ્નો દર્શાવેલાં છે, તેનો નિર્દેશ કરીને કવિ કહે છે : આ ચિહ્નો જેમના અંગમાં સ્વાભાવિકપણે રહેલાં છે, એવા ધર્મપુત્ર શ્રીહરિનું હું ધ્યાન કરું છું.’ ૨ આ શ્લોક દ્વારા ભગવાન શ્રીહરિ સદા દ્વિભુજ, દિવ્ય સાકારમૂર્તિ છે એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે અને તે સાથે જ અક્ષરધામમાં પરોક્ષ રહેલું સ્વરૂપ અને પૃથ્વી ઉપર વિચરતું પ્રત્યક્ષ માનુષી સ્વરૂપ, બન્ને અભિન્ન છે, એ સિદ્ધાંત સમજાવેલો છે.

‘યસ્યાક્ષરે ધામનિયત્રસક્તાઃ ।

ક્રીડંતિ દિવ્યેઽક્ષરસંજ્ઞમુક્તાઃ ॥

સમ્રાટ્તનૂજા ઇવ સર્વમાન્યાઃ । ધ્યાયે. ॥૩॥

— શ્રીહરિનું ધામ કેવું હોય છે અને તેમાં કેવા ભક્તો રહેલા છે અને તે ભક્તો ત્યાં રહીને શું કરે છે તે હકીકત સમજાવતાં ગાન કરવામાં આવે છે કે, જેમના ધામનું નામ અક્ષર છે; જેટલા લોક કહેવાય છે, ધામ કહેવાય છે એ સર્વ લોક અને ધામથી પર, અક્ષરધામ છે. એવા અક્ષરધામને ધારીને જે રહેલા છે, એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર શ્રીહરિનું હું મારા અંતરમાં ધ્યાન ધરું છું. એવા એ અક્ષરધામમાં ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામેલા પુરુષો — જેમને અક્ષરમુક્ત કહેવામાં આવે છે તે રહ્યા છે અને શ્રીહરિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની સેવારૂપી કીડા-ક્રિયા કરી રહ્યા છે. એ ભક્તોનો મહિમા સમજાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જેમ કોઈ ચક્રવર્તી સમ્રાટ હોય, તેના પુત્રો હોય તેમને, જેમ બીજા ખંડિયા રાજાઓ અને પ્રજાઓ પૂજ્યભાવે સન્માનતા હોય છે તેમ, જીવો, ઈશ્વરો અને માયા, સૌ કોઈ એમનું પ્રેમ અને આદરથી સન્માન કરે છે, એવા અક્ષરમુક્તપુરુષોથી સદા સેવાયેલા એવા શ્રીહરિનું હું ધ્યાન કરું છું.’ ૩. આ શ્લોક દ્વારા ભગવાન શ્રીહરિ સર્વકારણના કારણ છે, સર્વ અવતારના અવતારી છે એ હકીકત સાથે સેવામુક્તિને વરેલા મુક્તપુરુષોનું સ્વરૂપ કેવું દિવ્ય અને ઐશ્વર્યયુક્ત હોય છે તે સમજાવેલું છે.

‘યસ્યાસ્ય પદ્મેઽદ્ભુતભૂરિશોભે ।

વસંતિ નેત્રભ્રમરા જનાનામ્ ॥

હંસા યથા માનસ, પદ્મવૃંદે । ધ્યાયે. ॥૪॥

— જેમ માનસરોવરમાં હંસો રમી રહ્યા છે — શોભી રહ્યા હોય છે તેમ જેમના અદ્ભુત મુખકમળની ભારે શોભાના આનંદનો, સ્વભક્તજનોરૂપી ભ્રમરો ઉપભોગ કરી રહ્યા છે; આ સ્વભક્તજનો ભગવાનની આંખ-કીકી જેવા છે. માણસને જેમ પોતાની આંખની કીકી

અતિ પ્રિય હોય છે તેમ ભગવાનને પોતાના ભક્તો પ્રિયાતિપ્રિય હોય છે. માણસ જેમ આંખ દ્વારા બધું જુએ છે — નીરખે છે તેમ, ભગવાન પણ ભક્ત દ્વારા બધું જુએ છે — નીરખે છે, એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર શ્રીહરિનું હું મારા અંતરમાં સદા ધ્યાન કરું છું.’ ૪. ભગવાનને હમેશાં પોતાના ભક્તજનો જ પ્રિય હોય છે, ભક્તોને જ વશ એ વર્તતા હોય છે, એ હકીકત આ શ્લોકથી સમજાવે છે.

‘યઃ પોષયત્યત્ર નિજાન્ સ્વકીય ।

જ્ઞાનોપદેશેન સુધોપમેન ॥

વત્સાન્ સુશીલા પયસા યથા ગૌઃ । ધ્યાયે. ॥૫॥

— ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ શ્રીહરિ પોતાના લાડીલા ભક્તજનોનું પોષણ અને રક્ષણ કેવી રીતે કરે છે તે સમજાવતાં કવિ ગાન કરે છે; જેમ શિશુવત્સલ શાણી ગાય પોતાના વત્સને — વાછરડાને પયપાન કરાવે છે અને એ રીતે એનું પોષણ અને રક્ષણ કરે છે તેમ જ્ઞાનોપદેશરૂપી વચનામૃતોથી જે પોતાના ભક્તજનોનું સદા પોષણ અને રક્ષણ કરે છે, એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર શ્રીહરિનું હું ધ્યાન કરું છું.’ ૫. જગતના જીવો પોતાના કર્મ અને પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જીવન જીવે છે, ભગવાનના ભક્તોનું કર્મ અને પ્રારબ્ધ ભગવાન જ હોય છે તેથી ભગવાન હમેશાં તેમનું પોષણ અને રક્ષણ કરે છે, એ સિદ્ધાંતવાત આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવી છે.

‘પાષંડધર્માદ્યુદયેન યસ્ય ।

શાક્તા વ્યલીયંત યથોદિતેઽર્કે ॥

દૂઝા વૃષદ્વેષિણ એવ ચાન્યે । ધ્યાયે. ॥૬॥

— ભગવાન ભક્તજનોનું રક્ષણ કરે છે તે સાથે એમને ત્રાસ આપનારા દુષ્ટજનોનો નાશ પણ આપોઆપ જ કરે છે, એ હકીકત સમજાવતાં કવિ ગાય છે કે જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં જ અંધકાર આપોઆપ જ નાશ પામે છે તેમ ભગવાનનું પ્રાગટ્ય થતાં જ પાખંડધર્મ, શાક્તધર્મ અને ધર્મનો દ્વેષ કરનારા બીજા સર્વ ધર્મો (ખરેખર

તો અધર્મો જ કહેવાય) અને તત્ત્વો આપોઆપ જ નાશ પામે છે, એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર શ્રીહરિનું હું ધ્યાન કરું છું.’ ૬. આ શ્લોક દ્વારા જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને પ્રકાશના દાતા એકમાત્ર પરમાત્મા જ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરતાં કવિ કહે છે કે, સર્વ કર્તાહર્તા અને ભર્તા પણ એકમાત્ર ભગવાન જ છે. પાખંડીઓ અને ધર્મદ્વિષીઓ ગમે તે કરે અને બોલે પણ એમનું કંઈ ચાલતું નથી; એમનો નાશ જ થાય છે, એ સત્ય આ શ્લોકમાં સમજાવેલું છે.

‘યત્પાદપદ્મેઽક્ષરમુક્તચેતો ।

ભૃંગા રમંતે સરસીવમીનાઃ ।

આસેવ્યમાને ભુવિ ભૂરિભક્તૈઃ । ધ્યાયે. ॥૭॥

— જેમ પુષ્પની આસપાસ ભમરા રમે છે, જેમ જળમાં માછલાં રમે છે તેમ, અક્ષરધામમાં અક્ષરમુક્તોથી જે સદા વિંટળાયેલા છે — સેવાયેલા છે, એ જ પરાત્પર પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યરૂપે વિચરે છે તેમની આસપાસ વિંટળાયેલા અનેક ભક્તજનોથી સદા સેવાયેલા, એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર શ્રીહરિનું હું ધ્યાન કરું છું.’ ૭.

‘ચદીય સૌંદર્ય ગુણાદિપારં ।

શેષાદયો યાંતિ ન યસ્ય ભક્તાઃ ॥

વાંછન્તિ નાપ્યક્ષરસૌખ્યમંતઃ । ધ્યાયે. ॥૮॥

— શાસ્ત્રો કહે છે કે, ભક્તો ભક્તિઉપાસનાના પરિણામે ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામે છે એટલે કે ભગવાન જેવું રૂપ, ગુણ, સામર્થ્ય વગેરે પામે છે. કવિ કહે છે કે ભગવાન શ્રીહરિનાં સૌંદર્ય, સૌશીલ્ય વગેરે ગુણોનું ગાન શેષાદિક નિરંતર કરે છે છતાં તેનો પાર પામતા નથી, એવા અનંત ગુણશ્રીથી વિભૂષિત ભક્તો પણ અક્ષરબ્રહ્મનું સૌખ્યસુખ કે સાધર્મ્ય કંઈ પણ ઇચ્છતા નથી; એમની ઇચ્છા એક જ હોય છે — ભગવત્સ્વરૂપની સેવા. એ સિવાય એ બીજું કંઈ જ ઇચ્છતા નથી, એવા જેમના ભક્તો હોય છે, એવા શ્રીધર્મદેવના પુત્ર શ્રીહરિનું હું સદા ધ્યાન કરું છું.’ ૮. સાચા ભક્તો ભગવાનના સ્વરૂપ સિવાય,

મુક્તિ યા ઐશ્વર્ય બીજું કંઈ પણ ઈચ્છતા નથી, એ સિદ્ધાંતવાત આ શ્લોક દ્વારા સમજાવેલી છે.

સ્વધરાવૃત્તમ્

‘ગોપાલાનંદનામ્ના રચિતમતિશુભં ત્વષ્ટકં સન્મયેદં ।
પ્રીત્યૈ શ્રીધર્મસુનોઃ પ્રકટભગવતઃ સ્વામિનારાયણસ્ય ॥
તન્માહાત્મ્યાવબોધં ય ઇદમિહ જનઃશ્રાવયેત્કીર્તયેદ્વા ।
સ સ્યાદ્વૈબ્રહ્મરૂપો હરિરતુલમુદં ચાન્નુયાત્તત્ર ધાર્મિઃ ॥૧॥

— પ્રગટ પરબ્રહ્મ શ્રીધર્મદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની કેવળ પ્રસન્નતાર્થે, મેં, ગોપાળાનંદે, આ શુભ અષ્ટકની રચના કરી છે. ભગવાન શ્રીહરિનો મહિમા દાખવતા આ અષ્ટકનું જે માણસ ભક્તિભાવથી શ્રવણકીર્તન કરશે તે પોતે અક્ષરરૂપ એટલે બ્રહ્મરૂપ થશે; અને બ્રહ્મરૂપ થઈને આ અષ્ટકનું શ્રવણકીર્તન કરનાર ભક્તજન ઉપર ધર્મપુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ નિશ્ચય અતિ પ્રસન્ન થશે.’ ૯.

૨૩. શ્રીહરિમાહાત્મ્યાષ્ટક

(ઉપજાતિ વૃત્ત)

ગોવિંદ ! નારાયણ ! વાસુદેવ ! શ્રીકૃષ્ણ ! સંકર્ષણ ! પદ્મનાભ !
નરાનિરુદ્ધેશ્વર ! લોકનાથ ! હરે ! મુકુંદાદ્ય ! નમોનમસ્તે. ૧
આનંદકંદાચ્યુત ! સુંદરાંગ ! દયાનિધે ! માધવ ! મંગલાત્મન્ !
વિષ્ણો ! હૃષીકેશ ! પરાવરેશ ! પ્રદ્યુમ્ન ! પદ્માનન !
તે નમોઽસ્તુ. ૨

વિશુદ્ધમૂર્તે ! મધુસૂદનાજ ! દામોદર ! શ્રીધર ! સર્વવન્દ્ય !
બ્રહ્મણ્યદેવાક્ષર ! પૂર્ણકામ ! પ્રભો ! વિભો ! નાથ !
નમોનમસ્તે. ૩
વૈકુંઠ ! સત્યોત્તમ ! સત્ત્વ ! ભૂમન્ ! હિરણ્યગર્ભ ! ત્રિકુટકલેશ !
વિશ્વોત્તમશ્લોક ! વિધે ! મહર્ષે ! પ્રાણેશ ! વિશ્વેશ્વર !
તે નમોઽસ્તુ. ૪

વૃષાકપે ! કેશવ ! ધર્મ ! ધીર ! શુચિશ્રવો ! ભૂતપતે ! પરાત્મન્ !
પુણ્યાંગ ! યજ્ઞેષ્ઠ ! પુણ્યકીર્તે ! સુધીર્નમસ્તે પુરુષોત્તમાય. ૫
અધોક્ષજ ! શ્રીકર ! કંજનેત્ર ! વેદૈકવિદ્વેદકૃદવ્યાત્મન્ !
અવ્યક્ત ! સંશ્ચિત્પર ! સૌખ્ય ! હેતો ! આનંદ ! વિદ્યાધિપતે !
નમોઽસ્તુ. ૬

જ્ઞેયાદિદેવ ! પ્રિયભક્ત ! પૂજ્ય ! પ્રેષ્ઠ ! પ્રજેશામરવર્ય ! સર્વ !
બ્રહ્માગુણાગમ્ય ! સદર્યનીય ! પ્રમાણહીનાધિપતે ! નમોઽસ્તુ. ૭

સ્વામિન્મહેશામલધામ ! દેવ ! જ્ઞાનપ્રદાગોચર ! સદ્ગુણાપ્ત !
સહસ્રમૂર્તે ! પુરુષાપ્તકામ ! પ્રકાશકાકાશવપુર્નમસ્તે. ૮

સ્વતંત્ર ! માયાધિપ ! સર્વશક્તે ! સદા પ્રસન્નો ભવ પાહિ યાસ્માન્ !
ત્વમેવ સર્વાશ્રયણીય ! એકસ્તસ્મૈ મુહુસ્તે ભગવન્નમોઽસ્તુ. ૯

સંપ્રદાયના વિપુલ સાહિત્યભંડારમાં, જેમાં ભગવાનનાં એકસો આઠ નામોનું ગાન કરવામાં આવ્યું હોય એવા સ્તોત્રોની સંખ્યા, દેખીતાં કારણોસર, આંગળીના વેઢે ગણાય એટલી મર્યાદિત છે. એમાં ‘શ્રીજનમંગલ સ્તોત્ર’. ‘હે ધર્મપુત્ર હરિકૃષ્ણ’ (મહાપૂજામાં અભિષેક વખતે, આ સ્તોત્ર બોલવામાં આવે છે) એ સ્તોત્રો વધારે જાણીતાં છે. પણ વિ. સં. ૧૮૭૫ના ફાગણ માસની અજવાળી એકાદશીના રોજ સંધ્યા આરતી પછી વડતાલની ઉત્તર દિશામાં ગોમતીના કાંઠાપ્રદેશ નજીક આવેલા વિશાળ આંબાવાડિયામાં (આજે આ આંબાવાડિયું જણાતું નથી), ભારતના *દૂરદૂરના પ્રાંતોમાંથી આવેલા અસંખ્ય હરિભક્તોની ભરાયેલી સભામાં ભક્તજનોએ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની, ભગવાનનાં એકસો આઠ નામ દ્વારા જે સ્તુતિ કરી હતી અને જેને શતાનંદ મુનિએ શબ્દદેહ આપેલો છે, એ શ્રીહરિમહિમાસ્તોત્ર, જોકે સંપ્રદાયમાં ખાસ જાણીતું નથી પણ એના પદલાલિત્ય, શબ્દમાધુર્ય, અર્થગાંભીર્ય, સુંદર ગેયતા, પ્રસંગગૌરવ અને ભક્તિભાવના કારણે, માત્ર સંપ્રદાયના આશ્રિતો માટે જ નહિ પણ અન્ય મુમુક્ષુઓએ પણ ભાવપૂર્વક કંઠસ્થ કરીને નિત્યગાન કરવા જેવું વિશિષ્ટ અને અદ્ભુત છે.

૨. શ્રીજનમંગલ સ્તોત્રમાં આઠ અક્ષરના એક એવા ચાર ચરણવાળા અનુષ્ટુભ છંદના અઢાર શ્લોકો દ્વારા ભગવાનનાં એકસો

*ભારતના એ દૂરદૂરના પ્રાંતોનાં નામો, શતાનંદ મુનિએ સત્સંગિજીવન પ્ર. ૩, અ. ૪૭માં શ્લોક ૩૨થી ૪૧માં નીચે પ્રમાણે જણાવેલાં છે : પૂર્વ પ્રાંતો જેવા કે કોશળ, કાશી, મૈથિલ, ગૌડ, કિલકિલ, વંગ (બંગ, પુરુષોત્તમપુર, ગયંતીપુર, પ્રયાગ, શોણભદ્ર, વૃંદાવન. મથુર, શુરસેન, અવંતી વગેરે. ઉત્તર પ્રાંતો જેવા કે હરિદ્વાર, કાશ્મીર, કુરુક્ષેત્ર, પુષ્કર, મરુધનન્વ, અર્બુદાચલ, સિદ્ધપદ વગેરે. પશ્ચિમ પ્રાંતો જેવા કે સિંધ, કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, પંચાળ, સૌવીર વગેરે. દક્ષિણ પ્રાંતો જેવા કે સેતુબંધ, શ્રીરંગ, વેંકટાચળ, કાંચીપુર, મલયાચળ, દંડકારણ્ય, વિંધ્યાચળ, તાપીતટ, નર્મદાતટ, ગુર્જર વગેરે.

આઠ નામોનું ગાન કરેલું છે; ‘હે ધર્મપુત્ર’ સ્તોત્રમાં ચૌદ અક્ષરના એક એવા ચાર ચરણવાળા વસંતતિલકા છંદના અગિયાર શ્લોકોમાં સ્તવન કરવામાં આવ્યું છે; જ્યારે આ સ્તોત્રમાં અગિયાર અક્ષરના એક એવા ચાર ચરણના ઉપજાતિ છંદના નવ શ્લોકો દ્વારા ભગવાનની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. ઉપજાતિ એ ત્રિષ્ટુભ વર્ગનો છંદ છે અને એની રચના, ઈન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, વંશસ્થ વગેરે છંદોની મેળવણી કરીને કરવામાં આવે છે. એના ચૌદ પેટાપ્રકાર ગણાય છે. પ્રાર્થના માટે આ છંદ ખૂબ અનુકૂળ મનાય છે. અગિયાર અક્ષરવાળા છંદના નવ જ શ્લોકોમાં ભગવાનનાં એકસો આઠ નામોનું ગાન કરવામાં આવ્યું હોય એવાં બીજાં સ્તોત્રો બહુ ઓછાં જોવા મળે છે.

૩. આ સ્તોત્રની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ પ્રથમ સમજી લેવાની જરૂર છે : (૧) સૌથી પહેલી વિશિષ્ટતા એ છે કે મોટા ભાગે પ્રાર્થના કાં ત્યાગી કાં ગૃહસ્થ આશ્રિત, વ્યક્તિગત રીતે યા વર્ગની રીતે કરતા હોય છે; પણ આ સ્તોત્રગાન બન્ને વર્ગના આશ્રિતોએ સંયુક્ત રીતે અને એક અવાજે કરેલું છે. આ ગાન કરતાં પહેલાં એમણે કોઈ જાતની પૂર્વતૈયારીઓ કે વિચારણા કરેલી નથી પણ શીઘ્રકાવ્ય માફક અંતરના ભક્તિભાવ અને ભગવત્પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને કેવળ સ્વયંસ્ફૂરણાથી ગાન કરેલું છે. સભામાં સર્વેશ્વર શ્રીહરિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ઊંચા મંચ ઉપર ગોઠવેલી પાટ ઉપર બિરાજમાન થતાં પહેલાં મંચની ચારે તરફ હકડેઠઠ ઊભેલા ભક્તજનો સામું જોઈને મધુર હાસ્ય કર્યું અને ભક્તજનોને વંદન કર્યું (ખરેખર તો, ભક્તજનોના હૃદયમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે રહેલા સ્વાત્મસ્વરૂપને જ એમણે વંદન કર્યું હતું, પણ તે સાથે જ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ભક્તજનોને પણ વંદન કર્યું એમ વર્તાતું હતું); અને પછી પોતાના આસને બેઠા હતા. ભગવાનનું આ લીલાચરિત્ર જોઈને ભક્તજનોના મનમાં ‘ભગવાન પોતાના ભક્તોના પણ ભક્ત છે’ એ સિદ્ધાન્તની અનુભવપૂર્વક પ્રતીતિ થઈ. એથી દરેકે અલૌકિક અને અપૂર્વ રોમાંચ અનુભવ્યો હતો, દરેકના હૈયામાં હર્ષની હેલી ચઢી હતી અને આંખો પ્રેમાશ્રુઓથી ઊભરાઈ ગઈ હતી; દરેકનું અંતર (આત્મા) ભગવાનના

ચરણમાં ઝૂકી પડ્યું હતું. એ કારણે એમના મુખમાંથી શિષ્ય અને સેવકને શોભે એવા આ સ્તુતિગાનના પદેપદે ‘નમો નમસ્તે’ । ‘તે નમોઽસ્તુ ।’ — અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ; એ પ્રકારના પ્રેમાર્દ્ર શબ્દો અનાયાસે સરી પડ્યા હતા. એકાદશી વ્રતના દિવસે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતે વેદોક્ત ષોડશોપચાર વિધિથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સાંગ મહાપૂજા કરી હતી અને જાગરણની શરૂઆત કરતા પહેલાં સંધ્યા આરતી પછી આ સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી, એ એની બીજી વિશિષ્ટતા છે. સ્તુતિગાનના પદે પદે આનંદ, ગર્વ અને ગૌરવનો અનુભવ થાય છે એનાં કારણો જાણવા-સમજવા જેવાં છે; ચાર દિવસ પછી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પોતે ફૂલડોલનો રંગમહોત્સવ ઉજવવાના છે એનો આગોતરો આનંદ સર્વત્ર વર્તીતો હતો. એમાં ધર્મદેવના પરિવારના બધા જ સભ્યો આગલા દિવસે, સંપ્રદાયમાં પહેલવહેલા વડતાલ આવ્યા હતા અને એ સભામાં હાજર હતા, એ હકીકતના કારણે અનેકગણો વધારો થયો હતો. સંપ્રદાયના દ્વેષીઓ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની જાતિ અને કુળ અંગે જાતજાતની વિચિત્ર, દુષિત વાતો કરતા હતા. તેમનાં મોં, ધર્મદેવના પરિવારના આગમનથી સિવાઈ ગયાં હતાં અને કાળાંમેશ પડી ગયાં હતાં; ધર્મદેવના પરિવારના આગમનથી આશ્રિતોના અંતરમાં આનંદના ઓઘ ઊછળતા હતા. ભગવાને ભક્તજનોને વંદન કરીને એમના ભક્તિભાવને બિરદાવ્યો હતો, એટલે એમને અપૂર્વ બળ મળ્યું હતું; એટલે એમણે જે નામોના ગાન દ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરી એમણે ‘ગોવિંદ, દામોદર, કેશવ, નારાયણ, અનિરુદ્ધ, સંકર્ષણ, શ્રીકૃષ્ણ, વિષ્ણુ, વાસુદેવ’ વગેરે નામો દ્વારા સ્તુતિ કરી હતી, તે નામોનો એમણે વિશિષ્ટ કહી શકાય એવો અનેરો અર્થ દાખવેલો છે. આશ્રિતોએ કરેલા આ સ્તુતિગાનમાં આ પ્રકારના નામોના ઉલ્લેખના કારણે અન્યાશ્રય થાય છે અને સર્વોપરી ઉપાસનાનો ભંગ થાય છે એવું આજે કેટલાકને લાગે એ સંભવિત છે; પણ એવી ભીતિ સેવનારાઓએ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે, આ સ્તુતિગાન કરનારાઓમાં અનેક મહાસમર્થ વિદ્વાન શાસ્ત્રી પંડિતો હતા; એટલું જ

નહિ પણ જગતના ચોક વચ્ચે ઊભા રહીને ખૂબ નિર્ભયતાથી અને હિંમતથી ‘આ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પોતે જ પ્રત્યક્ષ પરમાત્મા છે’ એવો મહાનાદ પોકારનાર અને અનેક મુમુક્ષુઓને ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવનાર પુરુષો હતા. બીજી પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે તે એ છે કે, સ્તુતિગાનમાં વપરાયેલાં નામોનો જે અર્થ ભક્તજનોએ સૂચવેલો છે અને અત્રે દાખવેલો છે તે શાસ્ત્રસંમત છે અને પૂર્વે થયેલા સત્પુરુષોએ માન્ય કરી પોતે ઉપદેશેલો છે. આ સ્તુતિગાનમાં ગવાયેલાં નામો પૈકી ઘણાં નામો, સર્વમંગલ-સ્તોત્રમાં પણ ગાવામાં આવેલાં છે. એવાં નામો આગળ કૌંસમાં સર્વમંગલતસ્તોત્રના નામનો ક્રમ, આગળ અર્થ કરતી વખતે દર્શાવેલો છે. વળી સ્તુતિગાનમાં વપરાયેલાં નામો એના વિશિષ્ટ અર્થના કારણે જેમ સંપ્રદાયના આશ્રિતવર્ગને માન્ય હતાં તથા મહત્ત્વનાં અને ઉપયોગી હતાં તે જ પ્રમાણે બલકે તેથી વધારે પ્રમાણમાં સંપ્રદાયના બહારના મુમુક્ષુઓને પણ માન્ય હતાં તથા મહત્ત્વનાં અને ઉપયોગી હતાં. આ બધી વિશિષ્ટતાઓ, સુજ્ઞ અને વિવેકી જનોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

૪. ભક્તરાજ જોબન પગીના પ્રેમ અને આગ્રહના કારણે શ્રીજી મહારાજે સં. ૧૮૭૫નો ફૂલડોલનો ઉત્સવ વડતાલમાં ઊજવ્યો હતો. સત્સંગિજીવનમાં બીજા ઘણા ફૂલડોલોત્સવોનું વર્ણન કરેલું છે, પણ વડતાલના ઉત્સવનું વર્ણન જે વિસ્તાર અને વિગતથી કરવામાં આવ્યું છે તે અનુપમ છે. સત્સંગિજીવનના ત્રીજા પ્રકરણના ૪૭થી ૬૪ સુધીના અઢાર અધ્યાયોમાં આ ઉત્સવનાં જુદાં જુદાં અંગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અત્રે જેના અર્થ દાખવવામાં આવ્યા છે તે સ્તુતિગાન, આ વર્ણનનો એક ભાગ છે. સત્સંગિજીવન પ્ર. ૩, અ. ૫૫, શ્લો. ૧૮થી ૨૬માં શતાનંદ મુનિએ આ સ્તુતિનો સમાવેશ કરેલો છે. પ્રાર્થના યા સ્તુતિગાન કરતી વખતે જ્યારે ગાયકની માત્ર ઈન્દ્રિયો જ ભળે છે અને નમે છે ત્યારે ભગવાન એ પ્રાર્થના યા સ્તુતિ સાંભળતા નથી; પણ જ્યારે એમાં એની ઈન્દ્રિયો અને મન ભળે છે અને નમે છે ત્યારે ભગવાનને એ સ્તુતિગાન કંઈક સાંભળવા જેવું લાગે છે; પણ જ્યારે

એમાં ગાયકની ઈન્દ્રિયો, મન અને આત્મા ત્રણે એકાકાર થાય છે અને નમે છે, ત્યારે ભગવાન દોડતા આવે છે અને એની નજર સામે હાજર થાય છે. જે ગાનના પદેપદે ભગવાનને વંદન થયું હોય તેમાં ઈન્દ્રિયો, મન અને આત્મા ત્રણે એકાકાર થાય છે. સુજ્ઞ આશ્રિત ગાયકે એ રીતે આ સ્તુતિગાન કરવું ઘટે છે.

૫. આ સ્તુતિગાનની શરૂઆત સમજવા જેવી છે. ત્યાગી અને ગૃહસ્થ હરિભક્તોએ એક બનીને એક અવાજે ગાયું છે કે,

**‘ગોવિંદ ! નારાયણ ! વાસુદેવ ! શ્રીકૃષ્ણ ! સંકર્ષણ ! પદ્મનાભ !
નરનિરુદ્ધેશ્વર ! લોકનાથ ! હરે ! મુકુંદાદ્ય ! નમો નમસ્તે ॥૧॥**

— આ પદમાં તેર નામો દ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, એમાં શરૂઆત (૧) ‘ગોવિંદ’ નામથી કરેલી છે તે હેતુપૂર્વક કરેલી છે. ભગવાનને ઓળખવા અને પામવા માટે શાસ્ત્રોમાં અનેક સાધનો અને માર્ગો દાખવેલાં છે — તપ, દાન, તીર્થ, યજ્ઞ, યોગ, ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વગેરે; પણ ભગવાનને પામવાને સહેલો, સરળ, સોંધો, સલામત અને સઘ ફળ આપે એવો માર્ગ એક જ છે — પ્રાર્થના યાને સ્તુતિ. ગોવિંદ નામની વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે થાય છે : ‘સ્તુતિ ગિરાં વિંદે ગોવિંદ ઉદાહૃતઃ’ ગો એટલે વેદવાણી અર્થાત્ શાસ્ત્રોની વાણી; એ વડે જેમનું ઓળખાણ થાય છે અને પમાય છે તે ગોવિંદ કહેવાય. ભગવાનનાં ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપોમાં એક સ્વરૂપને ગોવિંદ કહેવામાં આવે છે. શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એ દિવ્ય આયુધો હાથમાં ધારણ કરવાના જુદા જુદા ક્રમના કારણે ભગવત્સ્વરૂપોનાં ચોવીસ નામો પડેલાં છે; એ ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપો કહેવાય છે. પણ અત્રે એ અર્થમાં આ નામનું ગાન કરેલું નથી. (૨) નારાયણ ચિદ્-અચિદ્, ક્ષર-અક્ષર આત્માના સમૂહને નાર કહેવાય છે. એમનો જે અયન એટલે આશ્રય અને આધાર છે તે નારાયણ કહેવાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, અક્ષર પર્યંત સૌ કોઈના આધાર અને આશ્રય છે. તેથી એમને અત્રે નારાયણ નામથી ગાવામાં આવ્યા છે. (૩) વાસુદેવ (સ.મં. ૭)

ભગવાનનાં ચતુર્વ્યૂહ સ્વરૂપોમાં પહેલા સ્વરૂપને વાસુદેવ કહેવામાં આવે છે; પણ એ અર્થમાં આ નામ અત્રે વપરાયું નથી. વાસુ એટલે ચિદ્-અચિદ્ અક્ષર પર્યંત સૌ કોઈમાં જે વ્યાપી રહેલા છે તે; અને દેવ એટલે જે સર્વને પ્રકાશ આપે છે અને સર્વનું નિયમન કરે છે તે. અક્ષર, ઈશ્વરો અને આત્માઓરૂપી શરીરોમાં વ્યાપીને અંતર્નિયામક શક્તિરૂપે એ સર્વનું નિયમન કરી રહેલા શરીરી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અત્રે વાસુદેવ નામથી પોકારવામાં આવ્યા છે. (૪) શ્રીકૃષ્ણ (સ.મં. ૪) ભગવાનના દસ યા ચોવીસ અવતારોમાં એક સ્વરૂપને શ્રીકૃષ્ણ કહેવામાં આવે છે; પણ અત્રે આ નામ એ અર્થ દાખવતું નથી. અક્ષરપર્યંત સર્વને જે પોતાની શક્તિ વડે આકર્ષે છે તે શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય; જેમની ક્રાંતિ નિરવધિકાતિશય સુંદર, અપ્રાકૃત અને ધનશ્યામ હોય તે શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, દ્વિભુજ, દિવ્ય, સદાસાકાર, ધનશ્યામ મૂર્તિ છે અને એ અક્ષરપર્યંત સૌ કોઈને પોતાના તરફ આકર્ષે છે માટે એમને શ્રીકૃષ્ણ નામથી અત્રે ગાવામાં આવ્યા છે. (૫) સંકર્ષણ ભગવાનનાં ચતુર્વ્યૂહ સ્વરૂપોમાં સંહારલીલાના કાર્ય સાથે સંકળાયેલા સ્વરૂપને સંકર્ષણ કહેવામાં આવે છે; પણ એ અર્થ અહીં સૂચવેલો નથી. જે આશ્રિતોનું સંસૃતિજનક વાસનારૂપી દુઃખ હરે છે, તે સંકર્ષણ કહેવાય; અથવા જગતના જીવોના હિતાર્થે જેમણે સૃષ્ટિના સર્જન જેમ, સંહારની પણ યોજના યોજેલી છે તે સંકર્ષણ કહેવાય. (૬) પદ્મનાભ ભક્તજનોના હૃદય રૂપી કમળમાં જે શયન કરે છે તે પદ્મનાભ કહેવાય; અથવા જેમની નાભિ, કમળ જેવી ઊંડી અને ગોળ હોય તે પદ્મનાભ કહેવાય. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની નાભિ ઊંડી અને ગોળ છે તેથી એમને અત્રે પદ્મનાભ કહેવા છે. (૭) નર નરનારાયણ નામમાં સખા તરીકે જે સ્વરૂપ છે તેને નર કહેવામાં આવે છે, પણ અત્રે એ સ્વરૂપનું સૂચન કરેલું નથી. ‘ર’ એટલે જેમનો કદી ક્ષય થતો નથી એ નર કહેવાય, અથવા નયતાતિ નરઃ પ્રોક્તં પરમાત્મા સનાતન । જે અક્ષર પર્યંત સૌ કોઈને દોરે છે તે નર કહેવાય. અક્ષર, આત્મા, માયા અને ઈશ સૌ કોઈને એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ દોરે છે —

દોરવણી આપે છે; તેથી, અત્રે એમને નર કહેવામાં આવ્યા છે. (૮) **અનિરુદ્ધ** ચતુર્વ્યૂહ સ્વરૂપોમાં, સર્જનની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલા સ્વરૂપને અનિરુદ્ધ કહેવામાં આવે છે; પણ અત્રે એ અર્થ દાખવેલો નથી. જેમનું જીવન અને કર્મ, ઉત્કૃષ્ટ અને અપ્રાકૃત છે એટલું જ નહિ પણ જેનો કોઈથી નિરોધ થઈ શકે તેમ નથી, કોઈથી જેનો અંત પામી શકાય તેમ નથી તે અનિરુદ્ધ કહેવાય. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનાં જન્મ અને કર્મ અપ્રાકૃત, અકળ અને સ્વતંત્ર છે; તેથી એમને અનિરુદ્ધ કહ્યા છે. (૯) **ઈશ્વર** ઈશ્વર નામ અત્રે પરમેશ્વરના અર્થમાં વાપરેલું છે. (૧૦) **લોકનાથ** અક્ષર પર્યન્ત ચિદચિદ્ સર્વનો લોક શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે, એ સર્વના નાથ તે લોકનાથ કહેવાય. (૧૧) **હરે** (સ. મં. ૫૩) આશ્રિતજનોની સર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓનો જે નાશ કરે છે તે હરિ કહેવાય; અથવા જન્મ સમયે જેમનો ચંદ્ર કર્ક રાશિમાં હોય તે હરિ કહેવાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના જન્મ સમયે ચંદ્ર કર્ક રાશિમાં હતો. (૧૨) **મુકુંદ** મુક્તિ આપે તે મુકુંદ કહેવાય છે. મુમુક્ષુને આત્યંતિક મોક્ષ તો એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના આશ્રયથી જ મળે છે; માટે એમને અત્રે મુકુંદ કહ્યા છે. (૧૩) **આદ્ય** જે સર્વ કારણોનું કારણ હોય અને જેનું કોઈ કારણ ન હોય, જે સર્વમાં આદિ હોય એટલું જ નહિ પણ જે અંતમાં હોય અને મધ્યમાં પણ હોય તે આદ્ય કહેવાય. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સર્વકારણનું કારણ છે. **યસ્માત્ પ્રવૃત્તિ પ્રસૂતા પુરાણી** । જગતની પુરાણી પ્રવૃત્તિ એમનાથી શરૂ થયેલી છે, તેથી એમને આદ્ય કહ્યા છે. એવા હે ભગવન્ ! અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ.’ ૧.

‘આનંદકંદાચ્યુત ! સુંદરાંગ ! દયાનિધે ! માધવ ! મંગલાત્મન્ !

વિષ્ણો ! હૃષીકેશ ! પરાવરેશ ! પ્રદ્યુમ્ન ! પદ્માનન ! તે નમોઽસ્તુ ॥૨॥

આ પદમાં અગિયાર નામોનું ગાન કરવામાં આવ્યું છે : (૧૪) **આનંદકંદ** (સ. મં. ૧૮૦) આનંદના મૂળ સ્રોત. (૧૫) **અચ્યુત** જેમનો કોઈ અંશ નથી તે. (૧૬) **સુંદરાંગ** જેમના જેવું અલૌકિક સુંદર અંગ બીજા કોઈનું નથી તે. (૧૭) **દયાનિધે** દયાના સાગર. (૧૮) **માધવ**

ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપોમાં એક સ્વરૂપને માધવ કહેવામાં આવે છે, પણ એ અર્થ અત્રે દાખવેલો નથી. મા એટલે શ્રી, દયા, પરાવિદ્યા — એના સ્વામી તે માધવ કહેવાય. (૧૯) **મંગલાત્મા** (૨૦) **વિષ્ણુ** સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલી ત્રિમૂર્તિ સ્વરૂપમાં સંપોષણની પ્રવૃત્તિ કરતું સ્વરૂપ વિષ્ણુ કહેવાય છે, પણ અહીં એ અર્થ સૂચવેલો નથી. વિષ્ણુ એટલે **ચરાચરાનિ ભૂતાનિ પ્રવેશનાત્ વિષ્ણુ** — ચળ અને અચળ, ક્ષર અને અક્ષર સર્વભૂત — પ્રાણીપદાર્થમાત્રમાં અંતર્નિયામક શક્તિરૂપે પ્રવેશીને જે નિત્ય રહેલા છે તે વિષ્ણુ કહેવાય. (૨૧) **હૃષીકેશ** હૃષીક એટલે ઈન્દ્રિયો અને મનનો સમૂહ; તેના ઈશ તે હૃષીકેશ કહેવાય. અહીં આત્માને ઈન્દ્રિયો મનાદિકના સમૂહ તરીકે ઓળખાવેલો છે. પરમાત્મા આત્માના પણ ઈશ છે; માટે એ હૃષીકેશ કહેવાય છે. (૨૨) **પરાવરેશ** પર એટલે પરાત્પર એવું અક્ષર અને અવર એટલે એ અક્ષરથી નીચેનો તત્ત્વસમૂહ અને લોકસમૂહ; તેના જે ઈશ — સ્વામી તે પરાવરેશ કહેવાય. (૨૩) **પ્રદ્યુમ્ન** ચતુર્વ્યૂહ સ્વરૂપો પૈકી એક સ્વરૂપને આ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; અહીં એ અર્થ સૂચિત થતો નથી. **પ્રકૃષ્ટ દ્યુમ્નઃ** એટલે જેમનો પ્રકાશ સર્વોત્કૃષ્ટ અને અપ્રાકૃત છે; જે સ્વયંપ્રકાશ છે; સૌ કોઈને જે પ્રકાશ આપે છે પણ જેમને કોઈના પ્રકાશની અપેક્ષા હોતી નથી તે પ્રદ્યુમ્ન કહેવાય છે. (૨૪) **પદ્માનન** જેમનું મુખ કમળ જેવું સુંદર અને કોમળ છે, એવા હે ભગવન્ ! અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ.’ ૨.

‘વિશુદ્ધમૂર્તે ! મધુસૂદનાજ ! દામોદર ! શ્રીધર ! સર્વવન્દ્ય ॥

બ્રહ્મણ્યદેવાક્ષર ! પૂર્ણકામ ! પ્રભો ! વિભો ! નાથ ! નમો નમસ્તે ॥૩॥

આ પદમાં ભગવાનનાં બાર નામોનું સ્તવન કરવામાં આવ્યું છે : (૨૫) **વિશુદ્ધમૂર્તિ** (સ. મં. ૧૧૧) માયાજન્ય કોઈ પણ પ્રકારની અશુદ્ધિ જેમાં નથી તે વિશુદ્ધિ કહેવાય. જે નખશિખ બાહ્યાભ્યંતર વિશુદ્ધ છે તે વિશુદ્ધમૂર્તિ કહેવાય. એવા તો એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ છે. (૨૬) **મધુસૂદન** મધુ નામના દૈત્યનો સંહાર કરનાર તે

મધુસૂદન કહેવાય; પણ એ અર્થ અહીં ઘટાવી શકાય તેમ નથી. મધુ એટલે ભક્તજનો — મુક્તજનો. એમનાં કરણો એટલે ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેને જે પોતાનામાં આકર્ષી લે છે તે મધુસૂદન કહેવાય. (૨૭) અજ જેમનો જન્મ થતો નથી, છતાં સ્વભક્તજનોના લાલનપાલન માટે જે વારંવાર જન્મધારણ કરે છે તે. (૨૮) દામોદર ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપોમાં એક સ્વરૂપને દામોદર કહેલું છે; પણ એ અર્થમાં આ નામ અત્રે ગવાયું નથી. જુદા જુદા લોક અને ધામો અને તેમાં રહેનારા લોકો તથા અધિપતિઓ — એ બધાનો દામ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે, એ બધાનું જે ઉદર એટલે આધાર છે તે દામોદર કહેવાય. અથવા દમાદિ સાધનસંપત્તિ દ્વારા જેમને પામી શકાય છે તે દામોદર કહેવાય છે. (૨૯) શ્રીધર અનંત અને અલૌકિક ઐશ્વર્યોને શ્રી કહેવાય છે એવાં ઐશ્વર્યોને જે સહજ ધારી રહેલા છે તે શ્રીધર કહેવાય. (૩૦) સર્વવંદ્ય બ્રહ્મ એટલે અક્ષર પર્યંત સૌ કોઈએ વંદન કરવા, જાણવા અને પામવા યોગ્ય હોય તે. (૩૧) બ્રહ્મણ્યદેવ વેદ(એટલે શાસ્ત્રો)માં કહેલો ધર્મ અને ધર્મને જાણતા મુક્ત પુરુષો — અથવા જીવો, ઈશ્વરો અને અક્ષર — એ ત્રણને બ્રહ્મરૂપ કહેવામાં આવે છે, તેમનું હિત કરનાર તે બ્રહ્મણ્યદેવ કહેવાય છે. (૩૨) અક્ષર અક્ષરધામના અધિપતિ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અહીં અક્ષર એ ટૂંકા નામથી ઓળખાવેલા છે. (૩૩) પૂર્ણકામ (૩૪) પ્રભુ (સ. મં. ૨૪૮); (૩૫) વિભુ (સ. મં. ૧૩૧) (૩૬) નાથ એવા હે ભગવન્ ! અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ.’ ૩.

‘વૈકુંઠ ! સત્યોત્તમ ! સત્ત્વ ! ભૂમન્ ! હિરણ્યગર્ભ ! ત્રિકુત્કલેશ !
વિશ્વોત્તમશ્લોક ! વિદ્યે ! મહર્ષે ! પ્રાણેશ ! વિશ્વેશ્વર ! તે નમોઽસ્તુ ॥૪॥

— આ પદમાં ચૌદ નામો વડે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે : (૩૭) વૈકુંઠ વૈકુંઠ નામનું ધામ કે એના અધિપતિ એ અર્થ અહીં યોગ્ય નથી. જેમની ઊર્ધ્વગતિ એટલે શ્રેયોમાર્ગ તરફની ગતિ કુંઠિત થયેલી — અવરોધાયેલી હોય એવા બદ્ધ જીવોને કુંઠા કહેવામાં આવે છે; તેથી વિરુદ્ધ જેમની શ્રેયોમાર્ગ તરફની ગતિ કુંઠિત થયેલી નથી એવા મુક્ત

પુરુષોને વિકુંઠા કહેવામાં આવે છે. વિકુંઠા એટલે મુક્ત પુરુષો જેમને પામે છે તે વૈકુંઠ કહેવાય. અથવા જેમનો આશ્રય કરવાથી, જેમને પામીને પુરુષો વિકુંઠા બને છે તે વૈકુંઠ કહેવાય. (૩૮) સત્ય (સ. મં. ૮૮) પૃથ્વીથી પર આવેલા લોકોમાં એક લોકને સત્ય કહેવામાં આવે છે, પણ અહીં એ અર્થ સૂચવેલો નથી. જેમનામાં અસત્ અને અસત્યનો કોઈ અંશ પણ ન હોય અને જેના સંબંધને પરિણામે, અસત્ અને અસત્ય હોય તે પણ સત્ અને સત્ય થાય છે તે સત્ય કહેવાય. એવા તો જગતમાં એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ સત્ય છે. વ્યાસ મુનિએ, શ્રીમદ્ભાગવતની શરૂઆતમાં મંગળાચરણમાં ધ્યાન્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ । એ શબ્દોમાં સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન કરેલું છે. (૩૯) ઉત્તમ (સ. મં. ૫૩૯). જગતમાં ઉત્તમ શબ્દ એકમાત્ર પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ માટે જ વપરાય છે. જગતમાં જે તત્ત્વ યા પદાર્થ ઉત્તમ કહેવાતું યા મનાતું હોય તેણે ઉત્તમતા ભગવાન પાસેથી મેળવેલી હોય છે. (૪૦) સત્ત્વ માયાકૃત ત્રણ ગુણ પૈકી એક સત્ત્વ કહેવામાં આવે છે, પણ અહીં આ નામ બ્રહ્મ એટલે પરબ્રહ્મના અર્થમાં વપરાયેલું છે. જે સત્ત્વસંશુદ્ધિ સિદ્ધ કરે છે તેને જ બ્રહ્મદર્શન થાય છે, એવું શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. (૪૧) ભૂમન્ (સ. મં. ૪૧) ભગવાનનાં અનેક ધામો અને સ્વરૂપોમાં એક ધામનું નામ ભૂમા અને એના અધિપતિનું નામ ભૂમાપુરુષ કહેવાય છે; પણ અહીં તો, જેમની કાંતિ, ગુણ અને ઐશ્વર્ય, અનંત, અપ્રાકૃત, અચિંત્ય અને અકળ હોય, એ અર્થમાં ભૂમા શબ્દ વાપરેલો છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની કાંતિ, ગુણ અને ઐશ્વર્ય, અકળ અને અપરિમિત છે, તેથી અહીં એમને ભૂમા નામથી ગાવામાં આવ્યા છે. (૪૨) હિરણ્યગર્ભ. હિરણ્યરૂપ અપ્રાકૃત અક્ષરધામના અધિપતિને અહીં હિરણ્યગર્ભ નામથી સંબોધવામાં આવ્યા છે. (૪૩) ત્રિકુત્ જેમના શરીરના ત્રણ અંગપ્રદેશો (કકુદ) — ખાંધ, મુખનો અગ્રભાગ અને દાઢી — અતિ ઊંચાં હોય તે ત્રિકુત્ કહેવાય છે. ભગવાનના મહાવરાહ સ્વરૂપના આ ત્રણ અંગપ્રદેશો વિચિત્ર રીતે ઊંચા હતા, તેથી એમને

ત્રિકુત્ કહેલા છે; પણ અહીં એ અર્થ સૂચવેલો નથી. અહીં તો જીવો, ઈશ્વરો અને અક્ષર એ ત્રણરૂપી અંગપ્રદેશો, જેમના શરીરના ઊંચા છે એવા શરીરી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ત્રિકુત્ કહેલા છે. (૪૪) **ક્લેશ** કલાના ઈશ તે કલેશ કહેવાય. કલા એટલે જેને ચોસઠ કળા કહેવામાં આવે છે તે નહિ; પણ અધ્યાત્મમાર્ગમાં, ‘પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, ઈન્દ્રિય, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, મંત્ર, કર્મ, લોક અને નામ’ એ સોળ તત્ત્વોને કળા કહેવામાં આવે છે, તેના ઈશ એટલે પરમાત્માને કલેશ કહેવાય. (૪૫) **વિશ્વ** વિશ્વાધાર અને વિશ્વકર્તાને અહીં વિશ્વના ટૂંકા નામથી પોકારવામાં આવ્યા છે. (૪૬) **ઉત્તમશ્લોક** પુણ્યના સાગર. (૪૭) **વિધે** જન્મથી છઠ્ઠા દિવસે, લલાટમાં લેખ લખનાર શક્તિને વિધાતા કહેવામાં આવે છે; પણ અહીં જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષર સર્વના વિધાતા એક માત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ છે; માટે એમને વિધે નામથી ગાવામાં આવ્યા છે. (૪૮) **મહર્ષે** (૪૯) **પ્રાણેશ** (૫૦) **વિશ્વેશ્વર** — એવા હે ભગવન્ ! અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ.’ ૪.

‘વૃષાકપે ! કેશવ ! ધર્મ ! ધીર ! શુચિશ્રવો ! ભૂતપતે ! પરાત્મન્ ! ।
પુણ્યાંગ ! યજ્ઞેષ્ઠદ ! પુણ્યકીર્તે ! સુધીર્નમસ્તે પુરુષોત્તમાય’ ॥૫॥

— ભક્તજનોએ આ પદમાં તેર નામો દ્વારા સ્તુતિ કરી છે. (૫૧) **વૃષાકપિ**. જળમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનાર મહાવરાહ ભગવત્સ્વરૂપને વૃષાકપિ કહેવામાં આવે છે; પણ અહીં વૃષ એટલે ધર્મ, તેને ધારણ કરનાર અને તેનું રક્ષણ કરનારને વૃષાકપિ કહેવામાં આવ્યા છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું નામ વૃષાત્મજ છે. (૫૨) **કેશવ** ચોવીસ વ્યૂહસ્વરૂપોમાં, કેશવ નામે એક સ્વરૂપ ગણાવેલું છે; પણ અહીં એ અર્થ ઘટાવી શકાય તેમ નથી. કેશવ એટલે ‘ક ઇતિ બ્રહ્મણો નામ ઈશોઽહં સર્વં દેહીનામ્ । આવાં તવાંગે સંભૂતૌ તસ્માત્ કેશવ નામવાન્ ॥’ જીવપ્રાણીમાત્રના અંતરમાં જે અંતર્યામી ઈશરૂપે રહેલા છે તેને કેશવ કહેવામાં આવે છે, (૫૩) **ધર્મ**. ધર્મપુત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અહીં ધર્મના ટૂંકા નામથી સંબોધેલા છે. (૫૪) **ધીર**. (૫૫) **શુચિશ્રવ**.

જેમની યશગાથા, નામસંકીર્તન અને કથાવાર્તા, અક્ષરપર્યન્ત સૌ કોઈને નિર્ગુણ અને પવિત્ર બનાવે છે તે. (૫૬) **ભૂતપતિ**. જીવો, ઈશ્વરો, માયા અને અક્ષર — એ બધાં ભૂત સંજ્ઞામાં આવી જાય છે એમના પતિ (૫૭) **પરાત્મા**. (૫૮) **પુણ્યાંગ**. જેમના શરીરના દર્શનમાત્રથી સર્વનું મંગળ કરે એવા પુણ્યપવિત્ર દિવ્ય શરીરવાળા. (૫૯) **યજ્ઞ** પરમાત્મા યજ્ઞમૂર્તિ કહેવાય છે. એ યજ્ઞહેતુ અને યજ્ઞકર્તા પણ છે. (૬૦) **ઇષ્ઠદ**. મનોવાંછિત ફળ આપનારા. (૬૧) **પુણ્યકીર્તિ**. (૬૨) **સુધી** (સ. મં. ૮૬૦) સર્વના હિતનું જ ચિંતન કરે એવી બુદ્ધિવાળા (૬૩) **પુરુષોત્તમ**. જીવો અને ઈશ્વરો, અક્ષર અને અક્ષરમુક્તો — એ બધા પુરુષ કહેવાય છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એ સર્વમાં ઉત્તમ છે; માટે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે, એવા હે ભગવન્ ! અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ.’ ૫

‘અધોક્ષજ ! શ્રીકર ! કંજનેત્ર ! વેદૈકવિદ્વેદકૃદવ્યયાત્મન્ ! ।

અવ્યક્ત ! સંશ્ચિત્પર ! સૌખ્ય ! હેતો !

આનંદ ! વિદ્યાધિપતે ! નમોઽસ્તુ ॥૬॥

— આ પદમાં તેર નામોથી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. (૬૪) **અધોક્ષજ**. જેમની ભક્તિ, ઉપાસનાના પરિણામે, અનેક જ્ઞાની ભક્તો ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામે છે, એટલે એમના જેવું રૂપ, ગુણ, સ્વભાવ અને શક્તિ મેળવે છે; છતાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તો અગાધ અને અપાર જ રહે છે. એમનામાંથી કંઈ જ ઓછું થતું નથી. માટે એમને શાસ્ત્રોમાં અધોક્ષજ કહેલા છે. (૬૫) **શ્રીકર** પરાવિદ્યા અને ઐશ્વર્ય તેના દાતા (૬૬) **કંજનેત્ર** — કમળ જેવાં નેત્રવાળા. (૬૭) **વેદૈકવિત્** (સ. મં. ૨૭૧, ૫૪૦) વેદધર્મ અને જ્ઞાનના જ્ઞાતા — જેમના આશ્રયથી, આશ્રય કરનારને પણ વેદનું જ્ઞાન થાય છે તે (૬૮) **વેદકૃત્** વેદાદિ શાસ્ત્રોના કર્તા. વેદ ભગવાનના મુખની વાણી ગણાય છે. (૬૯) **અવ્યયાત્મા** જે અવિનાશી અને અવિકારી છે; નિત્ય અને અપ્રાકૃત દિવ્ય છે. (૭૦) **અવ્યક્ત**. મન, વાણીને જે અગોચર છે; જે જીવો, ઈશ્વરો, અક્ષર અને અક્ષરમુક્તો, ચિદચિદ્ સર્વેમાં અંતર્યામી શક્તિરૂપે અન્વયપાણે સદા રહેલા છે તે. (૭૧) **સન્** અથવા **સત્** (સ. મં. ૨૭૩,

૨૮૯) સર્વથી શ્રેષ્ઠ (૭૨) ચિત્પર. ચેતન તત્ત્વ પદાર્થમાત્રથી જે પર છે અને એ તત્ત્વોમાં પણ જે ચેતનત્વ અર્પે છે; જગતમાં જે એકલા જ ચિંતવન કરવા જેવા છે. (૭૩) સૌખ્ય. સુખના નિધિ. (૭૪) હેતૌ સર્વ હેતુઓ યાને કારણોના જે હેતુ છે — કારણ છે. (૭૫) આનંદ જે આનંદધન યાને આનંદમૂર્તિ છે. (૭૬) વિદ્યાપતિ બ્રહ્મવિદ્યાના સ્વામી એવા હે ભગવન્ ! અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ.’ ૬

‘જ્ઞેયાદિદેવ ! પ્રિયભક્ત ! પૂજ્ય ! પ્રેષ્ટ ! પ્રજેશામરવર્ય ! સર્વ ! ।

બ્રહ્માગુણાગમ્ય ! સદર્ચનીય ! પ્રમાણહીનાધિપતે ! નમોઽસ્તુ ॥૭॥

— આ પદમાં ચૌદ નામો દ્વારા પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. (૭૭) જ્ઞેય જગતમાં જાણવા યોગ્ય જે એકલા જ છે — જેમને જાણ્યા પછી બીજું જાણવાનું રહેતું નથી તે. (૭૮) આદિદેવ સર્વ દેવ — સર્વ ઈષ્ટ અને આરાધ્ય તત્ત્વોમાં જે આદિ એટલે મુખ્ય અને પ્રથમ છે. (૭૯) પ્રિયભક્ત (સ. મં. ૨૫૨) જેમને ભક્તો અતિ પ્રિય છે અને જે ભક્તોને અતિ પ્રિય છે. (૮૦) પૂજ્ય (સ. મં. ૫૦૯) પ્રથમ પૂજાને પાત્ર; અથવા જગતમાં પૂજા કરવા યોગ્ય જે એકલા જ છે, (૮૧) પ્રેષ્ટ પ્રિયમાં પ્રિયતમ. (૮૨) પ્રજેશ જન્મ ધારણ કરનાર સૌ કોઈના ઈશ. (૮૩) અમરવર્ય. નિત્યમુક્ત — જે કોઈ મુક્ત થાય છે તે આ નિત્યમુક્ત પરમાત્માના સંબંધ યોગથી જ થાય છે. (૮૪) સર્વ. જે સર્વમાં છે અને સર્વત્ર છે — જે અણુમાં અણુ અને મહતમાં મહાન છે. (૮૫) બ્રહ્મ, એટલે પરબ્રહ્મ. (૮૬) અગુણ — નિર્ગુણ. (૮૭) અગમ્ય કૃપાદષ્ટિ સિવાય જે બીજા કોઈથી ઓળખી કે પામી શકાતા નથી. (૮૮) સદર્ચનીય (સ. મં. ૮૮૫). નિત્ય અર્ચન કરવા યોગ્ય. (૮૯) પ્રમાણહીન — જેમનાં રૂપ, ગુણ, સ્વભાવ, શક્તિ અને ઐશ્વર્યનું કોઈ પ્રમાણ જ નથી. (૯૦) અધિપતિ. જે પતીનાં પતિ: છે — સર્વ અધિપતિના પણ અધિપતિ છે, એવા હે ભગવન્ ! અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ.’ ૭

‘સ્વામિન્મહેશામલધામ ! દેવ ! જ્ઞાનપ્રદાગોચર ! સદ્ગુણાપ્ત !

સહસ્રમૂર્તે ! પુરુષાપ્તકામ ! પ્રકાશકાકાશવપુર્નમસ્તે’ ॥૮॥

આ પદમાં બાર નામો વડે સ્તુતિગાન કરેલું છે. (૯૧) સ્વામિન્ જે અક્ષરપર્યન્ત સર્વના સ્વામી છે પણ જેમનો કોઈ સ્વામી નથી. (૯૨) મહેશ. સર્વ ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર. (૯૩) અમલધામ. જેમનું ધામ અપ્રાકૃત છે. (૯૪) દેવ અધોઊર્ધ્વ પ્રમાણ રહિત તેજયુક્ત તે દેવ કહેવાય. (૯૫) જ્ઞાનપ્રદ. બ્રહ્મજ્ઞાનના દાતા. (૯૬) અગોચર માધિક ઈન્દ્રિયો, મન અને વાણી વડે જેમને વર્ણવી શકાતા કે ઓળખી શકાતા નથી. (૯૭) સદ્ગુણાપ્ત. શમદમાદિ કલ્યાણકારી ગુણો વડે જેમને પામી શકાય છે. (૯૮) સહસ્રમૂર્તે. જેમનાં સ્વરૂપો — મૂર્તિઓ અસંખ્ય છે. (૯૯) પુરુષ. પુરુષોત્તમના અર્થમાં પુરુષ નામ અત્રે વપરાયું છે. (૧૦૦) આપ્તકામ. પોતાના આનંદસ્વરૂપમાં જે સદા મસ્ત છે. (૧૦૧) પ્રકાશક પ્રકાશમાત્રનું આદિસ્રોત. (૧૦૨) આકાશવપુ જેમનું શરીર અમાયિક છે — જે નિર્લેપ છે, એવા હે ભગવન્ ! અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ. ૮

‘સ્વતંત્ર ! માયાધિપ ! સર્વશક્તે ! સદા પ્રસન્નો ભવ પાહિ ચાસ્માન્ ।

ત્વમેવ સર્વાશ્રયણીય એકસ્તસ્મૈ મુહુસ્તે ભગવન્નમોઽસ્તુ ॥૯॥

આ છેલ્લા પદમાં છ નામો વડે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. (૧૦૩) સ્વતંત્ર (સ. મં. ૪૨૯) અક્ષરપર્યન્ત સૌ કોઈ પરતંત્ર છે; એકમાત્ર પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ સ્વતંત્ર છે. માટે એમને અહીં સ્વતંત્ર કહ્યા છે. (૧૦૪) માયાધિપ. માયા જડચેતનાત્મક છે અને જગતનું દેખીતું કારણ છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ, એ માયાના પણ સ્વામી છે, તેથી એમને અહીં માયાધિપ કહ્યા છે. (૧૦૫) સર્વશક્તિ. અક્ષરપર્યન્ત સૌ કોઈ અશક્ત — અસમર્થ છે; એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સર્વશક્તિમાન છે, અન્ય સૌ કોઈ એમને આધીન વર્તે છે, માટે એમને અહીં સર્વશક્તિ કહેલા છે. (૧૦૬) સર્વાશ્રયણીય. અક્ષરપર્યન્ત સર્વને આશ્રય કરવા યોગ્ય. (૧૦૭) એક. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એકમેવાદિતીય છે. જેમ એમનાથી પર બીજું કોઈ નથી, તેમ એમના જેવું પણ બીજું કોઈ જ નથી. તેથી એમને એક કહ્યા છે. અક્ષરબ્રહ્મ પર્યન્ત સર્વ તત્ત્વો અને પદાર્થો મીડાના સ્થાને

છે, જ્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ એકડાના સ્થાને છે. તેથી એમને એક કહેલા છે. (૧૦૮) **ભગવન્ જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને તેજ એ છ મહાગુણો જેમનામાં હોય તે ભગવાન કહેવાય છે;** અથવા ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ — એ છ જેમાં રહેલાં હોય તે ભગવાન કહેવાય. પણ અહીં તો ‘**ઉત્પત્તિ પ્રલય ચૈવ ભૂતાનામાગતિ ગતિમ્ । વેત્તિ વિદ્યામવિદ્યાં ચ સ વાચ્યો ભગવાનિતિ ॥**’ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય તથા જીવપ્રાણીમાત્રની ગતિ (જન્મવું અને જીવવું) અને અગતિ (ક્ષય પામવો અને મરી જવું) તથા વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બધાને જે સમ્યક રીતે જાણે, જુએ, પ્રેરે અને નિયમન કરે અને યોગ્ય ફળ આપે તે ભગવાન કહેવાય છે. એ શક્તિ, એકમાત્ર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણમાં જ રહેલી છે, તેથી એમને અમે ભગવાન કહ્યા છે, એવા હે ભગવન્ ! આપ અમારા ઉપર સદા પ્રસન્ન રહો અને ભવપાશમાંથી અમારી રક્ષા કરો. અક્ષરપર્યંત સૌ કોઈ માટે, એકમાત્ર આપ એકલા જ આશ્રય કરવા યોગ્ય છો. અમે આપને વારંવાર વંદન કરીએ છીએ.

ગોવિંદ નામથી શરૂ થતું અને ભગવાન નામથી પૂરું થતું આ શ્રીહર્યષ્ટોત્તર શતનામ પ્રાર્થનાસ્તોત્ર નિત્યસ્મરણીય અને સદા ગાન કરવા યોગ્ય છે.

(સત્સંગ પ્રદીપ, વ. ૮, અં. ૨)

નિત્યવિધિ માટે કીર્તનો

૧. પ્રભાતે
૨. થાળ
૩. ઉત્થાપન
૪. સંધ્યાકાળે (અ) આરતી પહેલાં, (બ) આરતી વખતે અને (ક) રાત્રે
૫. સભા પ્રસંગે
૬. એકાદશી પ્રસંગે
૭. સંપ્રદાયમાં ગવાતાં પ્રચલિત કીર્તનો : નરસિંહ મહેતા, મુક્તાનંદ સ્વામી,
પ્રેમાનંદ સ્વામી, લાડુ બારોટ, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, ભૂમાનંદ સ્વામી,
દયાનંદ સ્વામી, જેરામ બ્રહ્મચારી, દેવાનંદ સ્વામી.

૧. પ્રભાતે

૧. મેં હું આદિઅનાદિ

(રાગ પરજ)

મેં હું આદિઅનાદિ, આ તો સરવે ઉપાધિ;
 સદ્ગુરુ મીલીયા અનાદિ, મીટ ગઈ સરવે ઉપાધિ. ટેક.
 કહાં કાજ ને કહાં કુહાડા, કહાં હે ઘડનરહારા,
 જબ તે મોયે સદ્ગુરુ મીલીયા, મીટ ગયા સરવે ચાળા. મેં હું૦૧
 કોણ કુળ ને કોણ કુટુંબી, કોણ માત ને તાત;
 કોણ ભાઈ ને કોણ ભગિની, બ્રહ્મ હમારી જાત. મેં હું૦૨
 નહિ રહ્યા મેં નહિ ગયા મેં, નહિ સુધર્યા નહિ બીગડા,
 હમે હમારા કુળ સંભાર્યા, મત કરના કોઉ ઝઘડા. મેં હું૦૩
 પાણીમેંસે પુરુષ બનાયા, મળમૂત્રકી ક્યારી;
 મીલ્યા રામ ને સર્યા કામ, અબ ન રહી કોઉસે ચારી. મેં હું૦૪
 આગે તપસી તપસા કરતા, રહી ગઈ કિંચિત કામા;
 તે કારણ આ નરતન ધરીયો, સો જાનત હે રામા. મેં હું૦૫
 જે કારણ આ નરતન ધરીયો, તે સરીયું છે કામ;
 નિષ્કુળાનંદ કે' પ્રગટ મળ્યા મોએ, ટળ્યું નામ ને ઠામ. મેં હું૦૬

૨. જય શ્રીનારાયણ

(રાગ બિલાવર)

જય શ્રીનારાયણ સર્વકારણ સદા,
 જય શ્રીઅક્ષરપતિ અંતરજામી;
 જય શ્રીધર્માત્મજ પ્રગટ પુરુષોત્તમ,
 જય શ્રીસહજાનંદ સુખદ સ્વામી. જય — ૧

રટત દશશતવદન નિગમ આગમ સદા,
 જયસિ ત્વં નમત સુરશીશ નામી;
 જયસિ ત્વં ભજત મુનિ ભક્ત નિષ્કામીજન,
 જયશ્રી દાતાર કૈવલ્યધામી. જય—૨

કાળ માયા પુરુષ રચત બ્રહ્માંડ બહુ,
 પરમપુરુષ તવ દૃષ્ટિ પામી;
 હોત પાલન પ્રલય તવ બ્રૂકુટિ ભંગ કરી,
 જય શ્રીસર્વેશ્વર અહં નમામિ. જય—૩

જય શ્રીકમલાપતિ જય શ્રીનૈષ્ઠિક જતિ,
 જયસિત્વં ભજત પુરુષ અકામી;
 જય શ્રીપરમેશ્વર તવ ચરણ શરનમેં,
 આયો પ્રેમાનંદ ગરુડગામી. જય—૪

૩. એક આશરા તેરા

(રાગ ઠૂમરી)

મેરે એક આશરા તેરા રે,
 ધર્મકુંવર મહારાજ રાજ;
 મેં ચાકર તેરે ચરણકમલકા,
 તેં પરમેશ્વર મેરા રે. — ધર્મ. ૧
 તેરે ચરણશરણ બિન સ્વામી,
 કાહુ સુખ નાહિ હેરા રે;
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ દશોદિશ,
 સબહિ કાળને ઘેરા રે. — ધર્મ. ૨
 ત્રિભુવન ભ્રમત ભ્રમત પચીહાર્યો,
 પાયો મેં દુઃખ ઘણેરા રે;
 અચળ નિકેત એક નહિ પાયો,
 તુમ બિન ધર્મકિશોરા રે. — ધર્મ. ૩

અમરપતિ નર નાગ અસુર સુર,
સબ માયાકે ચેરા રે;
પ્રેમાનંદ જાની સબ દુઃખમય,
કીયો ચરણ તેરે ડેરા રે. — ધર્મ. ૪

પદ — ૨

તેરે દ્વાર પર્યો ગુણ ગાઉં રે,
ધર્મકુંવર ધનશ્યામ નાથ;
અધમ ઓધાર શરણાગતપાલક,
નાથ રટું તેરો નાઉં રે. — ધર્મકુંવર૦૧

અખિલ લોકપતિ પરમપુરુષ તુમ,
તુમકુ ગાઈ રિઝાવું રે;
તુમ બિના તુમ મોયે ઓર ન દેયો,
એહી મોજ મેં પાઉં રે. — ધર્મકુંવર૦૨

કરો ક્ષમા અપરાધ નાથ મેરો,
શ્યામ તેરી બલ જાઉં રે;
એ હી બિનય મેરો કરુણાસાગર,
ઓર કછુ નાહીં યાઉં રે. — ધર્મકુંવર૦૩

નિત નિત નીરખું વદનકમળ છબી,
આનંદ ઉર બઢાઉં રે;
પ્રેમાનંદ એ હી વર માગત,
દાસ રાવરો કહાઉં રે. — ધર્મકુંવર૦૪

પદ — ૩

મેરે તુમ બીના ઓર ન કોઈ રે, સત્ય કહું સોં ખાઈ નાથ;
પરમ પુરુષ તેરે ચરણકમળ તેં, દૂર ના તજી હો મોઈ રે.
સત્ય કહું૦૧

નાથ તુમારે જન એકાંતિક, તીનસુ પ્રીતિ હોઈ રે;
દૂર કરો મેરી ઈતર વાસના, રહું રૂપ તવ જોઈ રે.
સત્ય કહું૦૨

કોન પુણ્યસે પ્રાપ્ત ભયે પ્રભુ, અબ નાત તજી હું તોઈ રે;
દુર્લભ દેવ નિગમ તોયે ગાવત, શ્યામ મીલે મોયે સોઈ રે.
સત્ય કહું૦૩

દીનાનાથ દીનકી બિનતી, સુની રાખો ઉર ગોઈ રે,
પ્રેમાનંદ કહે ચરણચિહ્ન છબી, રહું નેનનમેં પ્રોઈ રે.
સત્ય કહું૦૪

પદ — ૪

એક સુનીયો બિનતી મેરી રે,
ધર્મકુંવર કરુણાનિધાન;
અખંડ રહે મેરે નેનકે આગે,
નાથ મૂરતિ તેરી રે. — ધર્મકુંવર૦૧

યે હી સાધન મેરે પરમ ચતુરવર,
રહું સુંદર છબી હેરી રે;
પરહરી ઓર બિચાર બાંહબલ,
હોઈ રહું તેરી ચેરી રે. — ધર્મકુંવર૦૨

સુંદર શ્યામ કામમદમોચન,
બસન ભુષન તન પે'રી રે;
નવલ કિશોર મનોહર સુંદર,
રહો અખંડ દગ ઠેરી રે. — ધર્મકુંવર૦૩

સુંદર બદન કમળ છબી નીરખું,
જયું ચકોર ચંદ કેરી રે;
પ્રેમાનંદ કહે નાથ રહો મોરે,
નેનનમેં રંગલે'રી રે. — ધર્મકુંવર૦૪

૪. કીજીયે ધ્યાન શ્રીધર્મના કુંવરનું (રાગ કેદારો)

પદ — ૧

કીજીયે ધ્યાન શ્રીધર્મના કુંવરનું,
સર્વ પહેલાં ઊઠી પ્રાતઃકાળે;
નીરખીયે રૂપ નખશિખ મહારાજનું,
વાસના અશુભ તતકાળ ટાળે. — કીજીયે૦૧

સંત હરિભક્ત સૌ ઊંઘ આળસ તજી,
ચિતવીએ ચરણ અતિ પ્રેમ આણી;
નીરખીએ નખમણિ સીમા શોભા તણી,
દુર્લભ દેવને એમ જાણી. — કીજીયે૦૨

જમણા તે ચરણના અંગૂઠા ઉપરે,
નખમાંહી ચિહ્ન તે જોઈ રહેવું,
ચિહ્ન પર રક્તરેખા અતિ શોભતી,
મન તેમાં લઈ પ્રોઈ દેવું. — કીજીયે૦૩

અંગૂઠા આંગળિયું ઉપર કેશ છે,
સૂક્ષ્મ ચિહ્ન છે ચાખડીનાં;
અંગૂઠા પાસની આંગળીએ તિલ છે,
પ્રેમાનંદની જોએલ આંખડીનાં. — કીજીયે૦૪

પદ — ૨

મંગલ મૂળ મહારાજના ચરણ છે,
ચિતવતાં ચિત્તમાં શાંતિ થાયે;
કામ ને ક્રોધ મદ લોભ વ્યાપે નહિ,
ઉર થકી સર્વ અજ્ઞાન જાયે. — મંગલ૦૧

જુગલ પદતળ વિશે ષોડશ ચિહ્ન છે,
નામ તેનાં હવે કહું વિચારી;
સ્વસ્તિ જવ જાંબુ ધ્વજ અંકુશ અંબુજ,
અષ્ટકોણ વજ્ર ઊર્ધ્વરેખા પ્યારી. — મંગલ૦૧

નવ ચિહ્ન ધારવાં જમણા તે ચરણમાં,
વામ પદમાં બીજાં સાત શોભે;
મીન ત્રિકોણ ને વ્યોમ ગોપદ કળશ,
અર્ધચંદ્ર ધનુષ ચિત્ત લોભે. — મંગલ૦૧

જમણા તે ચરણની આંગળી છેલીએ,
તિલ એક અનુપમ આનંદકારી;
પાનિયો સુંદર ઘૂંટી પિંડી પર,
પ્રેમાનંદ તનમન જાય વારી. — મંગલ૦૪

પદ — ૩

નીરખતાં નાથની જાનું છબી જીવમાં,
સુખ થાએ દુઃખ સઉ દૂર વામે;
જમણા સાથળ વિશે ચિહ્ન એક અનુપમ,
ચિતવતાં ભક્તમન મોદ પામે. — નીરખતાં૦૧

કેળના સ્થંભ જેવા સાથળ સુંદર,
ગરુડની પીઠ પાવનકારી;
કટિતટ પીતપટ કસ્યો કરુણાનિધિ,
શ્યામ શોભા કટિ લાગે પ્યારી. — નીરખતાં૦૨

નલિનસમ નાભિ પર ત્રિવલી છબી ઉદરમાં,
ઉન્નત ઉમાંહી કેશ સોહે;
સ્તન શ્યામ પર છાપનાં ચિહ્ન છે,
તિલ એક ઉર વિશે ચિત્ત મોહે. — નીરખતાં૦૩

ઉર વિશે કૌસ્તુભ શ્રીવત્સચિહ્ન છે,
વિનગુણ હારની શોભા સારી;
દક્ષિણ બાહુને નિકટ તિલ ચાર છે,
પ્રેમાનંદ જોઈ જોઈ જાય વારી. — નીરખતાં૦૪

૫૬ — ૪

અશરણશરણ ભુજદંડ મહારાજના,
ચિહ્ન તેમાં હવે કહું વખાણી;
ભુજમાં છાપનાં ચિહ્ન છે સુંદર,
કોણીયું શ્યામ સુખધામ વાણી. — અશરણ૦૧

પોંચાથી ઉપર છાપનાં ચિહ્ન છે,
કાંડાં છે કઠણ બળવાન ભારી;
કરભ પર કેશ છે હથેળી રાત્રીયું
શ્યામ રેખા તેમાં ન્યારી ન્યારી. — અશરણ૦૨

રાત્રી છે આંગણિયો રાતા છે નખમણિ,
ઊપડતા તીખા તે જોયા જેવા;
એવા કરવર ધરત જન શિર પર,
આતુર અભય વરદાન દેવા. — અશરણ૦૩

જાનુ પરજંત ભુજ સરસ ગજસૂંઢથી,
ભક્તને ભેટવા ઊભા થાયે,
એવા ઘનશ્યામની ભુજા છબી ઉપરે,
પ્રેમાનંદ તનમન વારી જાયે. — અશરણ૦૪

૫૬ — ૫

ચિતવીએ ચિહ્ન મહારાજના અંગમાં,
ભક્તજન ભાવશું વારંવારે;
વામ ભાગે વળી કંઠ ને ભુજ વચ્ચે,
ચૌદ તિલ સૂક્ષ્મ સરસ સારે. — ચિતવીએ૦૧

ડાબે પડખે વળી નવ તિલ નૌતમ,
ત્રણ તિલ કાખમાં કહું છું જોઈ;
તિલ એક અનુપમ કંબુ કંઠની વચ્ચે,
નીરખતાં ભક્ત મન રહે છે મોહી. — ચિતવીએ૦૨

ચિબુક ને અધર પર કેશ રેખા છબી,
અધર પ્રવાળ જોઈ ચિત્ત લોભે;
કુંદની કળીસમ સોહે દશનાવળી,
કનકની રેખા તેમાંય સરસ શોભે. — ચિતવીએ૦૩

દાઢમાં ચિહ્ન છે શ્યામ સોહામણું,
મંદ મુખહાસ જોઈ લાજે કામ;
ઘેરે સાદે કરી, વચન વદતા હરિ,
પ્રેમાનંદનો સ્વામી ઘનશ્યામ. — ચિતવીએ૦૪

૫૬ — ૬

વારી જાઉં વારણે વદનશશી ઉપરે,
નીરખતાં નેણ નથી તૃપ્ત થાતાં,
અમૃતવૃષ્ટિ કરે, તાપ તનના હરે,
હરે હરે કહે હરિ છીંક ખાતાં. — વારી૦૧

શોભા તે શી કહું નાસિકા શુક તણી;
ગોળ કપોળ બહુ લાગે રૂડા,
નાસિકા ઉપર શીળીનાં ચિહ્ન છે,
ચિતવતાં ઘાટ નવ થાય કૂડા. — વારી૦૨

જમણા કપોળમાં મોટો એક તિલ છે,
મોટો એક તિલ છે ડાબા કાને;
જે જન નીરખીને ધારી લે ચિત્તમાં,
તે નવ પડે માયા કાળ પાને. — વારી૦૩

૧૯૫

કાન વીંધ્યા તણાં ચિહ્ન છે સુંદર,
ચંચળ દગ માંહી રેખા રાતી;
પ્રેમાનંદ મીન અલી, ખંજન વારૂ લઈ,
ઉપમા દેવા નથી બુદ્ધિ થાતી. — વારી૦૪

૫૬ — ૭

ભક્ત મનરંજન બ્રૂકુટિ ઘનશ્યામની,
કામિની જોઈ તુરત થાય ઘેલી;
બ્રૂકુટિની હેઠે ને નેત્રની ઉપરે,
રેખા ઊઠે અતિ રસ ભરેલી. — ભક્ત૦૧

ભાલ વિશાળમાં પંચ રેખા ઊઠે,
ઊભી છે બે ને ત્રણ ચંદ્રકારે;
જમણી કોરે એક ચિહ્ન છે ભાલમાં,
ભક્તજન નીરખે તે વારંવારે. — ભક્ત૦૨

સુંદર મસ્તક શ્રીમહારાજનું,
શિખા સુંદર જેમાં જોઈ જ રહીએ;
ત્રણ તિલ છે શિખાની પાછળે,
જમણા ભાગે તેને ધારી લઈએ. — ભક્ત૦૩

મોટો એક તિલ છે વામ વાંસામાંહી,
મોટો એક કેશ છે તેની પાસે;
જમણા વાંસામાંહી આઘો એક તિલ છે,
પ્રેમાનંદ નીરખતાં દુઃખ નાસે. — ભક્ત૦૪

૫૬ — ૮

નખશિખ નીરખીને ચિહ્ન વર્ણન કર્યા,
સંત હરિભક્તને નિત્ય ગાવા;
ભક્તના ઉર વિશે શ્રીમહારાજની,
સુંદર મૂર્તિ સાક્ષાત્ થાવા. — નખશિખ૦૧

૧૯૬

પુષ્પનાં ભૂષણ વસન મહારાજનાં,
એક પદમાં હવે કહું વખાણી;
શ્વેત પાઘ શિર, શ્વેત પટકો ખભે,
શ્વેત ધોતી પહેરી પ્રીત આણી. — નખશિખ૦૨

પુષ્પના હાર ઉર, કંકણ પુષ્પનાં,
પુષ્પના બાજુ તે બાંધ્યા બાંધે;
પુષ્પના ગુચ્છ બે ખોસ્યા બે કાનમાં,
તોરા લટકે સુંદર પાઘમાંહે. — નખશિખ૦૩

એ પદ જે જન શીખે ને સાંભળે,
એ છબીનું નિત્ય ધ્યાન ધરશે;
પ્રેમાનંદ કહે તેના ઉર વિશે,
સ્વામી સહજાનંદ વાસ કરશે. — નખશિખ૦૪

૫. ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર ધર્મના પુત્રનું

(રાગ કેદારો — પ્રભાતી)

૫૬ — ૧

ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર ધર્મના પુત્રનું,
જે થકી સર્વ સંતાપ નાસે;
કોટિ રવિ ચંદ્રની કાંતિ ઝાંખી કરે,
એવા તારા ઉર વિશે નાથ ભાસે. — ધ્યાન૦૧

શિર પર પુષ્પનો મુગટ સોહ્યામણો,
શ્રવણ પર પુષ્પના ગુચ્છ શોભે;
પુષ્પના હારની પંક્તિ શોભે ગળે,
નીરખતાં ભક્તનાં મન લોભે. — ધ્યાન૦૨

પચરંગી પુષ્પનાં કંકણ કર વિશે,
 બાંહે બાજુબંધ પુષ્પ કેરા;
 ચરણમાં શ્યામને નૂપુર પુષ્પનાં,
 લલિત ત્રિભંગી શોભે ઘણેરાં. — ધ્યાન૦૩

અંગોઅંગ પુષ્પનાં આભરણ પહેરીને,
 દાસ પર મહેરની દૃષ્ટિ કરતા;
 કહે છે મુક્તાનંદ ભજ દઢ ભાવશું,
 સુખ તણા સિંધુ સર્વે કષ્ટ હરતા. — ધ્યાન૦૪

૫૬ — ૨

પ્રીત કર પ્રીત કર પ્રગટ પરબ્રહ્મશું,
 પરહર અવળ પંપાળ પ્રાણી;
 પ્રોક્ષથી ભવ તણો પાર આવે નહિ,
 વેદવેદાંત કહે સત્ય વાણી. — પ્રીત૦૧

કલ્પતરુ સર્વના સંકલ્પ સત્ય કરે,
 પાસે જઈ પ્રીતશું સેવે જ્યારે;
 તેમ જે પ્રગટ પુરુષોત્તમ પ્રીછશે,
 થાશે હરિજન તત્કાળ ત્યારે. — પ્રીત૦૨

પ્રગટને ભજી ભજી પાર પામ્યાં ઘણાં,
 ગીધ ગુણકા કપિવૃંદ કોટિ;
 વ્રજ તણી નાર વ્યભિચાર ભાવે તરી,
 પ્રગટ ઉપાસના સહુથી મોટી. — પ્રીત૦૩

શ્રીનારાયણ સ્વામીને પરહરી,
 જાર ભજનાર સર્વે ખ્વાર થાશે;
 કહે છે મુક્તાનંદ પ્રગટ ભજ પ્રાણિયા,
 અઘ તણા ઓઘ તત્કાળ જાશે. — પ્રીત૦૪

૫૬ — ૩

રાત રહે પાછલી ચાર ઘટિકા તૈયે,
 સંતને શયન તજી ભજન કરવું;
 સ્વામિનારાયણ નામ ઉચ્ચારવું,
 પ્રગટ પરબ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવું. — રાત૦૧

તે સમે આળપંપાળ બકવું નહિ,
 ચિત્ત હરિચરણમાં પ્રોઈ દેવું;
 ગૃહસ્થને જક્તજંજાળને પરહરી,
 કૃષ્ણ ગોવિંદ ગોપાળ કહેવું. — રાત૦૨

ભજન તજી એ સમે અન્ય ઉદમ કરે,
 નારકી થાય તે નર ને નારી;
 તે માટે અમૂલ્ય અવસર પામીને,
 હરિજન સર્વે લેજો વિચારી. — રાત૦૩

દુર્લભ સાજ તે સુગમ શ્રીહરિ કર્યો,
 ખોયલા દિવસની ભાંગી ખામી;
 કહે છે મુક્તાનંદ ભજ દઢ ભાવશું,
 શ્રીનારાયણ સત્યસ્વામી. — રાત૦૪

૫૬ — ૪

ભજન કર ભાવશું પ્રગટ પરબ્રહ્મનું,
 રાખ હરિરૂપમાં મન તારું;
 પ્રગટના ભજનથી પરમ સુખ પામીએ,
 ઉર થકી નાશ પામે અંધારું. — ભજન૦૧

નખશિખ નાથની મૂર્તિ સોહામણી,
 ચરણનાં ચિહ્ન સંતાપ ટાળે;
 પ્રેમશું ચિંતવે ચરણ શ્રીહરિ તણાં,
 ગ્રંથિ ગાળે સર્વે કર્મ બાળે. — ભજન૦૨

નખ તણી પંક્તિની જ્યોત નિત્યનિત્ય નવી,
 ઉદરમાં ત્રિવલી અધિક શોભે;
 ઉર વિશે શ્રીવત્સ ચિહ્નને નીરખતાં,
 ભક્તનાં ચિત્ત તત્કાળ લોભે. — ભજન૦૩

નેણ ને વેણ ચિત્તચોર સોહામણાં,
 પરમ ઉદાર અતિ ચતુર સ્વામી;
 કહે છે મુક્તાનંદ ભજ દઢ ભાવશું,
 પ્રગટ પ્રમાણ એ અંતરજામી. — ભજન૦૪

૬. અધમ ઉદ્ધારણ (રાગ ભૈરવ)

પદ — ૧

અધમ ઉદ્ધારણ અવિનાશી તારા, બરદની બલિહારી રે;
 ગ્રહી બાંધ છોડો નહિ ગિરિધર, અવિચળ ટેક તમારી રે.
 અધમ૦૧

ભરી સભામાં ભૂધરજી તમે, થયા છો માડી મારી રે;
 બેટાને હેતે બોલાવો, અવગુણિયા વિસારી રે.
 અધમ૦૨

જેવોતેવો પુત્ર તમારો, અણસમજી અહંકારી રે;
 પેટ પડ્યો તે અવશ્ય પાળવો, વાલમ જુઓ વિચારી રે.
 અધમ૦૩

અનળ અહિ જો ગ્રહે અજાણે, તો છોડાવે રોવારી રે;
 બાળકને જનનીસમ બીજું, નહિ જગમાં હિતકારી રે.
 અધમ૦૪

બ્રહ્માનંદની એ જ વિનતિ, મન ધારીએ મોરારી રે;
 પ્રીત સહિત દર્શ પ્રસાદી, જોઈએ સાંજ-સવારી રે.
 અધમ૦૫

પદ — ૨

મનમોહન સુદંરવર મારા, અવગુણિયાં વિસરાવા રે;
 અધમોદ્ધારક પતિતજનપાવન, બિરદ તમારું ચલાવા રે. મન૦

સહુ દેખતાં શ્યામણિયા તમે, માડી થયા છો માવા રે;
 છોરુની ચિંતા રાખીને, મા દેશો મૂંઝાવા રે. મન૦૧

બાળક હોય તે જેમતેમ બોલે, લીએ કુટાણે ખાવા રે;
 જનની દોષ ન લેખે જાણે, અણસમજી હોય આવા રે. મન૦૨

શેરડીએ રમતાં અથડાતાં, છોરા રાખે દાવા રે;
 સબળ થઈ કોઈ લીએ ચૂંટીઆ, તો માતા જાય મેલાવા રે. મન૦૩

મનગમતું સર્વે મેલીને, એક તમને રિઝાવા રે;
 બ્રહ્માનંદ કહે મન કર્મ વચને, ગુણ તમારા ગાવા રે. મન૦૪

૭. સ્વામિનારાયણ ભજ રે (રાગ ભૈરવ)

પદ — ૧

સ્વામિનારાયણ સ્વામિનારાયણ, સ્વામિનારાયણ ભજ રે;
 કર રે મન ચરણ વાસ, જક્ત આશ તજ રે; સ્વામિનારાયણોટેક

નારદ સનકાદિ સિદ્ધ, ભજત જાહી અજ રે;
 સારદ શેષાદિ નિગમ, ગાવત ઊઠી ફજ રે. સ્વામિ૦૧

પુરુષોત્તમ પ્રગટ આજ, નટવર તનુ સજ રે;
 કાળજાળ નાશ હોત, ધરત ચરણ ધ્વજ રે. સ્વામિ૦૨

અજામેલ ગુણકાદિક, તાર્યો જીન ગજ રે;
 અનંત આજ મુક્ત હોત, દેખત ભરી નજ રે. સ્વામિ૦૩

પ્રેમાનંદ સરવસ ફળ, સહજાનંદ જજ રે;
 સરવોપરી જાતજીતી, ત્રંબ કઠોર બજ રે. સ્વામિ૦૪

પદ — ૨

હમ તો એક સહજાનંદ સહજાનંદ ગાવે;
 હમારે મન સ્વામિનારાયણ દુસરા ન ભાવે. હમ તોંટેક
 તપતીરથ સાધનમેં સ્વપને નહીં જાવે;
 જેસે કોઉ ધૃત છાંડ, છાછકોં ન ખાવે. હમ તોં૦૧
 અણિમાદિક અષ્ટ સિદ્ધિ, મુક્તિહું ન ચાવે;
 સબકો ફલ સહજાનંદ, ચરન ચિત્ત લાવે. હમ તોં૦૨
 સહજાનંદ જાપસેં, ત્રિય તાપકો બુઝાવે;
 ઈનહિકે પ્રતાપસેં, અપાર ગતિ પાવે. હમ તોં૦૩
 આગમ નિગમ કઠિન રહસ્ય, હમ ન સમજાવે;
 પ્રેમાનંદ સાર સુગમ, સહજાનંદ આવે. હમ તોં૦૪

પદ — ૩

હમ તો એક સહજાનંદ ચરનકે ઉપાસી;
 લગન મગન મતવારે છોડી સબ આસી. — હમ તોંટેક
 અડસઠ અબ કોન કરે કોન ફીરે કાસી;
 અષ્ટ સિદ્ધિ આદિક ચઉં મુક્તિસેં ઉદાસી. — હમ તોં૦૧
 ચૌદ લોક ભોગકે સુખ જાને સબ ફાંસી;
 સહજાનંદ પદપંકજ મકરંદકે પ્યાસી. — હમ તોં૦૨
 ચરનકમલ રસલોભી મતિકે ઉજાસી;
 નારદ સનકાદિ મધુપ ગુંજત બનબાસી. — હમ તોં૦૩
 પુરુષોત્તમ સહજાનંદ જાને સુખરાસિ;
 પ્રેમાનંદ આયો શરન, ચરનકો નિવાસી. — હમ તોં૦૪

પદ — ૪

હમ તો હરિ સહજાનંદ રૂપસે મતવારે;
 હમારે સુખ સંપત એ હી, પ્રાનજીવન પ્યારે. હમ તોંટેક

ભાવે કોઉ સુંદર કહો, ભાવે કહો કારે;
 હમહું યેહી રૂપ વિના ઓર સકલ ખારે. — હમ તોં૦૧
 દેહનમેં પ્રાનપિયા નેનનમેં તારે;
 ઈનહિકે પર તન મન ધન, વારી વારી ડારે. — હમ તોં૦૨
 હમારે યેહિકે કરમ રેખ, ટરત નહિકે ટારે;
 યેહિકે કારન મહા મુનિજન, કોટિક પચી હારે. — હમ તોં૦૩
 પ્રેમાનંદ નિગમાગમ કહત હે અપારે;
 સહજાનંદ શ્યામસુંદર નીરખી ઉર ધારે. — હમ તોં૦૪

૮. સ્વામિનારાયણનું સ્મરણ કરતાં

(રાગ ભૈરવ)

પદ — ૧

સ્વામિનારાયણનું સ્મરણ કરતાં, અગમ વાત ઓળખાણી રે;
 નિગમ નિરંતર નેતિ કહી ગાવે, પ્રગટને પ્રમાણી રે.
 સ્વામિંટેક

મંગળરૂપ પ્રગટને મેલી, પરોક્ષને ભજે જે પ્રાણી રે;
 તપ તીર્થ કરે દેવ દેરાં, મન ન ટળે મસાણી રે.
 સ્વામિં૦૧

કથા ને કીર્તન કહેતા ફરે છે, કર્મ તણી જે કહાણી રે;
 શ્રોતા ને વક્તા બેઉ સમજયા વિના, પેટને અર્થે પુરાણી રે.
 સ્વામિં૦૨

કાશી કેદાર કે દ્વારકાં દોડી, જોગની જુક્તિ ન જાણી રે;
 તે પાછો ઘરનો ઘરમાંહી, જેમ ગોધો જોડાણો ઘાણી રે.
 સ્વામિં૦૩

પીધા વિના પ્યાસ ન ભાંગે, પંડ ઉપર દોળે મર પાણી રે;
 મુક્તાનંદ મોહન સંગ મળતાં મોજ અમૂલ્ય માણી રે.
 સ્વામિં૦૪

૨. થાળ

૧. જમો થાળ જીવન

(રાગ ધોળ)

જમો થાળ જીવન જાઉં વારી, ધોઉં કર ચરણ કરો ત્યારી. જમો
 બેસો મેલ્યા બાજોઠિયા ઢાળી, કટોરા કંચનની થાળી;
 જળે ભર્યા ચંબુ ચોખાળી. — જમો૦૧

કરી કાઠા ઘઉંની પોળી, મેલી ઘૂત સાકરમાં બોળી;
 કાઢ્યો રસ કેરીનો ધોળી. — જમો૦૨

ગળ્યા સાટા ઘેબર ફૂલવડી, દૂધપાક માલપૂઆ કઢી;
 પૂરી પોચી થઈ છે ધીમાં ચડી. — જમો૦૩

અથાણાં શાક સુંદર ભાજી, લાવી છું તરત કરી તાજી;
 દહીં ભાત સાકર છે ઝાઝી. — જમો૦૪

ચળું કરો લાવી જળઝારી, એલચી લવિંગ સોપારી;
 પાનબીડી બનાવી સારી. — જમો૦૫

મુખવાસ મનગમતા લઈને, પ્રસાદી થાળ તણી દઈને;
 ભૂમાનંદ કહે રાજી થઈને. — જમો૦૬

૨. જમો જમો મારા જીવન જુગતે

(રાગ ભૈરવ)

જમો જમો મારા જીવન જુગતે, ભોજનિયાં રસભરિયાં રે,
 પાકશાક તમ સારુ પ્રીતમ, કોડે કોડે કરિયાં રે. — જમો૦૧

તળિયાં ગળિયાં તાજાં તાતાં, કનક થાળમાં ધરિયાં રે,
 આરોગો મારા નાથ અલૌકિક, ઘૂત ઝાઝાં ઘેબરિયાં રે. — જમો૦૨

કઢીવડી કારેલાં કાજુ, રાઈ તણાં દહીંથરિયાં રે.
 જોઈએ તો ઉપરથી લેજો, મીઠું, જીરું, મરિયાં રે. — જમો૦૩

બ્રહ્માનંદના નાથ શિરાવ્યા, દૂધ ભાત સાકરિયાં રે;
 ચળું કર્યું હરિ તૃપ્ત થઈને, નીરખી લોચન ઠરિયાં રે. — જમો૦૪

૩. ઉત્થાપન

(રાગ ગરબી)

પદ - ૧

અલબેલાજી પ્રાણઆધાર રે, તમ પર વારી રે;
તારે નેણે તે નંદકુમાર રે, મોહી વ્રજનારી રે. ૧
છોગાંવાળા મનોહર છેલ રે, નંદજીના લાલા રે;
ગુણવંતા આવીશ તારી ગેલ રે, વ્રજપતિ વાલા રે. ૨
મીઠા બોલા રંગીલા માવ રે, લાગ્યો છે નેડો રે;
નહીં મેલું હું નટવર નાવ રે, કાન તારો કેડો રે. ૩
છબી જોઈને અલૌકિક શ્યામ રે, મોહું મન મારું રે;
બ્રહ્મમુનિ કહે તન ધન ધામ રે, તારા નામ પર વારું રે. ૪

પદ - ૨

મારા જનમ સંગાથી જદુરાય રે, ગિરિવરધારી રે;
તારી મૂર્તિ વસી છે મનમાંય રે, ન મેલું ઘડી ન્યારી રે. ૧
તમ સાથે રંગીલા નાથ રે, બાંધી છે બેલી રે,
મારો હેતે જાલ્યો છે તમે હાથ રે, મ દેશો મેલી રે. ૨
મારા પ્રીતમ જીવનપ્રાણ રે, જીવું છું જોઈને રે;
તમ સંગે કરી છે ઓળખાણ રે, લોકલજ્જા ખોઈને રે. ૩
રસિયાજી મારે ઘેર રાત રે, આવીને રહોને રે;
બ્રહ્મમુનિ કહે દિલડાની વાત રે, એકાંતે આવી કહોને રે. ૪

પદ - ૩

આજ ગઈ'તી કાલિંદીને તીર રે, ભરવાને પાણી રે;
મેં તો જોયા ત્યાં બળભદ્રવીર રે, મોહન દાણી રે. ૧

૨૦૬

શોભે ફૂલડાંનો તોરો એને શીશ રે, કસુંબલ ફેંટો રે;
ઊભા ડોલરિયો જગદીશ રે, રંગીલો ઓઢી રેંટો રે. ૨
કર્યું તિલક કેસર કેરું ભાલ રે, ફૂલડાંની માળા રે;
વહાલો ચાલે છે હંસ કેરી ચાલ રે, લાગે છે રૂપાળા રે. ૩
ખેલે સર્વે ગોવાળાને સાથ રે, આનંદી અલબેલો રે;
જોયા બ્રહ્મમુનિનો નાથ રે, રંગડાનો રેલો રે. ૪

પદ - ૪

તારી નવલ છબી નંદલાલ રે, પ્રીતમ પ્યારા રે;
હું તો નીરખીને થઈ છું નિહાલ રે, જીવન મારા રે. ૧
મુખે બોલો મનોહર વેણ રે, અતિ સુખકારી રે;
મારી લગની લાગી છે દિનરેણ રે, કુંજવિહારી રે.
શોભે સોનેરી શિરપાઘ રે, કાનમાં મોતી રે;
મારા રસિયા માણીગર માવ રે, હું નિત્ય જોતી રે. ૩
મારા હૈડામાં નાથ હમેશ રે, દરશન દેજો રે;
બ્રહ્મમુનિ કહે નટવર વેશ રે, આંખડલીમાં રહેજો રે. ૪

૪. સાયંકાળે

અ ગોડીનાં પદો

પદ — ૧

સંત સમાગમ કીજે, હો નિશદિન સંત સમાગમ કીજેઠેક
માન તજી સંતનકે મુખસે, પ્રેમ સુધારસ પીજે. હો નિશદિન૦૧
અંતર કપટ મેટકે અપના, લે ઉનકું મન દીજે. હો નિશદિન૦૨
ભવદુઃખ ટળે બળે સબ દુકીત, સબ વિધિ કારજ સીજે. હો નિશદિન૦૩
બ્રહ્માનંદ કહે સંતનકી સોબત, જનમ સુફળ કરી લીજે. હો નિશદિન૦૪

પદ — ૨

હરિ ભજતાં સુખ હોય, સમજ મન. હરિઠેક
હરિ સમરન બિન મૂઢ અજ્ઞાની, ઉમર દીની ખોય. હરિ૦૧
માતપિતા જીવતી સુત બંધુ, સંગ ચલે નહિ કોય. હરિ૦૩
ક્યું અપને શિર લેત બૂરાઈ, રહેના હે દિન દોય. હરિ૦૩
બ્રહ્માનંદ કે', હરિ ભજ લે, હિતકી કહતહું તોય. હરિ૦૪

પદ — ૩

સંત પરમ હિતકારી, જગતમાંહી. સંતઠેક
પ્રભુપદ પ્રગટ કરાવત પ્રીતિ, ભરમ મિટાવત ભારી. સંત૦૧
પરમ કૃપાળુ સકળ જીવન પર, હરિસમ સબ દુઃખહારી. સંત૦૨
ત્રિગુણાતીત ફીરત તન ત્યાગી, રીત જગતસેં ન્યારી. સંત૦૩
બ્રહ્માનંદ સંતનકી સોબત મીલત હે પ્રગટ મોરારી. સંત૦૪

૪. સંધ્યાકાળે

અ આરતી પહેલાં : ગોડીનાં પદો.

બ આરતી વખતે : (૧) આરતી (૨) ધૂન (૩) શ્રીરાધિકા કૃષ્ણાષ્ટક
(૪) પ્રાર્થના.

ક રાત્રે : (૧) પ્રથમ શ્રીહરિને રે
(૨) ઓરા આવો શ્યામ સનેહી
(૩) હવે મારા વહાલાને નહિ રે વિસારું રે
(૪) પોઢે પ્રભુ સકળ મુનિકે શ્યામ
(૫) વંદું સહજાનંદ રસરૂપ
(૬) રે શ્યામ તમે સાચું નાણું

પદ - ૪

ચુંહી જનમ ગુમાત, ભજન બિન. — ચુંહીઠેક
સમજ સમજ નર મૂઢ અજ્ઞાની, કાળ નિકટ ચલી આત. ભજ૦૧
ભયોરી બેહાલ ફીરત હે નિશદિન, ગુણ વિષયન કે ગાત. ભજ૦૨
પરમારથકા રાહ ન પ્રીછત, પાપ કરત દિનરાત. ભજ૦૩
બ્રહ્માનંદ કે', તેરી મુરખ, આયુષ્ય વૃથાહી જાત. ભજ૦૪

ગિરધારી રે સખી

(રાગ ગોડી)

પદ - ૧

ગિરધારી રે સખી, ગિરધારી;
મારે નિરભે અખૂટ નાણું. ગિરધારી૦૧
ખરચ્યું ન ખૂટે એને ચોર ન લૂંટે;
દામની પેઠે એ ગાંઠે બાંધ્યું ન છૂટે. ગિરધારી૦૨
અનગણ નાણું સંચે, અંતે નિરધનીયા જાયે;
તેની પેઠે નિરભે નાણું, દૂર ન થાયે. ગિરધારી૦૩
સંપત વિપત, સર્વે સુપનું જાણું;
હરિના ચરણની સેવા, પૂરણ ભાગ્ય પરમાણું. ગિરધારી૦૪
મુક્તાનંદ કે' મોહનવરને, ઉરમાં ધારી;
હવે દુઃખ ને દારિદ્ર થકી, થઈ છું હું ન્યારી. ગિરધારી૦૫

પદ - ૨

સુખ પામી રે સખી, સુખ પામી;
હું તો શામળિયાને શરણે જાતાં. સુખ૦૧

શરણાગતને પાળે સદા બહુનામી;
મારે હરિનો ઉપર હાથ, કશી ન રહી ખામી. સુખ૦૨
તપ ને તીરથ, મેં તો કાંઈ ન કીધું;
મારે ઘેર બેઠાં, શ્યામ થકી કારજ સીધું. સુખ૦૩
સંસારીનું સુખડું જૂઠું, આવે ને જાયે;
હરિનો અખંડ સોહાગ, કે દી કાળ ન ખાયે. સુખ૦૪
મુક્તાનંદ કે' હરિજન કેરી, ગતિ છે ન્યારી;
તેને દેહદર્શી દેખે, પોતા જેવા સંસારી. સુખ૦૫

• • •

સંધ્યાકાળે - (બ) આરતી વખતે

નીચેની ત્રણ આરતીઓમાંથી ગમે તે એક આરતીનું ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરવું :

સંધ્યા-આરતી

(૧)

જય સદ્ગુરુ સ્વામી, જય સદ્ગુરુ સ્વામી;
સહજાનંદ દયાળુ, (૨) બળવંત બહુનામી. જય૦૧
ચરણસરોજ તમારાં, વંદું કર જોડી. (૨);
ચરણે શીશ ધર્યાથી (૨), દુઃખ નાખ્યાં તોડી. જય૦૨
નારાયણ નરબ્રાતા, દ્વિજકુળ તનુ ધારી (૨);
પામર પતિત ઉદ્યાર્યા (૨), અગણિત નરનારી. જય૦૩
નિત નિત નૌતમ લીલા, કરતા અવિનાશી (૨);
અસઠ તીરથ ચરણે (૨), કોટિ ગયા કાશી. જય૦૪
પુરુષોત્તમ પ્રગટનું, જે દર્શન કરશે (૨);
કાળ કર્મથી છૂટી (૨), કુટુંબ સહિત તરશે. જય૦૫
આ અવસર કરુણાનિધિ, કરુણા બહુ કીધી (૨);
મુક્તાનંદ કહે મુક્તિ (૨), સુગમ કરી સિધી. જય સદ્ગુરુ૦૬

જય અંતરજામી, જય અંતરજામી;
 વાસુદેવ જગવ્યાપક (૨), નિરગુણ નિષ્કામી. ૧
 તેજોમય તનુધારી, શ્વેતદ્વીપ સ્વામી (૨);
 મુનિગણ મધ્ય બિરાજે (૨), અતિ અગણિત નામી. ૨
 અનંત ચંદ્ર રવિ સરખા, મહા મુનિવર સંગે (૨);
 ચરણકમળ નિત સેવે (૨), અતિશય ઉમંગે. ૩
 નારાયણ પુરવાસી, અગણિત નરનારી (૨);
 પ્રેમ ઘણો કરી પૂજે (૨), પ્રભુપદ સુખકારી. ૪
 બ્રહ્મા ભવ સનકાદિક, નિત દરશન આવે (૨);
 શુક શારદ મુનિ નારદ (૨), નિશદિન ગુણ ગાવે. ૫
 પ્રગટ રૂપ પુરુષોત્તમ, હરિ અજ અવતારી (૨);
 મુક્તાનંદ મહાપ્રભુ પર (૨), જાએ બલિહારી. ૬

આરતી પ્રગટ પ્રભુજીકી કીજે;
 હરિ ચરણકમલ લખી અંતર લીજે. આરતી૦૧
 સનકાદિક નારદ ત્રિપુરારી (૨);
 હરિ વિમળ નામ રટે વારંવારી. આરતી૦૨
 અનંત કોટિ ભુવનેશ ભવાની (૨);
 હરિ સબ વિધિ મહિમા શકત નહિ જાની. આરતી૦૩
 ધરત ધ્યાન દૃઢ યોગી મુનીશ્વર (૨);
 હરિ શેષ સહસ્ર મુખે રટત નિરંતર. આરતી૦૪
 નરનાટક ક્ષર અક્ષર ન્યારા (૨);
 હરિ પુરુષોત્તમ પૂરણ જન પ્યારા. આરતી૦૫
 નૌતમરૂપ અકળ છબી ન્યારી (૨);
 હરિ બ્રહ્માનંદ જાવત બલિહારી. આરતી૦૬

રામ કૃષ્ણ ગોવિંદ, જય જય ગોવિંદ (૨).
 હરે રામ ગોવિંદ, જય જય ગોવિંદ (૨).
 નારાયણ હરે, શ્રીમન્નારાયણ હરે (૨);
 શ્રીમન્નારાયણ હરે, શ્રીમન્નારાયણ હરે.
 કૃષ્ણ દેવ હરે, જય જય કૃષ્ણ દેવ હરે (૨);
 જય જય કૃષ્ણ દેવ હરે (૨).
 વાસુદેવ હરે, જય જય વાસુદેવ હરે (૨);
 જય જય વાસુદેવ હરે (૨).
 વાસુદેવ ગોવિંદ, જય જય વાસુદેવ ગોવિંદ (૨);
 જય જય વાસુદેવ ગોવિંદ, (૨).
 રાધે ગોવિંદ જય રાધે ગોવિંદ (૨);
 વૃંદાવનચંદ જય રાધે ગોવિંદ (૨).
 માધવમુકુંદ જય માધવમુકુંદ (૨);
 આનંદકંદ જય માધવમુકુંદ (૨).

ત્યાર બાદ 'સ્વામિનારાયણ' નામની ધૂન કરવી.

શ્રીરાધિકાકૃષ્ણાષ્ટકમ્

નવીનજીમૂતસમાનવર્ણ, રત્નોલ્લસત્કુંડલશોભિકર્ણમ્;
 મહાકિરીટાગ્રમયૂરપર્ણ, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૧
 નિધાય પાણિદ્વિતયેન વેણું, નિજાધરે શેખરયાતરેણુમ્;
 નિનાદયન્તં ચ ગતૌ કરેણું, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૨
 વિશુદ્ધહેમોજવલપીતવસ્ત્રં, હતારિયૂથં ચ વિનાપિશસ્ત્રમ્;
 વ્યર્થીકૃતાનેકસુરદ્વિઙ્ગં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૩
 અધર્મતિષ્ઠાર્દિતસાધુપાલં, સદ્ધર્મવૈરાસુરસંઘકાલમ્;
 પુષ્પાદિમાલં વ્રજરાજબાલં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૪

ગોપીપ્રિયારમ્ભિતરાસખેલં, રાસેશ્વરીરંજનકૃતપ્રહેલમ્;
સ્કંધોલ્લસત્કુંકુમચિહ્નયેલં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૫

વૃન્દાવને પ્રીતતયા વસન્તં, નિજાશ્રિતાનાપદ ઉદ્ધરન્તમ્;
ગોગોપગોપીરભિનન્દયન્તં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૬

વિશ્વદ્વિષ્નુમન્મથદર્પહારં, સંસારિજીવાશ્રયણીયસારમ્;
સદૈવ સત્પુરુષસૌખ્યકારં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૭

આનન્દિતાત્મવ્રજવાસિતોકં, નન્દાદિસન્દર્શિતદિવ્યલોકમ્;
વિનાશિતસ્વાશ્રિતજીવશોકં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણમહં નમામિ. ૮

પ્રાર્થના

નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ, નિશ્ચય તવ ધનશ્યામ,
માહાત્મ્યજ્ઞાનયુત ભક્તિ તવ, એકાંતિક સુખધામ. ૧

મોહિમેં તવ ભક્તપનો, તામેં કોઈ પ્રકાર,
દોષ ન રહે કોઈ જાતકો, સુનિયો ધર્મકુમાર. ૨

તમારો તવ ભક્તકો, દ્રોહ કબુ નહિ હોય;
એકાંતિક તવ દાસકો, દીજે સમાગમ મોય. ૩

નાથ નિરંતર દર્શતવ, તવ દાસનકો દાસ;
એહિ માગું કરી વિનય હરિ, સદા રાખિયો પાસ. ૪

હે કૃપાલો ! હે ભક્તપતે !, ભક્તવત્સલ ! સુનો બાત;
દયાસિન્ધો ! સ્તવન કરી, માગું વસ્તુ સાત. ૫

સહજાનન્દ મહારાજકે, સબ સત્સંગી સુજાણ;
તાકું હોય દઢ વર્તનો, શિક્ષાપત્રી પ્રમાણ. ૬

સો પત્રીમેં અતિ બડે, નિયમ એકાદશ જોય;
તાકી વિકિત કહત હું, સુનીયો સબ ચિત્ત પ્રોય. ૭

હિંસા ન કરની જન્તુકી, પરત્રિયા સંગકો ત્યાગ;
માંસ ન ખાવત મઘકું પીવત નહિ બડભાગ્ય. ૮

વિધવાકું સ્પર્શત નહિ કરત ન આત્મઘાત;
ચોરી ન કરની કાહુંકી કલંક ન કોઈકું લગાત. ૯

નિંદત નહિ કોય દેવકું, બિન ખપતો નહિ ખાત;
વિમુખ જીવ કે વદનસેં કથા સુની નહિ જાત. ૧૦

એહી ધર્મ કે નિયમ મેં બરતો સબ હરિદાસ;
ભજો શ્રીસહજાનંદપદ, છોડી ઓર સબ આશ. ૧૧

રહી એકાદશ નિયમમેં, કરો શ્રીહરિપદ પ્રીત;
પ્રેમાનંદ કહે ધામમેં જાઓ નિઃશંક જગજીત. ૧૨

પ્રાર્થના

૧

વિશ્વેશ છો સકળ વિશ્વ તણા વિધાતા,
ત્રાતા તમે સકળ મંગળ શાંતિદાતા;
માટે તમારું કરુણાનિધિ સત્યનામ,
સાષ્ટાંગ નાથ તમને કરું હું પ્રણામ.

૨

અજ્ઞાનપાશ કરુણા કરી કાપી નાખો,
નિત્યે પ્રભુ તવ પદે મનવૃત્તિ રાખો;
ભક્તોનું પાલન કરો, પ્રભુ સર્વયામ,
સાષ્ટાંગ નાથ તમને કરું હું પ્રણામ.

૩

જે ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ લય કરે વેદો સ્તુતિ ઉચ્ચરે,
જેના રોમ સુછિદ્રમાં અણુસમાં, બ્રહ્માંડ કોટિ ફરે;
માયા કાળ રવિ શશી સુરગણો, આજ્ઞા ન લોપે ક્ષણ,
એવા અક્ષરધામના અધિપતિ, શ્રીસ્વામિનારાયણ.

આવી અક્ષરધામથી અવનિમાં, જે દેહધારી થયા,
આપ્યાં સુખ અપાર ભક્તજનને, દિલે ધરીને દયા;
કીધાં ચારુ ચરિત્ર ગાન કરવા, જેણે કરુણા કરી,
વંદું મંગળમૂર્તિ ઉર ધરી, સર્વોપરી શ્રીહરિ.

જન્મ્યા કોશળ દેશ વેશ બટુનો, લઈ તીર્થમાંહી ફર્યા,
રામાનંદ મળ્યા સદ્ધર્મ ચલવ્યો, યજ્ઞાદિ મોટા કર્યા;
મોટાં ધામ રચ્યાં રહ્યા ગઢપુરે, બે દેશ ગાદી કરી,
અંતર્ધાન થયા લીલા હરિ તણી, સંક્ષેપમાં ઉચ્ચરી.

નિજાશ્રિતાનાં સકલાર્તિહન્તા,
સધર્મભક્તેરવનં વિધાતા ।
દાતા સુખાનાં મનસેષિતાનાં,
તનોતુ કૃષ્ણોઽખિલમંગલં નઃ ॥

૪. સંધ્યાકાળે (ક) રાત્રે

લીલાચિંતામણિનાં પદો

૧. પ્રથમ શ્રીહરિને રે,
(રાગ ગરબી)

પદ — ૧

પ્રથમ શ્રીહરિને રે, ચરણે શીશ નમાવું;
નૌતમ લીલા રે, નારાયણની ગાવું. ૧

મોટા મુનિવર રે, એકાગ્ર કરી મનને;
જેને કાજે રે, સેવે જાઈ વનને. ૨
આસન સાધી રે, ધ્યાન ધરીને ધારે;
જેની ચેષ્ટા રે સ્નેહ કરી સંભારે. ૩
સહજ સ્વાભાવિક રે, પ્રકૃતિ પુરુષોત્તમની;
સુણતાં સજની રે, બીક મટાડે જમની. ૪
ગાવું હેતે રે, હરિનાં ચરિત્ર સંભારી;
પાવન કરજો રે, પ્રભુજી બુદ્ધિ મારી. ૫
સહજ સ્વભાવે રે, બેઠા હોય હરિ જ્યારે;
તુલસીની માળા રે, કર લઈ ફેરવે ત્યારે. ૬
રમૂજ કરતાં રે, રાજીવ નેણ રૂપાળા;
કોઈ હરિજનનની રે, માગી લઈને માળા. ૭
બેવડી રાખી રે, બબ્બે મણકા જોડે;
ફેરવે તાણી રે, કંઈક માળા તોડે. ૮
વાતો કરે રે, રમૂજ કરીને હસતાં;
ભેળી કરી રે, માળા કરમાં ઘસતાં. ૯
ક્યારેક મીચી રે, નેત્રકમળને સ્વામી;
પ્રેમાનંદ કહે રે, ધ્યાન ધરે બહુનામી. ૧૦

પદ — ૨

સાંભળ સહિયર રે, લીલા નટનાગરની;
સુણતાં સુખડું રે, આપે સુખ સાગરની. ૧
નેત્રકમળને રે, રાખી ઉઘાડાં ક્યારે;
ધ્યાન ધરીને રે, બેસે જીવન બારે. ૨
ક્યારેક ચમકી રે, ધ્યાન કરતાં જાગે,
જોતાં જીવન રે, જન્મમરણ દુઃખ ભાગે. ૩

પોતા આગળ રે, સભા ભરાઈ બેસે;
 સંત હરિજન રે, સામું જોઈ રહે છે. ૪
 ધ્યાન ધરીને રે, બેઠા હોય હરિ પોતે;
 સંત હરિજન રે, તૃપ્ત ન થાય જોતે. ૫
 સાધુ કીર્તન રે, ગાય વજાડી વાજાં;
 તેમને જોઈ રે, મગન થાય મહારાજા. ૬
 તેમની ભેળા રે, ચપટી વજાડી ગાય;
 સંત હરિજનને રે, નીરખી રાજી થાય. ૭
 ક્યારેક સાધુ રે, ગાય વજાડી તાળી;
 ભેળા ગાય રે, તાળી દઈ વનમાળી. ૮
 આગળ સાધુ રે, કીર્તન ગાય જ્યારે;
 પોતા આગળ રે. કથા વંચાય ત્યારે. ૯
 પોતે વાર્તા રે, કરતા હોય બહુનામી;
 ખસતા આવે રે, પ્રેમાનંદના સ્વામી. ૧૦

પદ — ૩

મનુષ્યલીલા રે, કરતા મંગળકારી;
 ભક્તસભામાં રે, બેઠા ભવભયહારી. ૧
 જેને જોતાં રે, જાયે જગ-આસક્તિ;
 જ્ઞાન વૈરાગ્ય રે, ધર્મ સહિત જે ભક્તિ. ૨
 તે સંબંધી રે, વાર્તા કરતા ભારી;
 હરિ સમજાવે રે, નિજ જનને સુખકારી. ૩
 યોગ ને સાંખ્ય રે, પંચરાત્ર વેદાંત;
 એ શાસ્ત્રનો રે, રહસ્ય કહે કરી ખાંત. ૪
 જ્યારે હરિજન રે, દેશદેશના આવે;
 ઉત્સવ ઉપર રે, પૂજા બહુવિધિ લાવે. ૫

જાણી પોતાના રે, સેવક જન અવિનાશી;
 તેમની પૂજા રે, ગ્રહણ કરે સુખરાશિ. ૬
 ભક્ત પોતાના રે, તેને શ્યામ સુજાણ;
 ધ્યાન કરાવી રે, ખેંચે નાડી પ્રાણ. ૭
 ધ્યાનમાંથી રે, ઉઠાડે નિજજનને;
 દેહમાં લાવે રે, પ્રાણ ઇન્દ્રિય મનને. ૮
 સંતસભામાં રે, બેઠા હોય અવિનાશ;
 કોઈ હરિજનને રે, તેડવો હોય પાસ. ૯
 પહેલી આંગળી રે, નેત્ર તણી કરી સાન;
 પ્રેમાનંદ કહે રે, સાદ કરે ભગવાન. ૧૦

પદ — ૪

મોહનજીની રે, લીલા અતિ સુખકારી;
 આનંદ આપે રે, સુણતાં ન્યારી ન્યારી. ૧
 ક્યારેક વાતો રે, કરે મુનિવર સાથે;
 ગુચ્છ ગુલાબના રે, ચોળે છે બે હાથે. ૨
 શીતળ જાણી રે, લીંબુ હાર ગુલાબી;
 તેને રાખે રે, આંખ્યો ઉપર દાબી. ૩
 ક્યારેક પોતે રે, રાજપામાં હોય;
 વાતો કરે રે, કથા વંચાય તોય. ૪
 સાંભળે કીર્તન રે, પોતે કંઈક વિચારે;
 પૂછવા આવે રે, જમવાનું કોઈ ત્યારે. ૫
 હાર ચઢાવે રે, પૂજા કરવા આવે;
 તેના ઉપર રે, બહુ ખીજી રિસાવે. ૬
 કથા સાંભળતાં રે, હરે હરે કહી બોલે;
 મર્મ કથાનો રે, સુણી મગન થઈ ડોલે. ૭

ભાન કથામાં રે, બીજી ક્રિયા માંદ્ય;
 ક્યારે અચાનક રે, જમતાં હરે બોલાય. ૮
 થાય સ્મૃતિ રે, પોતાને જ્યારે તેની;
 થોડુંક હસે રે, ભક્ત સામું જોઈ બેની. ૯
 એમ હરિ નિત નિત રે, આનંદરસ વરસાવે;
 એ લીલારસ રે, જોઈ પ્રેમાનંદ ગાવે. ૧૦

૫૬ - ૫

સાંભળ સજની રે, દિવ્ય સ્વરૂપ મુરારી;
 કરે ચરિત્ર રે, મનુષ્ય વિગ્રહ ધારી. ૧
 થયા મનોહર રે, મોહન મનુષ્ય જેવા;
 રૂપ અનુપમ રે, નિજજનને સુખ દેવા. ૨
 ક્યારેક ઢોલિયે રે; બેસે શ્રીધનશ્યામ;
 ક્યારેક બેસે રે, ચાકળે પુરણકામ. ૩
 ક્યારેક ગોદડું રે, ઓછાડે સહિત;
 પાથર્યું હોય રે, તે પર બેસે પ્રીતે. ૪
 ક્યારેક ઢોલિયા રે, ઉપર તકિયો ભાળી;
 તે પર બેસે રે શ્યામ પલાંઠી વાળી. ૫
 ઘણુંક બેસે રે, તકિયે ઓઠીંગણ દઈને;
 ક્યારેક ગોઠણ રે, બાંધે ખેસ લઈને. ૬
 ક્યારેક રાજી રે થાય અતિશે આલી;
 સંત હરિજનને રે, ભેટે બાથમાં ઘાલી. ૭
 ક્યારેક માથે રે, મેલે લઈ બે હાથ;
 છાતી માંહે રે, ચરણકમળ દે નાથ. ૮

ક્યારેક આપે રે, હારતોરા ગિરધારી;
 ક્યારેક આપે રે, અંગનાં વસ્ત્ર ઉતારી. ૯
 ક્યારેક આપે રે, પ્રસાદીના થાળ;
 પ્રેમાનંદ કહે રે, ભક્ત તણા પ્રતિપાળ. ૧૦

૫૬ - ૬

એવાં કરે રે, ચરિત્ર પાવનકારી;
 શુકજી સરખા રે, ગાવે નિત્ય સંભારી. ૧
 ક્યારેક જીભને રે, દાંત તળે દબાવે;
 ડાબેજમણે રે, પડખે સહજ સ્વભાવે. ૨
 છીંક જ્યારે આવે રે, ત્યારે રૂમાલ લઈને;
 છીંક ખાયે રે, મુખ પર આડો દઈને. ૩
 રમૂજ આણી રે, હસે અતિ ધનશ્યામ;
 મુખ પર આડો રે, રૂમાલ દઈ સુખધામ. ૪
 ક્યારેક વાતો રે, કરતા થકા દેવ;
 છોડે રૂમાલને રે, વળ દેવાની ટેવ. ૫
 અતિ દયાળુ રે, સ્વભાવ છે સ્વામીનો;
 પરદુઃખહારી રે, વારી બહુનામીનો. ૬
 કોઈને દુખિયો રે, દેખી ન ખમાય;
 દયા આણી રે, અતિ આકળા થાય. ૭
 અન્નધનવસ્ત્ર રે, આપીને દુઃખ ટાળે;
 કરુણા દષ્ટિ રે, દેખી વાનજ વાળે. ૮
 ડાબે ખભે રે, ખેસ આડસોડે નાખી;
 ચાલે જમણા રે, કરમાં રૂમાલ રાખી. ૯
 ક્યારેક ડાબો રે, કર કેડ ઉપર મેલી;
 ચાલે વહાલો રે, પ્રેમાનંદનો હેલી. ૧૦

૫૬ - ૭

નિત નિત નૌતમ રે, લીલા કરે હરિરાય;
 ગાતાં-સુણતાં રે, હરિજન રાજી થાય. ૧

સહજ સ્વભાવે રે, ઉતાવળા બહુ ચાલે;
 હેત કરીને રે બોલાવે બહુ વહાલે. ૨

ક્યારે ઘોડે રે, ચડવું હોય ત્યારે;
 ક્યારેક સંતને રે, પીરસવા પધારે. ૩

ત્યારે ડાબે રે, ખભે ખેસને આણી;
 ખેસને બાંધે રે, કેડ સંઘાથે તાણી. ૪

પીરસે લાડુ રે, જલેબી ઘનશ્યામ;
 જણસ જમ્યાની રે, લઈ લઈ તેનાં નામ. ૫

ફરે પંગતમાં રે, વારંવાર મહારાજ,
 સંત હરિજનને રે, પીરસવાને કાજ. ૬

શ્રદ્ધા ભક્તિ રે, અતિ ઘણી પીરસતાં;
 કોઈના મુખમાં રે, આપે લાડુ હસતાં. ૭

પાછલી રાત્રિ રે, ચાર ઘડી રહે ત્યારે;
 દાતણ કરવા રે, ઊઠે હરિ તે વારે. ૮

નહાવા બેસે રે, નાથ પલાંઠી વાળી;
 કર લઈ કળશિયો રે, જળ ઢોળે વનમાળી. ૯

કોરે વસ્ત્રે રે, કરી શરીરને લુવે;
 પ્રેમાનંદ કહે રે, હરિજન સર્વે જુવે. ૧૦

૫૬ - ૮

રૂડા શોભે રે, નાહીને ઊભા હોયે;
 વસ્ત્ર પહેરેલું રે, સાથળ વચ્ચે નિયોવે. ૧

પગ સાથળને રે, લુહીને સારંગપાણિ;
 કોરા ખેસને રે, પહેરે સારી પેઠ તાણી. ૨

ઓઢી ઉપરણી રે, રેશમી કોરની વહાલે;
 આવે જમવા રે, ચાખડીએ ચઢી ચાલે. ૩

માથે ઉપરણી રે, ઓઢી બેસે જમવા;
 કાન ઉઘાડા રે, રાખે મુજને ગમવા. ૪

જમતાં ડાબા રે, પગની પલાંઠી વાળી;
 તે પર ડાબો રે, કર મેલે વનમાળી. ૫

જમણા પગને રે, રાખી ઊભો શ્યામ;
 તે પર જમણો રે, કર મેલે સુખધામ. ૬

રૂડી રીતે રે, જમે દેવના દેવ;
 વારે વારે રે, પાણી પીધાની ટેવ. ૭

જણસ સવાદુ રે, જણાય જમતાં જમતાં;
 પાસે હરિજન રે, બેઠા હોય મનગમતા. ૮

તેમને આપી રે, પછી પોતે જમે;
 જમતાં જીવન રે, હરિજનને મન ગમે. ૯

ફેરવે જમતાં રે, પેટ ઉપર હરિ હાથ;
 ઓડકાર ખાય રે, પ્રેમાનંદનો નાથ. ૧૦

૫૬ - ૯

ચળું કરે રે, મોહન તૃપ્ત થઈને,
 દાંતને ખોતરે રે, સળી રૂપાની લઈને. ૧

મુખવાસ લઈને રે, ઢોલિયે બિરાજે,
 પૂજા કરે રે, હરિજન હેતે ઝાઝે. ૨

પાંપણ ઉપર રે, આંટો લઈ અલબેલો,
 ફેંટો બાંધે રે, છોગું મેલી છેલો. ૩

વર્ષાઋતુને રે, શરદ ઋતુને જાણી,
 ઘેલા નદીનાં રે, નિર્મળ નીર વખાણી. ૪
 સંત હરિજનને રે, સાથે લઈને શ્યામ;
 નાહવા પધારે રે, ઘેલે પૂરણકામ. ૫
 બહુ જળકીડા રે, કરતાં જળમાં ન્હાય,
 જળમાં તાળી રે, દઈને કીર્તન ગાય. ૬
 નાહીને બારે રે, નીસરી વસ્ત્ર પહેરી,
 ઘોડે બેસી રે, ઘેર આવે રંગલહેરી. ૭
 પાવન જશને રે, હરિજન ગાતા આવે,
 જીવન જોઈને રે, આનંદ ઉર ન સમાવે. ૮
 ગઢપુરવાસી રે, જોઈને જગદાધાર,
 સુફળ કરે છે રે, નેણાં વારંવાર. ૯
 આવી બિરાજે રે, ઓસરીએ બહુનામી,
 ઢોલિયા ઉપર રે, પ્રેમાનંદનો સ્વામી. ૧૦

૫૬ — ૧૦

નિજ સેવકને રે, સુખ દેવાને કાજ,
 પોતે પ્રગટ્યા રે, પુરુષોત્તમ મહારાજ. ૧
 ફળિયામાંહી રે, સભા કરી બિરાજે,
 પૂરણશશી રે, ઉડુગણમાં જેમ છાજે. ૨
 બ્રહ્મરસ વરસી રે, તૃપ્ત કરે હરિજનને,
 પોઢે રાત્રે રે, જમી શ્યામ શુદ્ધ અન્નને. ૩
 બે આંગળીઓ રે, તિલક કર્યાની પેરે,
 ભાલ વચ્ચે રે, ઊભી રાખી ફેરે. ૪
 સૂતાં સૂતાં રે, માળા માગી લઈને,
 જમણે હાથે રે, નિત ફેરવે ચિત્ત દઈને. ૫

ભૂલ ન પડે રે, કે દી એવો નિયમ,
 ધર્મકુંવરની રે, સહજ પ્રકૃતિ એમ. ૬
 ભરનિદ્રામાં રે, પોઢ્યા હોય મુનિરાય,
 કોઈ અજાણે રે, લગાર અડી જાય. ૭
 ત્યારે ફડકી રે, જાગે સુંદર શ્યામ,
 કોણ છે ? પૂછે રે, સેવકને સુખધામ. ૮
 એવી લીલા રે, હરિની અનંત અપાર,
 મેં તો ગાઈ રે, કાંઈક મતિ અનુસાર. ૯
 જે કોઈ પ્રીતે રે, શીખે સુણે ગાશે;
 પ્રેમાનંદનો રે, સ્વામી રાજી થાશે. ૧૦

૨. ઓરા આવો શ્યામ સનેહી

(રાગ ગરબી)

ઓરા આવો શ્યામ સનેહી, સુંદર વર જોઈ વાલા,
 જતન કરીને જીવન મારા, જીવમાંહી પ્રોઈ વાલા. ૧
 ચિહ્ન અનુપમ અંગોઅંગનાં, સૂરતે સંભારું વાલા,
 નખશિખ નીરખી નૌતમ મારા, ઉરમાં ઉતારું વાલા. ૨
 અરુણ કમળસમ જુગલ ચરણની, શોભા અતિ સારી વાલા,
 ચિંતવન કરવા આતુર અતિ, મનવૃત્તિ મારી વાલા. ૩
 પ્રથમ તે ચિંતવન કરું, સુંદર સોળે ચિહ્ન વાલા,
 ઊધ્વરેખા ઓપી રહી, અતિશે નવીન વાલા. ૪
 અંગૂઠા આંગળી વચ્ચેથી, નીસરીને આવી વાલા,
 પાનીની બે કોરે જોતાં, ભક્તને મન ભાવી વાલા. ૫
 જુગલ ચરણમાં કહું મનોહર, ચિહ્ન તેનાં નામ વાલા,
 શુદ્ધ મને કરી સંભારતાં, નાશ પામે કામ વાલા. ૬
 અષ્ટકોણ ને ઊધ્વરેખા, સ્વસ્તિ, જાંબુ ને જવ વાલા,
 વજ્ર, અંકુશ, કેતુ ને પદ્મ, જમણે પગ નવ વાલા. ૭

ત્રિકોણ, કળશ ને ગોપદ સુંદર, ધનુષ ને મીન વાલા,
અર્ધચંદ્ર ને વ્યોમ સાત, છે ડાબે પગે ચિહ્ન વાલા. ૮
જમણા પગના અંગૂઠાના, નખમાંહી ચિહ્ન વાલા,
તે તો નીરખે જે કોઈ ભક્ત, પ્રીતિએ પ્રવીણ વાલા. ૯
એ જ અંગૂઠાની પાસે, તિલ એક નૌતમ ધારું વાલા,
પ્રેમાનંદ કહે નીરખું પ્રીતે, પ્રાણ લઈ વારું વાલા. ૧૦

૩. હવે મારા વાલાને

(રાગ ધોળ)

હવે મારા વાલાને નહિ રે વિસારું રે,
શ્વાસઉચ્છ્વાસે તે નિત્ય સંભારું રે.
પડ્યું મારે સહજાનંદજી શું પાનું રે,
હવે હું તો કેમ કરી રાખીશ છાનું રે.
આવ્યું મારે હરિવર વરવાનું ટાણું રે,
એ વર ન મળે ખરચે નાણું રે.
એ વર ભાગ્ય વિના નવ ભાવે રે,
એ સ્નેહ લગ્ન વિના નવ આવે રે.
દુરિજન મન રે માને તેમ કહેજ્યો રે,
સ્વામી મારા હૃદયની ભીતર રહેજો રે.
હવે હું તો પૂરણ પદવીને પામી રે,
મળ્યા મને નિષ્કુળાનંદના સ્વામી રે.

પછી રાત્રિશયન અર્થે, શ્રીહરિની માનસી પૂજા કરવી. પછી નીચેનું પદ
બોલવું :

૪. પોઢે પ્રભુ

(રાગ બીહાગ કનડો)

પોઢે પ્રભુ સકળ મુનિકે શ્યામ;
શ્રીનારાયણ દિવ્ય મૂર્તિ, સંતન કે વિશરામ. પોઢે૦૧

અક્ષરપર આનંદઘન પ્રભુ, કિયો હે ભૂ પર ઠામ;
જેહિ મિલત જન તરત માયા, લહત અક્ષરધામ. પોઢે૦૨
શારદ, શેષ, મહેશ, મુનિજન, જપત જેહી ગુણ નામ;
જાસ પદરજ શીશ ધરી ધરી, હોત જન નિષ્કામ. પોઢે૦૩
પ્રેમકે પર્યંક પર પ્રભુ, કરત સુખ આરામ;
મુક્તાનંદ નિજ ચરણ ઢિંગ ગુન, ગાવત આઠો જામ. પોઢે૦૪

૫. વંદું સહજાનંદ

પદ - ૧

વંદું સહજાનંદ રસરૂપ, અનુપમ સારને રે લોલ.૧
જેને ભજતાં છૂટે ફંદ, કરે ભવ પારને રે લોલ.૨
સમરું પ્રગટરૂપ સુખધામ, અનુપમ નામને રે લોલ.૩
જેને ભવ બ્રહ્માદિક દેવ, ભજે તજી કામને રે લોલ.૪
જે હરિ અક્ષરબ્રહ્મ આધાર, પાર કોઈ નવ લહે રે લોલ.૫
જેને શેષ સહસ્ર મુખ ગાય, નિગમ નેતિ કહે રે લોલ.૬
વર્ણવું સુંદર રૂપ અનુપ, જુગલ ચરણે નમી રે લોલ.૭
નખશિખ પ્રેમ સખીના નાથ, રહો ઉરમાં રમી રે લોલ.૮

પદ - ૨

આવો મારા મોહન મીઠડાલાલ, કે જોઉં તારી મૂરતિ રે લોલ.૧
જતન કરી રાખું રસિયારાજ, વિસારું નહિ ઉરથી રે લોલ.૨
મન મારું મોહું મોહનલાલ, પાઘડલીની ભાતમાં રે લોલ.૩
આવો ઓરા છોગલાં ખોસું છેલ, ખાંતીલા જોઉં ખાંતમાં રે લોલ.૪
વહાલા તારું ઝળકે સુંદર, ભાલ તિલક રૂડાં કર્યાં રે લોલ.૫
વહાલા તારા વામ કરણમાં તિલ, તેણે મનડાં હર્યાં રે લોલ.૬
વહાલા તારી ભૂકુટિને બાણે શ્યામ, કાળજ મારાં કોરિયાં રે લોલ.૭
નેણે તારે પ્રેમસખીના નાથ, કે ચિત્ત મારાં ચોરિયાં રે લોલ.૮

૫૬ — ૩

વહાલા મુને વશ કીધી વ્રજરાજ, વાલમ તારા વહાલમાં રે લોલ.૧
મન મારું તલસે જોવા કાજ, ટીબકડી છે ગાલમાં રે લોલ.૨
વહાલા તારી નાસિકા નમણી નાથ, અધરબિંબ લાલ છે રે લોલ.૩
છેલા મારા પ્રાણ કરું કુરબાન, જોયા જેવી ચાલ છે રે લોલ.૪
વહાલા તારા દંત દાડમનાં બીજ, ચતુરાર્થ ચાવતા રે લોલ.૫
વહાલા મારા પ્રાણ હરો છો નાથ, મીઠું મીઠું ગાવતા રે લોલ.૬
વહાલા તારે હસવે હરાણું ચિત્ત, બીજું હવે નવ ગમે રે લોલ.૭
મન મારું પ્રેમસખીના નાથ, કે તમ કેડે ભમે રે લોલ.૮

૫૬ — ૪

રસિયા જોઈ રૂપાળી કોટ, રૂડી રેખાવળી રે લોલ.૧
વહાલા મારું મનડું મળવા ચ્હાય, કે જાય ચિતડું ચળી રે લોલ.૨
વહાલા તારી જમણી ભુજાને પાસ રૂડા તિલ ચાર છે રે લોલ.૩
વહાલા તારા કંઠ વચે તિલ એક, અનુપમ સાર છે રે લોલ.૪
વહાલા તારા ઉરમાં વિણગુણ હાર, જોઈ નેણાં ઠરે રે લોલ.૫
વહાલા તે તો જાણે પ્રેમીજન, જોઈ નિત્ય ધ્યાન ધરે રે લોલ.૬
રસિયા જોઈ તમારું રૂપ, રસિક જન ઘેલડા રે લોલ.૭
આવો વહાલા પ્રેમસખીના નાથ, સુંદરવર છેલડા રે લોલ.૮

૫૬ — ૫

વહાલા તરી ભુજાજુગલ જગદીશ, જોઈને જાઉં વારણે રે લોલ.૧
કરનાં લટકાં કરતા લાલ આવોને મારે બારણે રે લોલ.૨
વહાલા તારી આંગળીયોની રેખા, નખમણિ જોઈને રે લોલ.૩
વહાલા મારા ચિત્તમાં રાખું ચોરી, કહું નહિ કોઈને રે લોલ.૪
વહાલા તારા ઉરમાં અનુપમ છાપ, જોવાને જીવ આકળો રે લોલ.૫
વહાલા મારા હઈડે હરખ ન માય, જાણું જે હમણાં મળો રે લોલ.૬
વહાલા તારું ઉદર અતિ રસરૂપ, શીતળ સદા નાથજી રે લોલ.૭
આવો ઓરા પ્રેમસખીના પ્રાણ, મળું ભરી બાથજી રે લોલ.૮

૫૬ — ૬

વહાલા તારી મૂર્તિ અતિ રસરૂપ, રસિક જોઈને જીવે રે લોલ.૧
વહાલા એ રસના ચાખણહાર, છાશ તે નવ પીએ રે લોલ.૨
વહાલા મારે સુખસંપત તમે શ્યામ, મોહન મન ભાવતા રે લોલ.૩
આવો મારે મંદિર જીવનપ્રાણ, હસીને બોલાવતા રે લોલ.૪
વહાલા તારું રૂપ અનુપમ ગૌર, મૂરતિ મનમાં ગમે રે લોલ.૫
વહાલા તારું જોબન જોવા કાજ, કે ચિત્ત ચરણે નમે રે લોલ.૬
આવો મારા રસિયા રાજીવનેણ, મરમ કરી બોલતા રે લોલ.૭
આવો વહાલા પ્રેમસખીના શેણ, મંદિર મારે ડોલતા રે લોલ.૮

૫૬ — ૭

વહાલા તારું રૂપ અનુપમ નાથ, ઉદર શોભા ઘણી રે લોલ.૧
ત્રિવળી જોઉં સુંદર છેલ, આવોને ઓરા અમ ભણી રે લોલ.૨
વહાલા તારી નાભિ નૌતમ રૂપ, ઊંડી અતિ ગોળ છે રે લોલ.૩
કટિલંક જોઈને જાદવરાય, કે મન રંગયોળ છે રે લોલ.૪
વહાલા તારી જંઘા જુગલની શોભા, મનમાં જોઈ રહું રે લોલ.૫
વહાલા નિત નીરખું પિંડી ને પાની, કોઈને નવ કહું રે લોલ.૬
વહાલા તારા ચરણકમળનું ધ્યાન, ધરું અતિ હેતમાં રે લોલ.૭
આવો વહાલા પ્રેમસખીના નાથ, રાખું મારા ચિત્તમાં રે લોલ.૮

૫૬ — ૮

વહાલા તારા જુગલ ચરણ રસરૂપ, વખાણું વહાલમાં રે લોલ.૧
વહાલા અતિ કોમળ અરુણ રસાળ, ચોરે ચિત્ત ચાલમાં રે લોલ.૨
વહાલા તારે જમણે અંગૂઠે તિલ, કે નખમાં ચિહ્ન છે રે લોલ.૩
વહાલા છેલ્લી આંગળીએ તિલ, એક જોવાને મન દીન છે રે લોલ.૪
વહાલા તારા નખની અરુણતા જોઈને શશીકળા ક્ષીણ છે રે લોલ.૫
વહાલા રસચોર ચકોર જે ભક્ત, જોવાને પ્રવીણ છે રે લોલ.૬
વહાલા તારી ઊધ્વરેખામાં ચિત્ત, રહો કરી વાસને રે લોલ.૭
માગે પ્રેમસખી કર જોડી, દેજો દાન દાસને રે લોલ.૮

૬. રે શ્યામ તમે સાચું નાણું

(રાગ ગરબી)

રે શ્યામ તમે સાચું નાણું,
 બીજું સર્વે દુઃખદાયક જાણું. રે શ્યામ૦
 રે તમ વિના સુખ સંપત કહાવે,
 તે તો સર્વે મહાદુઃખ ઉપજાવે;
 અંતે એમાં કામ કોઈ ના'વે. રે શ્યામ૦૧
 રે મૂરખ લોક મરે ભટકી,
 જૂઠા સંગે હારે શિર પટકી;
 તેથી મારી મનવૃત્તિ અટકી. રે શ્યામ૦૨
 છે અખંડ અલૌકિક સુખ તારું,
 તે જોઈ જોઈ મન મોહું મારું;
 ધરા, ધન, તમ ઉપર વારું. રે શ્યામ૦૩
 રે બ્રહ્માથી કીટ લગી જોયું,
 જૂઠું સુખ જાણીને વગોવ્યું;
 મુક્તાનંદ મન તમ સંગ મોહું. રે શ્યામ૦૪

૫. સભા પ્રસંગે

૧. રે સગપણ હરિવરનું

(રાગ ગરબી)

પદ — ૧

રે સગપણ હરિવરનું સાચું, બીજું સર્વે ક્ષણભંગુર કાચું. ટેક.
 રે સૌ સાથે પ્રીતિ ટાળી, રે ભાગ્યું મન મિથ્યા ભાળી;
 છે વરવા જેવા એક વનમાળી. — રે સગપણ૦૧
 રે સ્થિર નહિ આવરદા થોડી, રે તુચ્છ જાણી આશા તોડી;
 રે જગના જીવન સાથે જોડી. — રે સગપણ૦૨
 રે ફોગટ ફેરા નવ ફરીએ, રે પરધર પાણી શું ભરીએ;
 જો વરીએ તો નટવરને વરીએ. — રે સગપણ૦૩
 રે ભૂધર ભેટ્યા ભય ભાગ્યો, રે સહુ સાથે તોડ્યો ધાગો;
 એ રસિક રંગીલાથી રંગ લાવ્યો. — રે સગપણ૦૪
 રે એવું જાણીને સગપણ કીધું; રે મહેણું તો શિર પર લીધું;
 બ્રહ્માનંદનું કારજ સીધું. — રે સગપણ૦૫

પદ — ૨

રે લગની તો હરિવરથી લાગી, મેં તનધનની આશા ત્યાગી. ટેક
 રે વાત કહું સુણ સાહેલી, રે બળિયોજી કીધા બેલી;
 માથું પહેલું પાસંગમાં મેલી. — રે લગની તો૦૧
 રે ન ડરું હું લોક તણી લાજે, રે શિર ઉપર ગિરધર ગાજે;
 આ દેહ ધર્યો નટવર કાજે. — રે લગની તો૦૨
 રે શિર પર જો બીજો ધારું, રે તો બગડે જીવતર મારું;
 હું જીતી બાજી તે કેમ હારું. — રે લગની તો૦૩

રે હરિ વિના બીજાને વરવું, રે ગજ તજ ખર ચઢીને ફરવું;
એ જીવ્યાથી રૂઝું મરવું. — રે લગની તોઁ૪

રે મરજદા જગની મેટી, રે બાંધી મેં પ્રેમ તણી પેટી;
બ્રહ્માનંદનો વહાલો ભેટી. — રે લગની તોઁ૫

પદ — ૩

રે શિર સાટે નટવરને વરીએ, રે પાછાં તે પગલાં નવ ભરીએ. ટેક
રે અંતરદષ્ટિ કરી ખોળ્યું, રે ડહાપણ ઝાઝું નવ ડોળ્યું;
એ હરિ સારુ માથું ઘોળ્યું. — રે શિર સાટે૦૧

રે સમજયા વિના નવ નીસરીએ, રે રણમધ્યે જઈને નવ ડરીએ;
ત્યાં મુખ પાણી રાખી મરીએ. — રે શિર સાટે૦૨

રે પ્રથમ ચડે શૂરો થઈને, ભાગે પાછો રણમાં જઈને;
તે શું જીવે ભૂંડું મુખ લઈને. — રે શિર સાટે૦૩

રે પહેલું જ મનમાં ત્રેવડીએ, રે હોડે હોડે જુદે નવ ચડીએ;
જો ચડીએ તો કટકા થઈને પડીએ. — રે શિર સાટે૦૪

રે રંગ સહિત હરિને રટીએ, રે હાક વાગે પાછા નવ હટીએ;
બ્રહ્માનંદ કહે ત્યાં મરી મટીએ. — રે શિર સાટે૦૫

પદ — ૪

રે ધરિયા અંતર ગિરિધારી, શું કરશે ઘોળ્યાં હવે સંસારી. ટેક.
રે કોઈની ન રહું ઝાલી, રે વહાલાને થાવા વહાલી;
રે શિર કરમાં લઈને ચાલી. — રે ધરિયા અંતર૦૧

રે જેમ ગજ જાય બજાર ખુશી, રે શ્વાન મરે બહુ ભસીભસી;
તે હાથીને નહિ શંકા કશી. — રે ધરિયા અંતર૦૨

રે બળવા ગઈ જો સતી સાચી, રે રોમરોમ પિયા સંગ રાચી;
તે પડમાં જઈ ન વળે પાછી. — રે ધરિયા અંતર૦૩

રે જો પડથી પાછી આવે, રે લાજ તજ મન લલચાવે;
તે સતી મટીને કુત્તી કહાવે. — રે ધરિયા અંતર૦૪

રે બ્રહ્માનંદ એમ વિચારી, રે બીક સર્વે કાઢી બા'રી;
રે મળિયા મોહન સુખકારી. — રે ધરિયા અંતર૦૫

૨. કહા કહું હરિ કરુણા તેરી

કહા કહું હરિ કરુણા તેરી, (૨)
પશુ મિટાઈ મનુષ્ય મોઈ કીનો,
અન્નજળ પોષત સાંજ સબેરી. — કહા૦૧

ગર્ભવાસમાંહી પર્યો અધોમુખ,
જઠર અગ્નિ તન દાહ ઘણેરી;
તેહી દુઃખસે મોહે રાખી લીઓ તુમ,
નાથ તુમહી મેરો હાથ ગ્રહેરી. — કહા૦૨

બહાર આયો ભયો ઉન્મત્તમેં,
જઠર ત્રાસ સબહી બિસરેરી;
તુમકુ ભૂલ ફૂલસો ફીરત હું,
કહી ન જાત મૂરખતા મેરી. — કહા૦૩

પરાપાર પૂરણ પુરુષોત્તમ,
સો મો કાજ નરદેહ ધરેરી;
બ્રહ્માનંદ કહત પ્રભુ તુમકો,
દયાસિંધુ સબ વેદ કહેરી. — કહા૦૪

૩. સહજાનંદ કે દરશન કરકે

(રાગ લાવણી)

સહજાનંદ કે દર્શન કરકે, મગન ભયે સબ ગુરુ જ્ઞાની;
અદ્ભુત રૂપ વિચારત મનમેં, નહીં આવે મુખસેં બાની. — સહ૦૧

અનંત કોટિ જાકે ચરણ પડત હે, બ્રહ્મમહોલકે સુખ આણી;
 સો હરિકો હમ પ્રગટ બતાવે, વેદ વિના ભટકે પ્રાણી. — સહ૦૨
 કોટિ વિષ્ણુ બ્રહ્મા કર જોડી, શંકર કોટ સુરત આણી;
 શારદ શેષ નારદયું પ્રણવે, નહીં માનત નર અભિમાની. — સહ૦૩
 નિઃસ્વાદી, નિઃસ્પૃહી, નિર્લોભી, નિષ્કામીજન નિર્માની;
 પાયો ભક્તિ પદારથ મોટો, તનમન કીનો કુરબાની. — સહ૦૪
 પરાપાર પૂરણ પુરુષોત્તમ, સ્વામિનારાયણ સુમરાની;
 સુખાનંદ શરણે સુખ પાયો, ભજન ભરુંસો ઉર આણી. — સહ૦૫

૬. ખાસ પ્રસંગે — એકાદશીનાં પદો

૧. ઉત્સવની પ્યારી કેશવની

(રાગ ગરબી)

પદ — ૧

ઉત્સવની પ્યારી કેશવની,
 આજ એકાદશી ઉત્સવની,
 કોટિક ગૌ કેરાં દાન કરે પણ,
 ના'વે તોલે એના લવની. — આજ૦૧
 મંગળરૂપ સદા સુખકારી,
 વહાલી નિધિ જન વૈષ્ણવની. — આજ૦૨
 વચન પ્રમાણે કરે વ્રત જેનું,
 ત્રાસ મટે રે મૃત્યુ ભવની. — આજ૦૩
 બ્રહ્માનંદ કહે વ્રત કરવું,
 એમ આજ્ઞા સ્વામી ઉદ્ધવની. — આજ૦૪

પદ — ૨

હરખ અતિ ભેટયા કૃષ્ણપતિ,
 આજ એકાદશી હરખ અતિ.
 મનમોહન મારે મંદિરે આવ્યા,
 અધિક થઈ હું તો પુણ્યવતી. — આજ૦૨
 પીતાંબર આભૂષણ પહેરી,
 ચાલંતા વહાલો હંસગતિ. — આજ૦૨
 પુરુષોત્તમ પૂરણ વર પામી,
 રહી નહિ ખામી હવે એક રતી — આજ૦૩
 બ્રહ્માનંદ કહે હરિવર વરતાં,
 ચૌદ ભુવનમાં હું થઈ રે છતી. — આજ૦૪

૫૬ — ૩

માવ મળ્યા તનના તાપ ટળ્યા,
 આજ એકાદશી માવ મળ્યા.
 પૂર્વ ભવની પ્રીત જાણીને,
 આવીને અમ પર અઢળ ઢળ્યા. આજ૦૧
 મુનિવર ધ્યાન ધરી ધરી થાક્યા,
 કોઈથી વહાલો નવ જાય કળ્યા. આજ૦૨
 મારું મંદિરિયું પોતાનું રે જાણી,
 ભૂધર સુખદુઃખ માંહી ભળ્યા. આજ૦૩
 બ્રહ્માનંદ કહે હરિવર પામી,
 આનંદ કેરા ઓઘ વળ્યા. આજ૦૪

૫૬ — ૪

સુફળ ફળી હું તો હરિને મળી,
 આજ એકાદશી સુફળ ફળી.
 ચોંપ કરી નટનાગર સારુ,
 સેજ સજ્જ કાજુ કુસુમ કળી. — આજ૦૧
 રસબસ હોય રહી રસિયા સંગ,
 જયું મીસરી પયમાંહી ભળી. — આજ૦૨
 નિત્ય નિત્ય પ્રેમ રહું ઉર ધરતી,
 હરિચરણે મનવૃત્તિ હળી. — આજ૦૩
 બ્રહ્માનંદ કહે હરિ ઉર ધરિયા,
 જન્મમરણ કેરી શંકા ટળી. — આજ૦૪

૨. કોડે કોડે એકાદશી

(રાગ ગરબી)

૫૬ — ૧

કોડે કોડે એકાદશી કીજીએ રે,
 એવું વ્રત જાવા નવ દીજીએ રે. કોડે.૦૧
 એ વ્રત કરે તે ધન્ય માનવી રે,
 તે તો નહાયો કોટિ વાર જાહવી રે. કોડે.૦૨
 જોણે વચન પ્રમાણે વ્રત આદ્યું રે,
 તેણે કારજ પોતાનું સર્વે કર્યું રે. કોડે.૦૩
 એનો મહિમા મુનિવર ગાય છે રે,
 અવિનાશી મળ્યાનો ઉપાય છે રે. કોડે.૦૪
 બ્રહ્માનંદ કહે એમાં હરિ રહ્યા વસી રે,
 કીધી ઉદ્ધવ પ્રમાણે એકાદશી રે. કોડે.૦૫

૫૬ — ૨

હરિજન હોય તે હરિને ભજે રે,
 વ્રત એકાદશી તે કે દી ન તજે રે. હરિ.૦૧
 જાણે માત સમાન પરનારને રે,
 ગણે તુચ્છ સરીખો સંસારને રે. હરિ.૦૨
 મદ્ય માંસ હરામ જેને નવ ખપે રે,
 જીભે રાતદિવસ પ્રભુને જપે રે. હરિ.૦૩
 માયા જીવ ઈશ્વરના જાણે મર્મને રે,
 રટે બ્રહ્મ થઈને પરબ્રહ્મને રે. હરિ.૦૪
 બ્રહ્માનંદના વહાલાની છબી ઉર ધરે રે,
 મતવાલો થઈને જગમાં ફરે રે. હરિ.૦૫

૫૬ — ૩

ભલે આવી અનુપમ એકાદશી રે,
મારે વહાલે મુજ સામું જોયું હસી રે. ભલે૦૧
આજ વાધી આનંદ કેરી વેલડી રે,
થઈ રસિયા સંગાથે રંગ રેલડી રે. ભલે૦૨
લટકાળા કુંવર નંદલાલની રે,
ચિત્તડામાં ખૂંતી છે છબી ચાલની રે. ભલે૦૩
રંગભીનો રમે રસરંગમાં રે,
અતિ આનંદ થયો છે મારા અંગમાં. ભલે૦૪
પ્રીતિ જાણી રસીલો વચને પળ્યા રે,
બ્રહ્માનંદનો વહાલો મુજને મળ્યા રે. ભલે૦૫

૫૬ — ૪

ધન્ય ધન્ય એકાદશી આજની રે,
રૂડી નીરખી છબી વ્રજરાજની રે. ધન્ય૦૧
ફૂલડાંનાં છોગાં તે ચિત્તમાં ધર્યાં રે,
તે જોઈને મારાં નેણાં ઠર્યાં રે. ધન્ય૦૨
ભાળી કેશર તિલક રૂડું ભાલમાં રે,
મારી લગની લાગી છે નંદલાલમાં રે. ધન્ય૦૩
વાંકી બ્રૂકુટિમાં મન મારું ભમે રે,
હવે બીજું દીદું તે મને નવ ગમે રે. ધન્ય૦૪
બ્રહ્માનંદ કહે રૂપાળી એની આંખડી રે,
પ્યારી લાલ કમળ કેરી પાંખડી રે. ધન્ય૦૫

અ. નિ. ગુરુવર્ય પ. પૂ. નાથજીભાઈ ઈચ્છારામ શુક્લ સંસ્થાપિત
'સત્સંગ વિદ્યાર્થી આશ્રમ', વડોદરામાં વારંવાર ગવાતાં

કીર્તનો

૧. મારા હરજી શું હેત

(રાગ મલ્હાર)

મારા હરજી શું હેત ન દીસે રે,
તેને ઘેર શીદ જઈએ, તેને તે સંગે શીદ રહીએ.
હેત વિના હુંકારો ન લેવો, જેનું હરખેશું હૈયું ન હીસે રે;
આગળ જઈને વાત વિસ્તારે, જેની આંખ્યુંમાં પ્રેમ ન દીસે રે.
તેને સંગે૦૧

ભક્તિભાવનો ભેદ ન જાણે, ભુરાયો થઈ ભાળે રે;
લલિત લીલાને રંગે ન રાચે, પછી ઉલેચી અંધારું ટાળે રે.
તેને સંગે૦૨

નામ તણો વિશ્વાસ ન આવે, ઊંડું તે ઊંડું શોધે રે;
જાહ્નવી તીરે તરંગ તજીને, પછી તટમાં જઈને કૂપ ખોદે રે.
તેને સંગે૦૩

પોતાના સરખી કરી જાણે, પુરુષોત્તમની કાયા રે;
નરસૈયાના સ્વામીની લીલા, ઓલ્યાં મતિયાં કહે છે માયા રે.
તેને સંગે૦૪

૨. મારા વહાલાજી શું

(રાગ મલ્હાર)

મારા વહાલાજી શું વાલપ દીસે રે તેનો સંગ શીદ તજીએ;
તે વિના કેને ભજીએ રે.

સન્મુખ થાતાં શંકા ન કીજે; જો ભાલા તણો મેહ વરસે રે;
હંસ જઈ હરિજનને મળશે, કાચી તે કાયા પડશે રે.
તેનો૦૧

શૂળી ઉપર શયન કરાવે, તોય સાધુની સંગે રહીએ રે;
દુરિજન લોક દુભંકર બોલે, તેનું સુખદુઃખ સર્વે સહીએ રે.

તેનો૦૨

અમૃત પેં અતિ મીઠાં મુખથી, હરિનાં ચરિત્ર સુણાવે રે;
બ્રહ્મા ભવ સનકાદિક જેવા, જેનાં દર્શન કરવાને આવે રે.

તેનો૦૩

નરકકુંડથી નરસું લાગે, દુરિજનનું મુખ મનમાં રે;
મુક્તાનંદ મગન થઈ માગે, વહાલા વાસ દેજો હરિજનમાં રે.

તેનો૦૪

૩. હો જી મેરે તો તુમ એક આધારા

(રાગ ભૈરવી)

પદ — ૧

હો જી મેરે તો તુમ એક આધારા,
એક આધારા તુમ એક આધારા;

હો જી મેરે તો તુમ એક આધારા,
હો જી મેરે તોંટેક

નાવકે કાગડી ગતિ ભઈ મેરી,
જહાં દેખું તહાં જળનિધિ ખારા. હો જી૦૧

તુમહિ મીલે આનંદ અતિશે,
વિદ્યુરત દુઃખકો અનંત અપારા. હો જી૦૨

રસિક શિરોમની તુમ વિન મોકુ,
લગત હે સબ જગ ઝરત અંગારા. હો જી૦૩

મુક્તાનંદ કે' અંતરજામી,
કહા સમજાવું સબ જાનનહારા. હો જી૦૪

૪. મોહનને ગમવાને ઇચ્છો

(રાગ ગરબી)

પદ — ૧

મોહનને ગમવાને ઇચ્છો માનુની,
ત્યાગો સર્વે જૂઠી મનની ટેક જો;
પતિવ્રતાનો ધર્મ અચળ કરી પાળજો,
હરિચરણે રહેજો અબળા થઈ છોક જો. — મોહનને૦૧

વળી એક વાત કહું છું અધિક વિવેકની,
સાંભળ બે'ની તારા સુખને કાજ જો;
હરિજન સંગે રાખો પૂરણ પ્રીતડી,
ત્યાગો મદ મત્સર જૂઠી કુળ લાજ જો. — મોહનને૦૨

સુખદાયક તું જાણે સુંદર શ્યામને,
અતિ દુઃખદાયક મન પોતાનું જાણજો;
મુક્તાનંદનો નાથ મગન થઈ સેવજો,
સમજી વિચારી બોલો અમૃત વેણ જો. — મોહનને૦૩

પદ — ૨

સાંભળ બે'ની હરિ રીઝ્યાની રીતડી,
મોહનવરને માન સંગાથે વેર જો;
સાધન સર્વે માન બગાડે પળ વિશે,
જેમ ભળિયું પય સાકરમાં અહિ ઝેર જો. — સાંભળ૦૧

દાસી થઈને રહેજે તું દીનદયાળની,
નીચી ટેલ મળે તો માને ભાગ્ય જો;
ભવ બ્રહ્માદિકને નિશ્ચે મળતી નથી,
પુરુષોત્તમ પાસે બેઠાની જાગ્ય જો. — સાંભળ૦૨

પ્રીત કરે પુરુષોત્તમ સાથે નિત્ય નવી,
દાઝીશ મા દેખી કેનું સનમાન જો;
મુક્તાનંદનો નાથ મગન થઈ સેવજો,
તો રીઝે રસિયો સુંદર વર કહાન જો. — સાંભળ૦૩

પદ — ૩

કહાન કુંવરની રીત્ય સુણી મનમાં ધરો,
તો તમે રહેશો મગન સદા હરિ સંગ જો;
પુરુષોત્તમને નથી કોઈ પર-પોતા તણું,
પૂરણકામ ન રાચે કેને રંગ જો. — કહાન૦૧

કરુણાનિધિમાં કામાદિક વ્યાપે નહિ;
ઈર્ષ્યા માન તણો નહિ અંતર લેશ જો;
કડવાં વેણ કહે પોતાના દાસને,
ઔષધસમ આપે ઉત્તમ ઉપદેશ જો. — કહાન૦૨

જે જે વચન કહે સુંદરવર શ્યામળો,
સુખ ઊપજે તેમ કરવો શુદ્ધ વિચારજો;
મુક્તાનંદનો નાથ સદા સુખદાઈ છે,
એવું જાણી કરજો પૂરણ પ્યાર જો. — કહાન૦૩

પદ — ૪

સુખસાગર હરિવર સંગે સુખ માણજો,
અતિ ઘણી મહેર કરી છે શ્રીમહારાજ જો;
પુરુષોત્તમ સાથે પૂરણ સગપણ થયું,
આપણ તુલ્ય નહિ કોઈ બીજું આજ જો. — સુખ૦૧

રવિમંડળમાં રાત તણું દુઃખ નવ નડે,
પારસ પામે ધન દુર્બળતા જાય જો;
તેમ પ્રગટ પુરુષોત્તમને જે જે મળે,
તેનો મહિમા ભવબ્રહ્માદિક ગાય જો. — સુખ૦૨

તન અભિમાન ટળે પૂરણ સુખ પામીએ,
શ્યામળિયા સંગ વાધે સાચી પ્રીત જો;
મુક્તાનંદ કહે મર્મ ઘણો છે વાતમાં,
જાણી લેજો અતિ ઉત્તમ રસરીત જો. — સુખ૦૩

૫. અનુભવી આનંદમાં

(રાગ કાફી)

પદ — ૧

અનુભવી આનંદમાં, બ્રહ્મરસના ભોગી રે;
જીવનમુક્ત જોગીઆ, અંતરે અરોગી રે. અનુ૦૧

જે શીખે જે સાંભળે, ત્રિપુટીને તાને રે;
મનનું કૃત્ય તે મન લગી, અસત્ય માને રે. અનુ૦૨

જ્યાં લગી જગ વિસ્તર્યો, મૃગતૃષ્ણા પાણી રે,
તેમાં મોહ ન પામે મહામુનિ, સ્વપ્નું પ્રમાણી રે. અનુ૦૩

જે વડે આ જકત છે, તેને કોઈ ન જાણે રે,
મુક્તાનંદ કહે ગુરુમુખી, તે સુખડાં માણે રે. અનુ૦૪

પદ — ૨

અનુભવીને આપદા અંતરથી ભાગી રે;
અંતરજામી ઓળખ્યા, તહાં લગની લાગી રે. અનુ૦૧

ઊર્મિને ત્રણ ઈષણા અહંતાને ત્યાગી રે;
જકત જીવન જોઈને, તીહાં બુદ્ધિ જાગી રે. અનુ૦૨

ચૌદ લોક વૈકુંઠ લગી, માયા પાગી રે;
તેથી અનુભવી અળગા રહે, ત્રણ તાપ આગી રે. અનુ૦૩

અષ્ટ સિદ્ધિ નવ નિધિ તે, નિર્માલ્ય ત્યાગી રે;
મુક્તાનંદ કહે ગુરુમુખી, રહે રામરાગી રે. અનુ૦૪

પદ — ૩

અનુભવીને અંતરે, રહે રામ વાસે રે;
જે બોલે તે સાંભળે, દષ્ટિ પ્રકાશે રે. અનુ૦૧
જ્યાં જુએ ત્યાં રામજી, બીજું ન ભાસે રે;
ભાત દેખી ભૂલે નહિ, અનુભવ ઉજાસે રે. અનુ૦૨
કેસરી કેરા ગંધથી, કરી કોટિ ત્રાસે રે;
તેમ આત્માના ઉદ્યોતથી, અજ્ઞાન નાસે રે. અનુ૦૩
હું ટળે હરિ ઢૂંકડા, તે ટળાય દાસે રે;
મુક્તાનંદ કહે મહાસંતને, પ્રભુ પ્રગટ પાસે રે. અનુ૦૪

પદ — ૪

અનુભવી આનંદમાં, ગોવિંદ ગાવે રે;
પ્રીત કરી પરિબ્રહ્મશું, ભવમાં ન આવે રે. અનુ૦૧
મરજીવાને મારગે, જન કોઈક જાવે રે;
પેલું પરકે મોત તે, મુક્તાફળ લાવે રે. અનુ૦૨
વેગે વહેતા વારિમાં, પ્રતિબિંબ ન ભાસે રે;
તેમ ડગમગે દિલ જહાં લગી, બ્રહ્મ ન પ્રકાશે રે. અનુ૦૩
બ્રહ્મ થઈ પરિબ્રહ્મને, જુવે ને જાણે રે;
એવા જીવનમુક્ત જનના, ગુણ વેદ વખાણે રે. અનુ૦૪
કાયા માયા કૂડ છે, જેમ ધોમ છાયા રે;
મુક્તાનંદ કહે ગુરુમુખીમાં, પદ સમાયાં રે. અનુ૦૫

૬. વહાલા રૂમઝૂમ કરતા કહાન

(રાગ ગરબી)

પદ — ૧

વહાલા રૂમઝૂમ કરતા કહાન, મારે ઘેર આવો રે;
મારા પૂરા કરવા કોડ હસીને બોલાવો રે. — ૧

મારે તમ સંગ લાગી પ્રીત, શ્યામ સોહાગી રે;
મેં તો તમ સંગ રમવા કાજ, લજજા ત્યાગી રે. — ૨
વહાલા અબળા ઉપર મહેર, કરજો મોરારી રે;
હું તો જન્મોજન્મની નાથ, દાસી તમારી રે. — ૩
મારા પ્રાણ તણા આધાર, પ્રીતમ પ્યારા રે;
પળ રહો મા નટવર નાવ, મુજથી ન્યારા રે. — ૪
આવો છોગાં મેલીને શ્યામ, ધડક મ ધારો રે;
મેં તો ફૂલડે સમારી સેજ, શ્યામ સુધારો રે. — ૫
વહાલા નયણાં તણું ફળ નાથ, મુજને આપો રે;
મુક્તાનંદ કહે મહારાજ, દુખડાં કાપો રે. — ૬

પદ — ૨

હું તો છું ઘણી નગણી નાર, તોય તમારી રે;
તમે ગુણસાગર ગોપાળ, દેવ મોરારી રે. — ૧
મુને કરી પોતાની કહાન, દોષ ન જોયા રે,
તમે ગુણગ્રાહક ગોપાળ, મુજ પર મોહ્યા રે. — ૨
તમે શ્યામ સુંદર સુખરૂપ, કુંજવિહારી રે;
મારે મંદિર આવો માવ, તમ પર વારી રે. — ૩
મને કરી કૃતાર્થ કહાન, શ્યામ સોહાગી રે;
મારે ભવની ભાવટ આજ, સર્વે ભાગી રે. — ૪
મારે અમૃત વર્ષા મેહ, થઈ અનુરાગી રે;
મારી તમ સંગ ત્રિભુવનરાય, લગની લાગી રે. — ૫
મારાં પુણ્ય તણો નહિ પાર, તમ સંગ મળતાં રે;
મુક્તાનંદ કહે મહારાજ, અંતર ટળતાં રે. — ૬

પદ — ૩

મારું મનગમતું કરી માવ, સુખડું દીધું રે;
 મારું મંદિરિયું મહારાજ, વૈકુંઠ કીધું રે. — ૧

હવે રહો રસિયા દિનરાત, કરી મન હેઠું રે;
 મુને મળી ચિંતામણિ શ્યામ, દુઃખ નહિ વેઠું રે. — ૨

મુને સર્વે સૈયરમાં શ્યામ, કીધી સમોતી રે;
 મારા હૈડા કેરી હામ, સર્વે પોતી રે. — ૩

વહાલા મુજ નગણી પર નાથ, અઢળક ઢળિયા રે;
 તમે એકાંતે અલબેલ, આવીને મળિયા રે. — ૪

મને મુખથી દીધો તંબોલ, હસીને બોલાવી રે;
 મારા મનની ઈચ્છા આજ, સઘળી ફાવી રે. — ૫

તમે રસિયાજી રસરીતશું, સુખ આપ્યું રે;
 મુક્તાનંદ કહે મહારાજ, દુઃખડું કાપ્યું રે. — ૬

પદ — ૪

મારા મંદિરિયામાં માવ, મોજું માણો રે;
 મને શું કરશે સંસાર, ધડક મ આણો રે. — ૧

હું તો તરણાતુલ્ય સંસાર, સઘળો જાણું રે;
 વહાલા એક તમારી બીક, ઉરમાં આણું રે. — ૩

તમે ભૂપ તણા છો ભૂપ, મહા સુખકારી રે;
 વહાલા તનમનધન પરિવાર, તમ પર વારી રે. — ૩

તોય અધરઅમૃતથી નાથ, હું ન ધરાઉં રે;
 વહાલા નિત્ય નૌતમ શણગાર, સજી સુખ આપ્યું રે. — ૪

તમે રસિયા રંગની રેલ, વહાલમ વાળી રે;
 હું તો મગન થઈ મસ્તાન, મુખડું ભાળી રે. — ૫

મુને આપ્યો અખંડ સોહાગ, કુંજવિહારી રે;
 મુક્તાનંદ કહે મહારાજ, જાઉં બલિહારી રે. — ૬

૭. આજ મારે ઓરડે

(રાગ ગરબી)

પદ — ૧

આજ મારે ઓરડે રે, આવ્યા અવિનાશી અલબેલ;
 બાઈ મેં બોલાવિયા રે, સુંદર છોગાંવાળો છેલ. ૧

નીરખ્યા નેણાં ભરી રે, નટવર સુંદર શ્રીધનશ્યામ;
 શોભા શી કહું રે, નીરખી લાજે કોટિક કામ. ૨

ગૂંથી ગુલાબના રે, કંઠે આરોપ્યા મેં હાર;
 લઈને વારણાં રે, ચરણે લાગી વારંવાર. ૩

આપ્યો મેં તો આદરે રે, બેસવા ચાકળિયો કરી પ્યાર;
 પૂછ્યા પ્રીતશું રે, બાઈ મેં સર્વે સમાચાર. ૪

કહોને હરિ ક્યાં હતા રે, ક્યાં થકી આવ્યા ધર્મકુમાર;
 સુંદર શોભતા રે, અંગે સજિયા છે શણગાર. ૫

પહેરી પ્રીતશું રે, સુરંગી સૂંથણલી સુખદેણ;
 નાડી હીરની રે, જોતાં તૃપ્ત ન થાય નેણ. ૬

ઉપર ઓઢિયો રે, ગૂઢો રેંટો જોવા લાગ;
 સજની તે સમે રે ધન્ય ધન્ય નીરખ્યા તેનાં ભાગ્ય. ૭

મસ્તક ઉપરે રે, બાંધ્યું મોળિડું અમૂલ્ય;
 કોટિક રવિશશી રે, તે તો ના'વે તેને તુલ્ય. ૮

રેશમી કોરનો રે, કરમાં સ્હાયો છે રૂમાલ;
 પ્રેમાનંદ તો રે, એ છબી નીરખી થયો નિહાલ. ૯

પદ — ૨

સજની સાંભળો રે, શોભા વર્ણવું તેની તેહ;
 મૂર્તિ સંભારતાં રે, મુજને ઉપજ્યો અતિ સ્નેહ. ૧

પહેર્યા તે સમે રે, હરિએ અંગે અલંકાર;
જેવા મેં નીરખ્યા રે, તેવા વર્ણવું કરીને પ્યાર. ૨
બરાસ કપૂરના રે, પહેર્યા હૈડે સુંદર હાર;
તોરા પાઘમાં રે, તે પર મધુકર કરે ગુંજાર. ૩
બાજુ બેરખા રે, બાંયે કપૂરના શોભિત;
કડાં કપૂરનાં રે, જોતાં ચોરે સહુનાં ચિત્ત. ૪
સરવે અંગમાં રે, ઊઠે અત્તરની બહુ ફોર;
ચોરે ચિત્તને રે, હસતા કમળનયનની કોર. ૫
હસતા હેતમાં રે, સૌને દેતા સુખ આનંદ;
રસરૂપ મૂરતિ રે, શ્રીહરિ કેવળ કરુણાકંદ. ૬
અદ્ભુત ઉપમા રે, કહેતાં શેષ ન પામે પાર;
ધરીને મૂરતિ રે, જાણે આવ્યો રસ શૃંગાર. ૭
વાલપ વેણમાં રે, નેણાં કરુણામાં ભરપૂર;
અંગોઅંગમાં રે, જાણીયે ઊગીયા અગણિત સૂર. ૮
કરતાં વાતડી રે, બોલી અમૃત સરખાં વેણ;
પ્રેમાનંદના રે, જોતાં તૃપ્ત ન થાય નેણ. ૯

પદ - ૩

બોલ્યા શ્રીહરિ રે, સાંભળો નરનારી હરિજન;
મારે એક વારતા રે, સૌને સંભળાવાનું છે મન. ૧
મારી મૂરતિ રે, મારા લોક ભોગ ને મુક્ત;
સર્વે દિવ્ય છે રે, ત્યાં તો જોયાની છે જુક્ત. ૨
મારું ધામ છે રે, અક્ષર અમૃત જેનું નામ;
સર્વે સામર્થી રે, શક્તિ ગુણે કરી અભિરામ. ૩
અતિ તેજોમય રે, રવિશશી કોટિક વારણે જાય;
શીતળ શાંત છે રે, તેજની ઉપમા નવ દેવાય. ૪

તેમાં હું રહું રે, દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર;
દુર્લભ દેવને રે, મારો કોઈ ન પામે પાર. ૫
જીવ ઈશ્વર તણો રે, માયા કાળ પુરુષ પ્રધાન;
સૌને વશ કરું રે, સૌનો પ્રેરક હું ભગવાન. ૬
અગણિત વિશ્વની રે, ઉત્પત્તિ પાલન પ્રલય થાય;
મારી મરજી વિના રે, કોઈથી તરણું નવ તોડાય. ૭
એમ મને જાણજો રે, મારાં આશ્રિત સૌ નરનારી;
મેં તો તમ આગળે રે, વાર્તા સત્ય કહી છે મારી. ૮
હું તો તમ કારણે રે, આવ્યો ધામ થકી ધરી દેહ;
પ્રેમાનંદનો રે, વહાલો વર્ષ્યા અમૃત મેહ ૯

પદ - ૪

વળી સૌ સાંભળો રે, મારી વાર્તા પરમ અનુપ;
પરમ સિદ્ધાંત છે રે, સૌને હિતકારી સુખરૂપ. ૧
સૌ હરિભક્તને રે, જાવું હોયે મારે ધામ;
તો મને સેવજો રે, તમે શુદ્ધ ભાવે થઈ નિષ્કામ. ૨
સૌ હરિભક્તને રે, રહેવું હોય મારે પાસ;
તો તમે મેલજો રે, મિથ્યા પંચવિષયની આશ. ૩
મુજ વિના જાણજો રે, બીજા માયિક સૌ આકાર;
પ્રીતિ તોડજો રે, જૂઠા જાણી કુટુંબ પરિવાર. ૪
સૌ તમે પાળજો રે, સર્વે દેહ કરી મારાં નિમ;
તમ પર રીઝશે રે, ધર્મ ને ભક્તિ કરશે ક્ષેમ. ૫
સંત હરિભક્તને રે, દીધો શિક્ષાનો ઉપદેશ;
લટકાં હાથનાં રે, કરતા શોભે નટવર વેશ. ૬
નિજ જન ઉપરે રે, અમૃત વર્ષ્યા આનંદકંદ;
જેમ સૌ ઔષધિ રે, પ્રીતે પોખે પૂરણચંદ્ર. ૭

શોભે સંતમાં રે, જેમ કાંઈ ઉડુગણમાં ઉડુરાજ;
ઈશ્વર ઉદય થયા રે, કળિમાં કરવા જનનાં કાજ. ૮
એ પદ શીખશે રે, ગાશે સાંભળશે કરી પ્યાર;
પ્રેમાનંદનો રે, સ્વામી લેશે તેની સાર. ૯

૮. માણકીએ ચડ્યા રે

(રાગ — કાલિંગડાની ગરબી)

પદ — ૧

માણકીએ ચડ્યા રે મોહન વનમાળી,
શોભે રૂડી કરમાં લગામ રૂપાળી. માણકીએ૦
માણીગર સૌને કહે છે થાઓ તૈયાર,
મુનિ વરણી પદાતી ને અસવાર;
વ્રતપુરી જાવા કર્યો નિરધાર. માણકીએ૦૧
કેસર બેરી બોદલી ને ફૂલમાળ,
તાજણ તીખી વાંગળીનો ઘણો તાલ;
શોભે ઘણા વહાલા લાગે છે મરાળ. માણકીએ૦૨
પ્રેમી ભક્ત વિનતિ કરે દોડી દોડી,
લોહ્યમકતુલ્ય વૃત્તિ મૂરતિમાં જોડી;
નથી જાતી દરબારમાંથી ઘોડી. માણકીએ૦૩
આજ્ઞા આપો અમે જાએ વ્રતપુરી,
જાઓ પ્રભુ રામનવમી નથી દૂરી;
સેવકદાસ પ્રેમાનંદ હજૂરી. માણકીએ૦૪

પદ — ૨

વાલમજી વહેલા વળજો ગઢપુરે,
વ્રતપુરી નથી દેશાંતરે દૂરે. વાલમજી૦ટેક

માણકીનો વેગ દેખ્યો સુણ્યો કોઈ,
આકાશથી તારો ખર્યો જાણ્યું જોઈ;
ગરુડ લાજ લોપી, માણકીએ સોઈ. વાલમજી૦૧
મનવેગે ગાંફ જઈ રહ્યા રાત,
સીંજીવાડે સ્વામી ગયા પરભાત;
હાં હાં કરતાં વડતાલમાં ગઈ વાત. વાલમજી૦૨
વ્રતપુરી હાલ કિલોલ આનંદ,
સામેયે ચાલો આવ્યા જગવંદ;
ભલે ભલે સ્વામી તમે સહજાનંદ. વાલમજી૦૩
વાજાં વાગે આવ્યા નારાયણ સ્વામી,
સભામધ્યે શોભે હેલી બહુનામી;
પ્રેમાનંદ કહે અક્ષરધામના ધામી. વાલમજી૦૪

પદ — ૩

ડોલરિયો જમવા ઊઠ્યા રંગરેલ,
માણીગર અળવ ભર્યો અલબેલ. ડોલરિયો૦ટેક
જમ્યા વહાલો સંતને પીરસવા આવ્યા,
મોતીચૂર થાળ ભરીને મગાવ્યા;
પાંચ વાર ફર્યા સંતને હરાવ્યા. ડોલરિયો૦૧
પોઢ્યા વહાલો બંગલે જઈને સુખકારી,
જાગ્યા સાંજે સભા કરી ઓટે સારી;
ધન્ય ધન્ય બે આંબા અઘહારી. ડોલરિયો૦૨
જુગલ કુંડ રંગના કરાવેલ તાલ,
ત્યાં તો શોભે ઉર્વિ ઘણી વિશાળ;
આવ્યા સંઘ ઘણા ઘણા સાયંકાળ. ડોલરિયો૦૩
દર્શન બહુ આપ્યાં તમે સુખધામ,
ઘોડે ચડી સંઘમાં ફર્યા ધનશ્યામ;
પ્રેમાનંદ કહે બંગલે ગયા ભગવાન. ડોલરિયો૦૪

૫૬ — ૪

સવારે ગોમતી ગયા ભગવાન,
રટે ત્રણ લોક નારાયણ નામ; સવારે૦૬
આજ રામનવમી જનનો હિલ્લોલ,
સતસંગી સર્વે કરે છે કિલોલ;
ગાન તાન ઉત્સવ ઝાંઝ ઝકોળ. સવારે૦૧
આવ્યા હેલી મંદિરમાં મતવાલો,
સંતસભા મધ્યે શોભે ધર્મલાલો;
સતસંગી પૂજા કરવાને ચાલો. સવારે૦૨
પૂજા કરી આરતી ભક્ત ઉતારે,
સંતસભા મૂર્તિને અંતરમાં ધારે;
રઢિયાળો લટકાં કરીને રિઝાવે. સવારે૦૩
દસ દિવસ જમી-જમાડી સિધાવ્યા,
પ્રતપુરવાસી ગઢપુરે આવ્યા;
પ્રેમાનંદ કહે મોંઘે મોતીડે વધાવ્યા. સવારે૦૪

૯. રૂડા લાગો છો રાજેન્દ્ર

(રાગ ખમાય)

૫૬ — ૧

રૂડા લાગો છો રાજેન્દ્ર, મંદિર મારે આવતા રે રૂડાંટેક
જરકસિયો જામો હરિ પે'રી, માથે બાંધી પાઘ સોનેરી;
ગૂઢો રેંટો ઓઢી મન લલચાવતા રે. રૂડાં૦૧
હૈડે હાર ગુલાબી ફોરે, ચિત્ત મારું રોકી રાખ્યું તોરે;
ગજરા કાજુ બાજુ મન મારે ભાવતા રે. રૂડાં૦૨

કનક છડી સુંદર કર લઈને, ગજગતિ ચાલો હળવા રહીને;
ચિત્તું ચોરો મીઠું મીઠું ગાવતા રે. રૂડાં૦૩
પ્રેમાનંદના નાથ વિહારી, જાઉં તારા વદનકમળ પર વારી;
હેતેશું બોલાવી તાપ સમાવતા રે. રૂડાં૦૪

૫૬ — ૨

વહાલી લાગે છે વરણાગી તારી વાંકડી રે. વહાલીંટેક
લલિત ત્રિભંગી સુંદર શોભે, સુરનર મુનિના મનને લોભે;
ચાલો ચાલ ચટકતી પહેરી ચાખડી રે. વહાલીં૦૧
સુંદર હસિત વદનની વાણી, સુણતાં વ્રજવનિતા લલચાણી;
જોઈને મોહી અણિયાળી ચંચળ આંખડી રે. વહાલીં૦૨
નવલ મનોહર સુંદર છેલા, ઓરા આવોને અલબેલા;
મળીએ મોહન બાંધી બાંયે રાખડી રે. વહાલીં૦૩
શ્રીધનશ્યામ છબીના ધામ, પ્રેમાનંદ ભજે આઠો જામ;
જોયાની લાગી છે નિશદિન ધાંખડી રે. વહાલીં૦૪

૫૬ — ૩

તારી બાનકની બલિહારી, મારા નાથજી રે. — તારી ંટેક
સુંદર રૂપ કલ્પામાં ના'વે, શેષ સહસ્ર મુખ પાર ન પાવે;
કોટિ કામ લજાઈ જોડે હાથ જી રે. — તારીં૦૧
મોહ્યું મન મુખને મરકલડે, ગિરધરજી ગમિયા છો દલડે;
ક્ષણ ન મેલે સાગરતનયા સાથ જી રે. — તારીં૦૨
રૂપ શીલ ગુણ રસના સાગર, તરુણકિશોર સદા નટનાગર;
વ્રજવનિતાના પ્રાણજીવન સુખપાથ જી રે. — તારીં૦૩
કરુણારસમય જોવું હસવું, કરુણા કરી જનઉરમાં વસવું;
પ્રેમાનંદ નિત્ય ગાવે, ગુણગાથ જી રે. — તારીં૦૪

૫૬ — ૪

વારે વારે જાઉં વહાલાજી તારે વારણે રે; — વારેઠેક
આદિપુરુષ ઈશ્વર અવતારી, કરુણારસમય મૂર્તિધારી;
પતિતપાવન પ્રગટ્યા આજ અમ કારણે રે. વારે૦૧
નરનારી અગણિત અથડાતાં, ભવસાગરમાં ડૂબકાં ખાતાં;
બળવંત બાંધ્ય ગ્રહીને, કાઢ્યાં બારણે રે. વારે૦૨
અધમ ઓધારણ નામના નામી, બિરુદ તમારું સદાયે સ્વામી;
કીધું સત્ય કળિમાં બહુજન તારણે રે. વારે૦૩
મળિયા પુરુષોત્તમ એમ જાણી, અચળ આશરો ઉરમાં આણી;
પ્રેમાનંદ ઠરીને બેઠો ઠારણે રે. વારે૦૪

૧૦. પધારોને સહજાનંદજી

(રાગ મહાડ)

૫૬ — ૧

પધારોને સહજાનંદજી ગુના કરીને માફ;ઠેક
પ્રણામ છે ધર્મતાતને, ભક્તિમાતને પ્રણામ;
પ્રણામ છે જેષ્ઠ બ્રાતને, ઈચ્છારામને પ્રણામ રે હો. ગુના — ૧
પતિ મેલ્યા પિયુ તમ કારણે, મેલી કુળ મરજાદ;
માતપિતા મૂક્યાં છે સ્વામી, એક તમારે કાજ રે હો. ગુના — ૨
ગરુડ તજીને પાળા પધાર્યા, ગજ સારુ મહારાજ;
એ રીતે તમે આવો દયાળુ, કરવા અમારાં કાજ રે હો. ગુના — ૩
અમ જેવા તમને ઘણા, પણ તમો અમારે એક;
પ્રેમસખી વિનતિ કરે છે, જો રાખો હમારી ટેક રે હો. ગુના — ૪

૫૬ — ૨

મારા કેસરભીના કહાન રે, ઊભા ગંગાજીને તીર.ટેક૦
ઉન્મત્તગંગા સોહામણી, ઉન્મત્ત ઉનરો નીર;
ઘણું નાયા ધનશ્યામજી, જળમાંય બળવીર રે. ઊભા — ૧

બળબળિયો બળકે ઘણું રે, ઘેલો ગુણ ગંભીર;
જેની ઉપમા નવ જડે રે, ક્યાંથી મતિ રહે સ્થિર રે. ઊભા — ૨
પૂર્વ દિશામાં પાણી વહે છે, સુવર્ણ કેરી રેલ;
પાપપુંજ દેખી ડરે રે, દાઝે દુષ્ટ હૃદિયાના હીર રે. ઊભા — ૩
સહજાનંદજી સ્નાન કરીને, પહેર્યાં વસ્ત્ર અમૂલ્ય;
પ્રેમસખી કહે ન્યાલ કરી, ના'વે તેની તુલ્ય રે. ઊભા — ૪

૧૧. બીસર ન જાજો મેરે મીત

(રાગ બિહાગ)

બીસર ન જાજો મેરે મીત, યહ બર માગું નીત; બીસરઠેક
મેં મતિમંદ કદ્યું નહીં જાનું, નહીં કદ્યું તુમ સેં હીત;
બાંધ્ય ગ્રહેકી લાજ હે તુમકું, તુમ સંગ મેરી જીત. બીસર૦૧
તુમ રીઝો એસો ગુન નાહીં, અવગુનકી હું ભીંત;
અવગુન જાની બિસારોગે જીવન, હોવહું બહુત ફજીત. બીસર૦૨
મેરે દઢ ભરોસોં જીયમેં, તજીહો ન મોહ પ્રીત;
જન અવગુન પ્રભુ માનત નાહી, યેહી પુરબકી રીત. બીસર૦૩
દીનબંધુ અતિ મૂઢલ સુભાઉ, ગાઉ નીશદિન ગીત;
પ્રેમસખી સમજું નહીં ઊડી, એક ભરોસો ચિત્ત. બીસર૦૪

૧૨. મેં તો તેરે બરદ ભરોંસે સ્વામી

(રાગ ઢૂમરી)

૫૬ — ૧

મેં તો તેરે બરદ ભરોંસે સ્વામી; — મેં તો.ટેક
નહીં સાધનબળ બુદ્ધિ ચાતુરી,
એક શરણબળ અંતરજામી. મેં તો — ૧
જુગજુગ પ્રતિ તનુ ધારી મોરારી,
તારે અનંત બળકુટિલ અરૂ કામી. મેં તો — ૨

યે હી બાત સુની આયો શરન પ્રભુ,
શરણાગતવચ્છલ સુખધામી. મેં તો — ૩
પ્રેમાનંદ શિર ધરો પદપંકજ,
જાન હું નિજ કિંકર બહુનામી. મેં તો — ૪

પદ — ૨

તુમ બીના પ્રભુ મેરે ઓર ન કોઈ; — તુમઠેક
ધર્મકુંવર ઘનશ્યામ, દયાનિધિ,
જાનોઉં કિંકર રાવરો મોઈ. તુમ — ૧
તુમહીં માત તાત પતિ બંધુ,
લજ શરમ મેરી હે અબ તોઈ. તુમ — ૨
ઔગુન દોષ વિસારી પ્રાનપતિ,
ધરહું શીશ કરપંકજ દોઈ. તુમ — ૩
પ્રેમાનંદ નાથ પૂરો મનોરથ,
કરું સેવકાઈ પદ કિંકર હોઈ. તુમ — ૪

૧૩. મેં તો તેરે બિરુદ ભરોસેં બહુનામી
(રાગ જંગલો)

પદ — ૧

મેં તો તેરે બિરુદ ભરોસેં બહુનામી, મેં તોઠેક
સેવા સુમરન કદુવે ન જાનું,
સુનીયો પરમ ગુરુ સ્વામી. મેં તો
ગજ અરુ ગીધ તારી હે ગનીકા,
કુટિલ અજામિલ કામી. મેં તો
યેહી સાખ શ્રવને સુની આયો,
ચરન શરન સુખધામી. મેં તો
પ્રેમાનંદ કહે તારો કે મારો,
સમરથ અંતરજામી. મેં તો

પદ — ૨

અપનો બિરુદ બિચારો નાથ; અપનોઠેક
અશરન શરન અધમ ઓધારન,
નિગમ ગાવત યહ ગાથ. અપનો૦૧
બનચર મલિન ગીધ બંધુસમ,
મીલે હરખી ભરી બાથ. અપનો૦૨
ગૌતમ નારી તારી જડ જોની,
ચરન પરસી સુખપાથ. અપનો૦૩
પ્રેમાનંદ વિશ્વાસ આની ઉર,
પર્યો ચરન ધરી માથ. અપનો૦૪

પદ — ૩

રાખો પ્રભુ અપને બિરુદકી લાજ; રાખોઠેક
હમ હેં પતિત તુમ પતિત કે પાવન,
સુનીયે ગરીબનિવાજ. રાખો૦૧
જુગ જુગ અધમ ઓધારત અગનીત,
નઈ ન કરી કદુ આજ. રાખો૦૨
ગનીકા ગીધ અજામિલ આદિક,
કીતને ગીનુ મહારાજ. રાખો૦૩
પ્રેમાનંદ પતિત તીહારો,
તુમ સમરથ શિરતાજ. રાખો૦૪

પદ — ૪

અબ તો નાથ નિભાઈ લીજે; અબ તોઠેક
જેહી ભુજ તારે પતિત બહુ તાકો,
નેક સહારો દીજે. અબ તો૦૧
કૃપાસિંધુ કૃપા કરી અબ તો,
નેક સુદૃષ્ટિ કીજે. અબ તો૦૨

તુમ બિના ઓર સબહીં હમ જેસે,
કા'કો શરન ગ્રહી જે. અબ તોં૩
પ્રેમાનંદ નાથ તીહારો,
બદન વિલોકી જીજે. અબ તોં૪

૧૪. જીવન પ્રાણ હમારે

(રાગ સોરઠ)

પદ — ૧

જીવન પ્રાણ હમારે, ધર્મસુત (૨)
શ્રીધનશ્યામ, ધર્મકુલભૂષણ, નટવર નેનાઉ કે તારે. — ધર્મસુત૦૧
હિયકો હાર હરિવર સુંદર, ધર્મકુંવર પ્રાણ પ્યારે. — ધર્મસુત૦૨
કમળનયન હરિકૃષ્ણ છબી પર, પ્રેમાનંદ બલિહારે. — ધર્મસુત૦૩

પદ — ૨

જીવન મૂરી હમારી, ધર્મસુત (૨)
સંજીવની ધનશ્યામ મૂરતિ, ભવસંભવ ભયહારી. ધર્મસુત — ૧
નીરખે નેહ સહિત નારાયણ, ઈતર વાસના ટારી. ધર્મસુત — ૨
પ્રેમાનંદ હરિકૃષ્ણરૂપ છટા, રાખત ઉર બીચ ધારી. ધર્મસુત — ૩

પદ — ૩

ધર્મકુંવર રંગભીનો, હમારે ધન. (૨)
ધર્મસુનુપર ત્રિભુવનકો સુખ, વારીકેરી તજ દીનો. — હમારે૦૧
પરમ ચતુર હરિકૃષ્ણ પ્રાણપતિ, પ્રેમ સહિત ઉર લીનો. — હમારે૦૨
પ્રેમાનંદ ધનશ્યામ ચરણ પર, તન કુરબાન લે કીનો. — હમારે૦૩

પદ — ૪

જીવન ધર્મદુલારો, હમારે એક. (૨)
જીવનપ્રાણ સબે હરિજનકો, સત્સંગકો ઉજ્યારો. — હમારે૦૧
યોગ યજ્ઞ સાધન સુકિત જશ, ધર્માત્મજ પ્રાણપ્યારો. — હમારે૦૨
પ્રેમાનંદ ધનશ્યામ મૂરતિ, પરમ સિદ્ધાંત હમારો. — હમારે૦૩

૧૫. પધારે વટપત્તન સ્વામી

(રાગ લાવણી)

પદ — ૧

પધારે વટપત્તન સ્વામી (૨)
સહજાનંદ મહારાજ પૂરન પુરુષોત્તમ બહુનામી. પધારે૦ટેક
ચલે વરતાલસેં અવિનાશી (૨);
આયે કીયા મુકામ ગામ સાંકરદે સુખરાશિ. પધારે૦૧
સંગે લે સેના અતિ ભારી (૨);
ચતુરંગી બલવાન લગતહેં દેખત અતિ પ્યારી. પધારે૦૨
પદાતિ ઘોડે રથ હાથી (૨);
શૂરવીર મહા સુભટ દુર્જય દેખી કંપે છાતી. પધારે ૦૩
આયે ગામ છાની ગિરધારી (૨);
પ્રેમાનંદ કહે સનમુખ આઈ નૃપકી અસવારી. પધારે ૦૪

પદ — ૨

દેખી હરિ મગન ભયે સબહી (૨);
ઉતરી ગજ રથ ઘોડે પરસે, પરે ચરન તબહી. દેખી૦ટેક
બડા એક ગજ આગે આના (૨);
બેઠો પ્રભુ ઈસ ગજ પર યું કહે નારૂપંત નાના. દેખી૦૧
ચડે તેહી ગજ પર બહુનામી (૨);
દુસરે ગજ પર બેઠે શુકમુનિ મુક્તાનંદ સ્વામી. દેખી૦૨
તિસરે ગજ પર દોઉ ભાઈ (૨);
પાંડે શ્રીરઘુબીર અવધ્યપ્રસાદજી સુખદાઈ. દેખી૦૩
ઓર મુનિ અગનિત સંગ આવે (૨);
પ્રેમાનંદ કહે રથ પર કેતે કેતે પગ ધાવે. દેખી૦૪

૫૬ — ૩

ચલે ગજ બેઠી મહારાજા (૨);
 બોલત જય જય ચોપદાર, બાજત હેં બહુ બાજા. ચલેંટેક
 ચમર શિર નાનાસાહેબ ઢોરે (૨);
 મંદ મંદ ગજ ચલત સંતકી ભીર ચહુકોરે. ચલેં૦૧
 છબી અતિ અદ્ભુત બિરાજે (૨);
 કંચન કે બીચ કલશ અંબાડી કંચન કી છાજે. ચલેં૦૨
 ચલતે હેં ઘોડે ગજ આગે (૨);
 પીછે પાલખી પેદલ રથ છબી બહુત નીકી લાગે. ચલેં૦૩
 રૂપ ઘનશ્યામકો અતિ સોહે (૨);
 પ્રેમાનંદ કે' નીરખી કોટિક મનમથ મન મોહે. ચલેં૦૪

૫૬ — ૪

બજત હેં બાજે બહુ આગે (૨);
 પણવ દુંદુભી ગૌમુખ ધોસા બહુત નીકે લાગે. બજતંટેક
 સરનાઈ પડધમ ડફ ભેરી (૨);
 સુની તાંસેકી શોર દોરી જન આયે સબ શેહેરી. બજતં૦૧
 ઉડત હેં નિશાન પચરંગી (૨);
 દૌરત ઘોડે ધુમત નેજા બાજત રણશિંગી. બજતં૦૨
 બજાવે ઝાંઝ મૃદંગ ગાવે (૨);
 પ્રેમાનંદ છબી નીરખી આનંદ અંગ નહીં માવે. બજતં૦૩

૫૬ — ૫

કીયો જબ પ્રવેશ પુરમાંહી (૨);
 ખબર સુની પુરવાસી ભાવિક ધાયે હરખાઈ. કીયોંટેક
 ઠાડે સબ સનમુખ કર જોરી (૨);
 થકીત ભયે લખીરૂપ ભૂપ હરિ ધર્મકુંવર કોરી. કીયોં૦૧

ભલે તુમ આયે બહુનામી (૨);
 બહુત દીનકે ખાસે લોચન સુફળ કીયે સ્વામી. કીયોં૦૨
 કહત યું પુરજન મન હરખી (૨);
 પ્રેમાનંદ કે' નાથ પધારે જાની અંતરકી. કીયોં૦૩

૫૬ — ૬

ચલી જબ આગે અસવારી (૨);
 હરિમુખ નીરખન રાજમારગમેં ભીર ભઈ ભારી. ચલીંટેક
 અટારી ચડી સબ પુરનારી (૨);
 નીરખે શ્રીમહારાજ બદન છબી લેતી હે બલહારી. ચલીં૦૧
 મુદિત મન કુસુમકળી બરખે (૨);
 ભયો સફળ અવતાર આજ યું બોલી મન હરખે. ચલીં૦૨
 નિગમ કહે નેતિ નેતિ જ્યાહિ (૨);
 પ્રેમાનંદ કે' નાથ સો આયે વટપત્તન માંહી. ચલીં૦૩

૫૬ — ૭

લેહો ભરી લોચન ઉર લઉં (૨);
 હોઈ હેં દુર્લભ દરશન કરી હો ફેરીમન પછતાઉં. લેહોંટેક
 પુરુષ યહ પૂરન અવતારી (૨);
 ઘર બેઠે ચલી આયે મૂરત લેહો ઉર ધારી. લેહોં૦૧
 સૃષ્ટિકો કારન હય ચેહી (૨);
 અનંત જીવ ઓધાર કાજ ધરી સુંદર નર દેહી. લેહોં૦૨
 એસી સબ શુદ્ધ ભાવધારી (૨);
 પ્રેમાનંદ મહારાજકો મહિમા ગાવતી પુરનારી. લેહોં૦૩

૫૬ - ૮

ચલત હરિ ચિતવત ચહુ ઓરે (૨);
 ઝુક રહી સુંદર ભુવન અટારી ઘટા ચહું કોરે. ચલ૦૮૬
 ભામિની ઠાડી સબ ઠોરે (૨);
 કરી પ્રણામ કર કુસુમમાળ લઈ ડારતી હેં હોરે. ચલ૦૧
 હસી મુખ મંદ મંદ સ્વામી (૨);
 આનંદ ઉપજાવત હેં ઊંચે ચિતવી બહુનામી. ચલ૦૨
 ચલત જબ નૃપ દ્વારે આયે (૨);
 પ્રેમાનંદ કહે નીરખી ભૂપતિ સનમુખ ઊઠ ધાયે. ચલ૦૩

ઢાળ બીજો

૫૬ - ૯

ગજ ઉપરસું ઊતરે હરિ તબ, આઈ સિયાજી ચરન પરે;
 કર ગ્રહી પ્રભુકું નિજ મંદિરમાં, લે ચલે ઉર અતિ હરખ ભરે.
 પધરાયે આસન કરી પ્રીતિ, રાજરીત ઉત્તમ આની;
 ચરણ ધોય હસી મીલે અંક ભરી, ધન્યભાગ્ય અપનો માની.
 ધૂપ દીપ કરી સુભગ આરતી, ઉર ધારી લે ફૂલમાળા;
 પહેરાયે પટ ભૂખન બહુવિધિ, ઉપર ઓઢાયો દુશાલા.
 અર્પન કરી મેવા અરુ મીઠાઈ, કર જોડી ઠાડે આગે;
 પ્રેમાનંદ કહે બિનતિ કરી નૃપ, ધર્મકુંવર પે વર માગે.

૫૬ - ૧૦

શ્રીનારાયણ અખિલ લોકપતિ, પરમપુરુષ તુમ અવતારી;
 બલ્યો જાત ભવસાગરમેં મોયે, કૃપા કરી લીનો તારી.
 જેહી પદરજ બ્રહ્માદિક સુરમુનિ, ઉર ધ્યાયે પ્રીતિ આની;
 તેહી પદ પરસી કીયો મોયે પાવન, કરી કરુના સારંગપાનિ.

યહ રાજભુવન સંપત્તિ તુમારી, દાસ જાની કૃપા કીજે;
 અબ ન બિસારો નાથ ચરન તે, ભક્તપતિ યહ વર દીજે.
 શુદ્ધ ભાવ જાની ભૂપતિકો, શ્રીપુરુષોત્તમ બહુનામી;
 પ્રેમાનંદ કહે વર દઈ નૃપકું, અભય કીયો ઈશ્વર સ્વામી.

૫૬ - ૧૧

આનંદ ભયે નૃપ વિનય વચન, સુની ઉરતેં હાર હરિ દીના;
 રાજભુવનસું નિકસે બાહાર, કઉં મુકામકો મન કીના. — ૧
 ભયે અસવાર એહી ગજ ઉપર, અખિલ લોકપતિ અવિનાસી;
 પુની સબ શહેર ફીરી કે દીનો, દરશન સબકું સુખરાસિ. — ૨
 આગે રાવ સિયાજી નિકસે, પીછે હરિકી અસવારી;
 ચલે શહરસે બાહર મુકામ, કરને ખાતર સુખકારી. — ૩
 કીયે ખડે તંબુ અસમાની, ઊંચે કરત ગગન બાતે;
 પ્રેમાનંદ કહે મસ્તુબાગમેં, ઊતરે સંત સબ હરખાતે — ૪

૫૬ - ૧૨

કરી પકવાન તહાં સબ જમેં, સંત હરિજન મુદ આની;
 ઓરહિ બહુત જમાયે અન્નાર્થી, તેહી અવસર આયે પ્રાની. — ૧
 કંચન થાળ ભરી બહુ વ્યંજન, પઠ્યો ભૂપતિ હરિ કાજે;
 આપ જમી દીની હરિજનકું, પ્રસાદી શ્રીમહારાજે. — ૨
 તહાં એક બેઠક રચી અનોપમ, તાપર બેઠે હરિ આઈ;
 નીચે સંતસભા ભઈ નીકી, દેખતમેં સબ દુઃખ જાઈ. — ૩
 આવત હેં દરશનકું દુનિયાં, ભીર ભઈ તહાં અતિ ભારી;
 નીરખી શ્રીધનશ્યામકી શોભા, પ્રેમાનંદ જાયે બલિહારી. — ૪

૫૬ - ૧૩

રાવ સિયાજી ગજ પર બેઠી, પ્રેમાતુર હોઈ તહાં આયે;
 નીરખી સંતસભા અતિ શીતળ, તહાં બેઠે મન હરખાયે — ૧

બડે બડે ઉમરાવ દીવાન અરુ, આયે ભટ પંડિત ગ્યાની;
આયે કવિ ગુની મતવાદી, મલ્લાદિક મહા અભિમાની. — ૨
આયે બહુજન વાદવિવાદી, નાટક ચેટક અતિ ભારી;
જ્યું બઘોત ભાનુ કે આગે, લખી પ્રતાપ ગયે સબ હારી. — ૩
પઢે પુરાન શાસ્ત્રકે વક્તા, પૂછત પ્રશ્ન કરત ચરચા;
પ્રેમાનંદ જોતે હરિ સબકું, દે દે કે અદ્ભુત પરચા. — ૪

પદ — ૧૪

એસે ભટ પંડિત મતવાદી, સબકું જોતે શ્રીસ્વામી;
પ્રફુલ્લિત ભયે સંતમુનિ હરિજન, ગાવત ગુન આનંદ પામી. — ૧
અમિત પ્રતાપ દેખી શ્રીહરિકો, ચકીત ભયે સબ નરનારી;
કરત પ્રશંસા નગર ડગરમેં, પ્રગટે પુરુષ કોઈ અવતારી — ૨
હોત સમાધિ ધ્યાન ધારણા, અતિ પ્રતાપહે કળિમાંહી;
કરત બાત નરનારી પરસપર, આજ કોઉં એસો નાહી — ૩
નૌતમ રીત દેખી સંતનકી, મુમુક્ષુ સબ શરને આયે,
પ્રેમાનંદ કહે ભયે કૃતારથ, સ્વામી શરન અતિ સુખ પાયે. — ૪

પદ — ૧૫

વટપત્તનમેં વિજય કરી હરિ, ચલે કૂચ કરી વ્રતપુરી;
અતિ પ્રતાપસેં ચલે ગાજતે, મતવાદિનકો શિર કચરી. — ૧
જય જયકાર ભયો ત્રિભુવનમેં, સુરનરમુનિજન સબ હરખે;
બજત દુંદુભિ વિબુધ ગગનમેં, સુમન ઝરી હરિ પર બરખે. — ૨
યા લીલાશ્રી વટપત્તનકી, ધર્મકુંવરકી ઉર ધરી હેં;
સો નર પાવે ધર્માદિક ફલ, ભવસાગર પુની ના ફીરી હેં. — ૩
જો નર શિખે ગાયે પ્રેમ કરી, સુને સુનાવે મુદ આની;
પ્રેમાનંદ કહે તાકે ઉરમેં, વાસ કરત સારંગપાનિ. — ૪

૧૬. શોભા શી કહું રે

(રાગ ગરબી)

પદ — ૧

શોભા શી કહું રે રૂડી, વરણન કરતાં જાય ચિત્ત બૂડી;
હરિવર જોયા રે રંગમાં, મોહી હું તો રસિયાજીના અંગમાં. — ૧
ઉદર અનુપમ રે નીરખી, ઉપમા પીપળ પાનના સરખી;
ત્રિવળી સુંદર રે શોભે, જોઈ જોઈ ચિત્તડાં મારાં લોભે. — ૨
નાભિ ઊંડી રે રૂપાળી, બ્રહ્મા બેસે ત્યાં આસન વાળી;
કટિલંક જોઈને રે મનમાં, મૃગપતિ લાજી રહ્યો મહાવનમાં. — ૩
હરિયે ઉપવિત રે ધારી, મુનિના મનને આનંદકારી;
નીરખી આનંદ રે પામી, આવા રૂડા પ્રેમસખીના સ્વામી. — ૪

પદ — ૨

હરિને નીરખ્યા રે નેણે, વહાલાને વરણવું સુંદર વેણે;
શ્યામ શરીરે રે શોભે, આજાન બાહુ ચિત્તડાં લોભે. — ૧
મૂરતિ ઊંચી રે વખાણું સવાયોસઠ તસુ પરમાણુ;
સુંદર શોભે રે શરીરે, પીતપટ પહેર્યા છે બળવીરે. — ૨
ઘેરે સાદે રે ગાજે, સાંભળી મેઘનગારાં લાજે;
હસતા આવે રે પાસે, કેસર સરખો સુગંધ શ્વાસે. — ૩
કૌતૂહલના રે ભરિયા, જોગકળાના પૂરણ દરિયા;
બ્રહ્મવિદ્યાના રે સ્વામી, આવા રૂડા પ્રેમસખી વર પામી. — ૪

પદ — ૩

રંગનો ભીનો રે જોઈ, હરિના જુગલ ચરણ પર મોહી;
સાથળ રૂડા રે કેવા, નીરખી મનમાં રાખ્યા જેવા. — ૧
ગોળ છે જાડા રે સ્વરૂપે, ઉપમા કદળીસ્તંભની ઓપે;
શોભિત શોભા રે ધામ, વ્રજવનિતાના પુરણકામ. — ૨

સુંદર શોભે રે જાનું, નીરખી ધન્યભાગ્ય કરી માનું;
જંઘા જુગલને રે નીરખી, ચંદન ચરચી મનમાં હરખી. — ૩

ઘૂંટી અનુપમ રે પાની, નીરખી મનમાં રાખું છાની;
એ પદ ઉરમાં રે ધારી, પૂજી પ્રેમસખી બલિહારી. — ૪

પદ — ૪

ચરણ હરિના રે શોભે, જોઈ જોઈ મુનિમન મધુકર લોભે;
છબી અલૌકિક રે ન્યારી, સોળે ચિહ્ન તણી બલિહારી. — ૧

મત્સ્ય તે મહાસુખ રે આપે, ત્રિકોણ ગોપદ દુઃખડાં કાપે;
કળશ ધનુષને રે ધારે, વ્યોમ તે તાપ હૈયાના ઠારે. — ૨

અર્ધચંદ્ર ઊગ્યો રે ભારી, સ્વસ્તિ અષ્ટકોણ મંગળકારી;
જવ ને જાંબુ રે વિરાજે, વજ્ર ધ્વજ અંકુશ અતિ છાજે. — ૩

અંબુજ શોભા રે સારી, લાગે ઊર્ધ્વરેખા અતિ પ્યારી;
શુક જેવા જોગી રે વિચારે, નિત્ય ઊઠી પ્રેમસખી ઉર ધારે. — ૪

પદ — ૫

એ ચરણના રે ભોગી, શિવ સનકાદિક શુક જેવા જોગી;
મનમાં વિચારે રે પ્રીતે, તેણે કરી કામાદિક રિપુ જીતે. — ૧

ધ્યાનમાં નખમણિ રે દેખે, ઝીણી આંગણિયોની રેખે;
જોવે ચિહ્ન જમણે રે અંગૂઠે, બીજે નવ રાચે ભામે જૂઠે. — ૨

ઋષિગણ પૂજે રે આનંદે, ભવબ્રહ્માદિક નિત્ય ઊઠી વંદે;
શેષ સંભારે રે મનમાં, પૂજે ગોવાળ વૃંદાવનમાં. — ૩

કુચ ને કુમકુમ રે સમારી, ઉર પર રાખે વ્રજની નારી;
ઉપનિષદનો રે સાર, પ્રેમસખી કરી રાખે ઉર હાર. — ૪

પદ — ૬

સુંદર શોભે રે રસિયો, વહાલો મારા હૃદયકમળમાં વસિયો;
રૂપ અલૌકિક રે જોઈ, ઉપમા તોલે ના'વે કોઈ. — ૧

નિત્ય ઊઠી નારદ રે ગાવે, શેષ સહસ્ર મુખ પાર ન પાવે;
શ્રીનારાયણ રે સ્વામી, હું તો એ જોઈને આનંદ પામી. — ૨

નખશિખ શોભા રે વખાણી, સુફળ કરું છું મારી વાણી;
અંગોઅંગને રે ગાવું, હવે હું પાછી ભવમાં ના'વું. — ૩

હવે હું તો થઈ છું રે માતી, હરિના ગુણસાગરમાં નહાતી;
વહાલે મને ઝાલી રે હાથે, રસિયે પ્રેમસખીના નાથે. — ૪

૧૭. મેં તો ગુનેગાર તેરા રે

(રાગ ભૈરવી)

પદ — ૧

મેં તો ગુનેગાર તેરા રે હો સ્વામિન મેરા. મેં તોઠેક
હું ગુનેગાર તેરા કીરતાર, દે શરન ચરન કેરા રે. મેં તો ૦૧
અધમ ઓધાર પતિતજન પાવન, મેટત ભવફેરા રે. મેં તો ૦૨
યેહી બરદ ધનશ્યામ સુની તેરા, કીનો ચરન ડેરા રે. મેં તો ૦૩
પ્રેમાનંદ કે' પ્રભુ ભવસાગર, પાર કરો બેરા રે. મેં તો ૦૪

પદ — ૨

મેરી તકસીર કરિયો માફ, હો હરિ જગવ્યાપ. મેરીઠેક
બહુત બની તકસીર મેરેસે, સબવિધિ જાનત આપ. મેરી ૦૧
હમ અપરાધી જીવ જનમકે, કહા બરનું કહી પાપ. મેરી ૦૨
થાપન ધર્મ ધર્મકુળ પ્રગટે, અધર્મ કરન ઉથાપ. મેરી ૦૩
પ્રેમાનંદ તર્યો ભવસાગર, તેરે ચરન પ્રતાપ. મેરી ૦૪

પદ — ૩

તોહે મેરી બાંહ્ય ગ્રહેકી લાજ, હો મેરે મહારાજ. તોહેઠેક
હમ હે પતિત તુમ પતિતકે પાવન, ગિરિધર ગરીબનિવાજ. તોહે ૦૧
ચહુ જુગકે નરનારી પાતકી, સબહી ઓધારે આજ. તોહે ૦૨
અધમ ઓધારન ત્રિભુવનતારન, શ્રીહરિ કિપા જહાજ. તોહે ૦૩
પ્રેમાનંદ કે' પ્રભુ પ્રગટે ધર્મકુળ, અધમ ઓધારન કાજ. તોહે ૦૪

પદ — ૪

મેં તો છીન છીન તેરા ગુનેગાર, હો ધર્મકુમાર. મેં તો
મેં ગુલામ તેરે ચરનકમલકા, તે મેરા શિરદાર. મેં તો
જો કરની સુની હો પ્રભુ મેરી, નાહિ કબહુ નિસ્તાર. મેં તો
અપનો બરદ બિચારી કે કેશવ, લીજે મોહન મેરી સાર. મેં તો
પ્રેમાનંદ ઘનશ્યામ નામ પર, બાર બાર બલિહાર. મેં તો

૧૮. બિહારી થારી અંખીયા

(રાગ જંગલો)

પદ — ૧

બિહારી થારી અંખીયા અજબ જાદુગારી. બિહારીઠેક
જાદુગારી અંખીયા થારી,
ચિતવની જગસું ન્યારી. બિહારી૦૧
બોલનીમેં સબ વશ કરલીની,
ગોકુલ ગામકી નારી. બિહારી૦૨
ચલનીમેં ચિત ચોર લીયો છે,
ભૂપતિ ભયે ભેખધારી. બિહારી૦૩
મુસકનીમેં મોઢો રતિનાયક,
પ્રેમાનંદ જાત પ્રાન વારી. બિહારી૦૪

પદ — ૨

સલુના થાંને સેવતિરો સેહરો ધરાવું. સલુનાઠેક
સેવતિરો સેહરો કલંગી કેતકીરી,
માલતિરા મોતી લટકાવું. સલુના૦૧
બકુલરા બાજુ ગજરા ગુલાબી,
હારતો હજારી ગૂંથી લાવું. સલુના૦૨
જાઈ જૂઈ મોગરા ચંપા ચમેલી,
દાઉદીરો દુપટો બનાવું. સલુના૦૩
કુલરારી સેજ પર શ્યામ બિરાજો,
પ્રેમાનંદ કે' આગે ગાવું. સલુના૦૪

૧૯. દીખલા દીદાર પ્યારા

(રાગ રેખતા)

પદ — ૧

દીખલા દીદાર પ્યારા, મહેબૂબ હમારા; મહેબૂબઠેક
માશૂક જરા દે દેના, નેનોકા નજારા;
ઈતનેમેં તો હોવેગા, આશકુંદા ગુજારા. મહેબૂબ૦૧
કુરબાન ક્રિયા તેરે નામ પર, ઘરબાર સંસારા;
ફકીરી લેકે ફીરતાહું, કરનેકું દીદારા. મહેબૂબ૦૨
તકસીર માફ કરના, સુંન સરજનહારા;
પ્રેમાનંદકું મુલાખાત, દેના નંદદુલારા. મહેબૂબ૦૩

પદ — ૨

આશકોંદી યારીવે માશૂક ના જાના ભૂલી; માશૂકઠેક
સુંન સાંવરે સાહેબા, મોહબત હમારીવે;
ખાવંદ ખુશી હોય રખના, દિલમેં વિચારીવે. માશૂક૦૧
એક તેરા હે આસરા, કહે ક્યા પુકારીવે;
પરવરદીગાર દિલકી, તું જાનતાં સારીવે. માશૂક૦૨
સુરત લગી કદમોસેં, ન ટરેંગી ટારીવે;
પ્રેમાનંદકે પ્યારે હમકું, લેના સંભારીવે. માશૂક૦૩

૨૦. મહારાજ આજ વરતાલથી આવશે

(રાગ ધોળ)

પદ — ૧

મહારાજ આજ વરતાલથી આવશે,
સંગે લાવશે સંતસમાજ મોહનવર પધારશે. — ૧
જ્યા કહે લલિતાને વાતડી,
આવ્યો કાગળ દિવસ વિત્યા સાત વાંચી ઠરી છાતડી. — ૨

અક્ષર કાગળમાં ઉત્તમ ભૂપના,
કાગળ અવધિ પૂરી થઈ આજ દર્શન સુખરૂપના. — ૩

સાત દિવસે મહારાજ સંતો આવશે,
લખ્યા વરતાલથી સમાચાર જરૂર પધારશે. — ૪

આવી માણકી દાદાના દરબારમાં,
નીરખી સહજાનંદ ભગવાન શોભે અસવારમાં. — ૫

પ્રેમાનંદ કહે ગઢપુરવાસી આવિયા,
લાવ્યા ભેટસામગ્રી ને હાર વહાલાને પહેરાવિયા. — ૬

પદ — ૨

ઊતર્યા માણકીએથી અલબેલડો,
ધર્મકુંવર ડોલરિયો દીવાન શોભે રંગરેલડો. — ૧

રૂડો ઓરડો વાસુદેવ દેવનો,
લાવો બિછાવણાં રંગરેલ તાલ રાખો ટેવનો. — ૨

શોભે ઓશરી ઉત્તરાદા બારની,
બેઠા ગાદીતકિયે રંગરેલ શોભા કહું ત્યારની. — ૩

લિંબતરુ તળે સભા સંતની,
ચારે પાસે લાખું હરિભક્ત શોભા છે અત્યંતની. — ૪

શોભે દીર્ઘ સભા કોઈ ભાતની,
બોલ્યા સંત પ્રત્યે ધર્મલાલ રસોઈ કરો ખાંત્યની. — ૫

પ્રેમાનંદ કહે ઉત્તમ ભૂપ આવિયા,
થયો થાળ જમવાનો મહારાજ એવી ખબર લાવિયા. — ૬

પદ — ૩

વહાલે શીખ દીધી સભા સાથને,
ઊઠ્યા નાવા નારાયણ નાથ મળ્યા ભરી બાથને. — ૧

નાવા બેઠા ડોલરિયો દરબારમાં,
નાતાં નીરખે છે જે નરનાર તે ન રે' મન્યું મારમાં. — ૨

વર્ણી મુકુંદ નવરાવે પ્રીતશું,
યોગે અત્તર કરી કરી પ્યાર વહાલાને રસરીતશું. — ૩

નાહી પહેર્યું પીતાંબર જોઈ આંખડી,
ચાલ્યા જમવા સહજાનંદ શ્યામ પહેરી ચરણે ચાખડી. — ૪

બેઠા જમવા ઓરડે અલબેલડો,
છત્રીસ ભોજનનો ધર્યો આગે થાળ જમે રંગરેલડો. — ૫

પ્રેમાનંદ કહે બરફી ને કંસાર છે,
હરીસો હલવો મોતિયૂર દળ ભોજન સરસ સાર છે. — ૬

પદ — ૪

સાટા પેંડા પતાસાં ને ચૂરમાં,
ગાંઠિયા કળી ફૂલવડી ઘેબર ભજિયાં વડાં ખૂરમાં. — ૧

રૂડાં શાક વંતાક વાલોળ વાલ ને,
પરવળ કારેલાં કંકોડાં શાક જમાડ્યા ધર્મલાલને. — ૨

ટાંકો તાંદળિયો સુવા ભાજી છે,
કાચરી અથાણાં કરેલ ગોળ કેરી ઝાઝી છે. — ૩

ભાત દાળ કઢી તે અનુપ છે,
ચટણી પાપડ ફાફડા દૂધ સાકર સુખરૂપ છે. — ૪

જમી ચળુ કરી બીડી લીધલી,
સંત પંક્તિ કરો તત્કાળ આજ્ઞા એમ કીધલી. — ૫

પ્રેમાનંદ કહે હરે શબ્દ કીધલા,
આવ્યા પીરસવા નારાયણ આપ મોતૈયા કર લીધલા. — ૬

પદ — ૫

વારમવાર જમાડી દર્શન દીધલાં,
ફર્યા પંગતમાં પંચ વાર વળતી શયન કીધલાં. — ૧

પોઢી જાગ્યા રાજેન્દ્ર રણિયામણો,
મતવાળો ડોલરિયો ભૂપાળ કાનડવર કોડામણો — ૨
વર્ણી મુકુંદ અક્ષરઓરડી આવિયા,
દીઠા ડોલરિયો દીવાન સાકર જળ પાવિયા. — ૩
સાંજે ઓરડે સભા કરી શોભતી,
બેઠા ગાદીતકિયે રંગત પાટ મુનિ મન લોભતી. — ૪
એવી સભા જોઈ શત્રુ હારિયા,
કામ કોધ લોભ મોહ માન, મોત વિના મારિયા. — ૫
પ્રેમાનંદ કહે દેશોદેશ પુરના,
આવ્યા પૂજા કરવા હરિજન દેશાંતર દૂરના. — ૬

૫૬ — ૬

હવે સાંભળજો એક વારતા,
પૂજ્યા નારાયણ કરી પ્યાર, છબી ઉર ધારતા.૦૧
કાશ્મીર ઈન્દુ ચંદન ચરચી કીધલો,
પે'રી ડગલી સોનેરી સુરવાળ લાખેણો લા'વો લીધલો.૦૨
માથે પાઘ બાંધી મોંઘામૂલની,
ઓઢી શાલ કોટે સેલું સાર શોભા સૂરજ તુલની.૦૩
હવે કુંડળ પહેરાવો કરણમાં,
પહેર્યો કંદોરો કટિલંક સાર તોડા જુગલ ચરણમાં.૦૪
વેઢ વીંટી કડાં સોનાસાંકળાં,
પોંચી ઊતરી નંગ જડેલ જોવા જન આકળા.૦૫
પ્રેમાનંદ કહે પહેરાવી ફૂલહારને,
પછે આરતી ઉતારી કરી પ્યાર લહે કોણ પારને.૦૬

૫૬ — ૭

એવી પૂજા કરીને પાય લાગિયા,
આ મૂરતિ અખંડ રહેજ્યો ઉર એ વર અમે માગિયા.૦૧
હવે વસ્ત્ર ઓઢાડો સંત વાલને,
સર્વે ફેલ મેલાવ્યાં તત્કાળ, ઓળખાવ્યા ધર્મલાલને.૦૨
ધન્ય ધન્ય સત્સંગી સાથને,
પૂજ્યા ધર્મકુંવર કીરતાર મોહન સુખપાથને.૦૩
ધન્ય ધન્ય ઘેલો ગઢપુર ધામને,
ધન્ય અભયપુત્ર ઉત્તમરાય રાખ્યા ધનશ્યામને.૦૪
એવી લીલા તેર દિવસ કીધલી,
કરે પંક્તિ જમાડે સાધુ નિત્ય લીલા લખી લીધલી.૦૫
ધન્ય પ્રેમાનંદ ગઢપુર લોકને,
રહ્યા નારાયણ કરી નિવાસ, ટાળ્યા સંશય શોકને.૦૬

૫૬ — ૮

નિત્ય કથા થાય સભા ગાવણાં,
કરે કથા નિત્યાનંદ નિત્ય પુસ્તક લઈ રણિયામણાં.૦૧
ધન્ય ધન્ય નિત્યાનંદ નામને,
વાંચી રાજી કર્યા ભગવાન ધર્મતનય શ્યામને.૦૨
હાથ જોડી સત્સંગી બોલિયા,
ઘેર ચાલ્યા ફરવા મેલો સંત દેસીક ઘણા ડોલિયા.૦૩
એમ કરતાં દિવસ બહુ વીતિયા,
જાઓ ફરવા સંતો ઉરવી, આજ અરિ તમે જીતિયા.૦૪
ચોરી આદિક નિયમ ધરાવજો,
કરી વાતો કથા દેશોદેશ, સમૈયે વહેલા આવજો.૦૫
સંત ફરવા ગયા દેશ દૂરમાં,
લખી શોભા ચરિત્ર ગુણગાન, પ્રેમાનંદ હજૂરમાં.૦૬

૨૧. આવા ને આવા રે

(રાગ પરજ)

પદ — ૧

આવા ને આવા રે, આવા ને આવા રે,
 રહેજો મારી આંખડલીમાં રે આવાને આવાંટેક
 આવા ને આવા મારા નાથ બિરાજો,
 હાં રે મારા તનના તાપ બુઝાવા રે. રે'જો૦૧
 ડોલરિયાના નિત્ય હાર પે'રાવું,
 હાં રે રૂડા તોરા લાવું લટકાવા રે. રે'જો૦૨
 અમૃતવેણે સુકોમલ નેણે,
 હાં રે અતિ અમૃતઝડી વરસાવા રે. રે'જો૦૩
 પ્રેમાનંદ કહે નાથજી આગે;
 હાં રે રહું હાજર નિશદિન ગાવા રે. રે'જો૦૪

પદ — ૨

નેણામાં રાખું રે નેણામાં રાખું રે,
 નાથજીને જતન કરીને, મારાં નેણામાં રાખું.૦ટેક
 શિવ સનકાદિક શુક જેવા જોગી,
 હાં રે જેની વાટું જુવે છે લાખું રે. નાથ૦૧
 છેલછબીલાજીની મૂરતિ ઉપર,
 હાં રે મારા પ્રાણ વારી વારી નાખું રે. નાથ૦૨
 નયણે નીરખી હરિને ઉરમાં ઉતારું,
 હાં રે એના ગુણડા નિશદિન ભાખું રે. નાથ૦૩
 પ્રેમાનંદ કહે હરિરસ અમૃત,
 હાં રે હું તો પ્રેમ કરી નિત્ય ચાખું રે. નાથ૦૪

પદ — ૩

અળગા ન મેલું રે અળગા ન મેલું રે,
 નાથ તમને આંખલડીથી રે અળગા ન મેલું ઠટેક
 મદનમોહન તારી મૂરતિ જોઈને,
 હાં રે મારું મનહું થયું છે ઘેલું રે. નાથ૦૧
 લોક કુટુંબ પરિવાર તજીને,
 હાં રે મેં તો તમ સંગ બાંધ્યું છે બેલું રે. નાથ૦૨
 પ્રાણજીવન તમ પાસે રાખ્યાનું,
 હાં રે મને વચન દીધું છે વેલું રે. નાથ૦૩
 પ્રેમાનંદ કહે જોઈ જોઈ જીવું,
 હાં રે તારું મોલિહું રંગનું ભરેલું રે. નાથ૦૪

પદ — ૪

નહીં દિયું જાવા રે નહીં દિયું જાવા રે,
 નાથ તમને આંખલડીથી રે, નહીં દિયું જાવા રે. ૦ટેક
 જીવની પેઠે જાળવીને રાખીશ;
 હાં રે એક લગારે ન દેઉં દુખાવા રે. નાથ૦૧
 મનગમતાં રે ભોજન રાંધી જમાડું,
 હાં રે લાવું સાકર નાખીને દૂધ પાવા રે. નાથ૦૨
 શ્વેત અંબર અતિ ઝીણાં લાવું,
 હાં રે મારા પ્રાણ તમને પે'રાવા રે. નાથ૦૩
 જાવાનું રે તમે નામ લિયો તો,
 હાં રે પ્રેમાનંદના સમ છે માવા રે. નાથ૦૪

૨૨. જમુના કે તીર ઠાડો (રાગ જંગલો)

પદ — ૧

જમુના કે તીર ઠાડો જમુના કે તીર,
 બાંકો બલવીર ઠાડો જમુના કે તીર. ઠાડો
 હો નેના બેના બાંકે, બાંધે બાંકી પાઘ શિર,
 ચંદનકી ખોર કીને સાંવરે શરીર. ઠાડો૦૧
 હો બાંકી ભોલેં સોહે, ચિત્ત મોહે નાસા કીર,
 દેખત ચકિત રતિપતિ હતધીર. ઠાડો૦૨
 હો બાંકે લાલ બાંકે ગ્વાલ લિયે સંગ ભીર,
 બાંસુરી બજાવે બાંકી ફીર ફીર ફીર. ઠાડો૦૩
 હો ભરવા ગઈથી હું તો જમુનાકો નીર,
 પ્રેમાનંદકો નાથ દેખી ગઈ પીર. ઠાડો૦૪

પદ — ૨

રાજીવ નેન રસિયો રાજીવ નેન,
 ઉપજત ચેન દેખી રાજીવ નેન. રસિયો૦૧
 હો વિકસે વારીજસમ અતિ છબી એન,
 બ્રૂકુટિ ભમર રુંકે માનું રસ લેન. રસિયો૦૨
 હો ચારુ ચિતવની મુસકની સુખદેન,
 કુટિલ કટાક્ષઉમેં સુચવત સેન. રસિયો૦૨
 હો જમુના પુલિન પર ચારત હેં ધેન,
 મોહન બજાવત મધુરીસી બેન. રસિયો૦૩
 હો માઈ બ્રજનારી સંગ ડોલે દિનરેન,
 પ્રેમાનંદ છબી પર વારી કોટિ મેન. રસિયો૦૪

પદ — ૩

રૂપ રસખાની રસિયો રૂપ રસખાની,
 સાંવરો ગુમાની; રસિયો૦ટેક
 હો તરુન કિશોર છબી દેખરી સયાની,
 ઊઠત કમળમુખ રેખા નાની નાની. રસિયો૦૧
 હો મદનસદન દગ જુગ સખી જાની,
 હર લેત મન મેરો મૂઢુ મુસકાની. રસિયો૦૨
 હો ચાલત મરાલ ગતિ અતિ છબી આની,
 રતિપતિ મતિ દેખી અતિ સકુચાની. રસિયો૦૩
 હો એ છબી રહો ઉર રૂપકો નિધાની,
 પ્રેમાનંદ બિનતિ કરત નીત છાની. રસિયો૦૪

પદ — ૪

રૂપકો રસાલ પ્યારો રૂપકો રસાલ,
 ગિરિધરલાલ પ્યારો રૂપકો રસાલ. પ્યારો૦ટેક
 હો મૃગમદ તિલક તરુન શશી ભાલ,
 નભ તજી ચાહે ચંદા મીલ્યો તતકાલ. પ્યારો૦૧
 હો મૂઢુ મુસકની છબી અધર પ્રવાલ,
 કંબુ સમ કંઠ ભુજા સોહત બિશાલ. પ્યારો૦૨
 હો નવનિરદવપુ ઉર બનમાલ,
 જાની નિજ સખા ઘન હોત હેં નિહાલ. પ્યારો૦૩
 હો લાલહુકી ચાલ પર મોહેલેં મરાલ,
 પ્રેમાનંદ ધારી ઉર તજ્યો હે જંજાલ. પ્યારો૦૪

૨૩. આજની ઘડી

(રાગ ખમાર)

આજની ઘડી રે, ધન્ય આજની ઘડી;
 મેં નીરખ્યા સહજાનંદ, ધન્ય આજની ઘડી. — ટેક
 કામ ક્રોધ ને લોભ વિષય, રસ ન શકે નડી;
 માવજની મૂરતિ મારા, હૃદામાં ખડી રે. ધન્ય૦૧
 જીવની બુદ્ધિ જાણી ન શકે, એ મોટી અડી;
 સદ્ગુરુની દૃષ્ટિ જોતાં, વસ્તુ એ જડી રે. ધન્ય૦૨
 ચોર્યાસી ચહુ ખાણમાં હું તો, થાક્યો આથડી;
 અંતર હરિશું એકતા તારે, દુગધા દૂર પડી રે. ધન્ય૦૩
 જ્ઞાનકૂંચી ગુરુ ગમસેં, ગયાં તાળાં ઊઘડી;
 લાડુ સહજાનંદ નિહાળતાં ઠરી આંખડી રે. ધન્ય૦૪

૨૪. રામ અમલ રંગ રાતે

(રાગ આશાવરી)

પદ — ૧

રામ અમલ રંગ રાતે સાધુ, રામ અમલ રંગ રાતે;
 અનંત કલ્પ બીતે એહી પીતે, આજ હું નાહી અઘાતે. સાધુ૦
 પ્રથમ બીજ બદ્રિપતિ બોયો, નારદ કે ઉરમાંહી;
 નારદ લે દિશહિ દિશ વેર્યો, ચૌદ લોકકે માંહી. સાધુ૦૧
 નારદ પાસ વ્યાસમુનિ લે કે, શુક જોગી કું પાયો;
 સો શુક અનંત કોટિ વૈષ્ણવકું, સબકું રંગ ચડાયો. સાધુ૦૨
 સો શુકતેં લે સૂતપુરાણી, પીના ખૂબ અધ્યાસી;
 નિશદિન એહી અમલ કે છાકે, ધુમત સહસ્ર અઠ્યાસી. સાધુ૦૩
 શેષ સહસ્ર મુખ શિવ સનકાદિક, પીવત પાત ન થાકે;
 બ્રહ્માનંદ કહે બ્રજબાસી, એહી અમલમેં છાકે. સાધુ૦૪

પદ — ૨

પીબત પ્રેમ પિયાલા, અબધુત પીબત પ્રેમ પિયાલા;
 ચક્રનાયૂર રહત નિત્ય છાકે, મગન ગગન મતવાલા. અબ૦ટેક
 કુંડી જ્ઞાન ધ્યાનકા ઘોંટા, વિરહ વૈરાગ્ય કી બુટી;
 સત્ય સ્વરૂપી ડાર મસાલા, ગુરુ ગમસે કરી ઘુંટી. અબ૦૧
 ત્યાગ ભાંગકા અંચલા લીના, સત્ બિચાર કરી છાણી;
 પુલકિત ગત ભયે સમ પીબત, સુરત પ્રગટ ઠેરાણી. અબ૦૨
 શારદ નારદ શેષ ભવાની શિવ સનકાદિક સમસ્તા;
 કર મનુવાર પરસ્પર પાબત, ધામ ધામ અલમસ્તા. અબ૦૩
 એ બિજયા પુનિ ચઢી ન ઊતરે, દિન પ્રતિ કેફ અનંતા;
 બ્રહ્માનંદ મીલી એહી રંચક, મહેર કરી જબ સંતા. અબ૦૪

પદ — ૩

શ્યામ સુંદર રંગ ભીને, ધન્ય સોઈ શ્યામ સુંદર રંગ ભીને;
 પરાપાર પૂરણ પુરુષોત્તમ, ગુરુ ગમસે લખલીને. ધન્ય૦ટેક
 શ્વાસોશ્વાસ ભજન ઝડ લાગી, તુટન દેત ન દોરા;
 નાથ છબી નેનનમેં રાખે, જેસે ચંદ્યકોરા. ધન્ય૦૧
 દેહાતીત નિરંતર ડોલત, બોલત બ્રહ્મ ખુમારે;
 નિપટ નિઃશંક મગન હોય બિચરત, રામ અમલ મતવારે. ધન્ય૦૨
 પ્રગટ ભક્તિ બાંધી દઢ પેટી, મેટી સર્વ ઉપાધિ;
 શ્યામ ચરન અહોનિશ અનુરાગી, લાગી સહજ સમાધિ. ધન્ય૦૩
 ચૌદ લોક તૃણવંત કરી સમજત, પરમ ધામ અધિકારી;
 એસે પ્રેમીજન તેહી ઉપર, બ્રહ્માનંદ બલિહારી. ધન્ય૦૪

પદ — ૪

પ્રગટ સ્વરૂપ ઉપાસી, ધન્ય સો પ્રગટ સ્વરૂપ ઉપાસી;
 સબ તીરથ હરિ ચરને સમઝે, કોટિ ગયા અરૂ કાશી. ધન્ય૦ટેક

અક્ષરાતીત અજિત અખંડિત, નિગમ નેતિ કરી ગાવે;
 ઐસે દૂર હજૂર સોઈ યહ, તામે ચિત્ત ઠેરાવે. ધન્ય૦૧
 કાળ અરૂ માયા કે કૃત કરી, દીન બચન નહીં બોલે;
 એક ટેક દઢ અંતર માંહિ, મન ઈત ઉત નહીં ડોલે. ધન્ય૦૨
 પ્રૌઢ પ્રતાપ રહે ઉર પ્રભુકો, હરિગુન સુની નિત્ય હરખે;
 અગમ અપાર પાર નહીં જાકો, સો છબી નેણે નીરખે. ધન્ય૦૩
 નરતન ધર નટરૂપ નિરંતર, બિચરત હે જગમાંઈ;
 મહા મનોહર અતુલિત મૂર્તિ, બ્રહ્માનંદ મન ભાઈ. ધન્ય૦૪

૨૫. મન મોહ ટળે રામ મળે

(રાગ સોરઠ)

પદ — ૧

મન મોહ ટળે, રામ મળે, નિર્મળ હરિજનના સંગથી,
 ઉર ગ્રંથિ ગળે, અવિદ્યાનાં આવરણ સર્વ નાસે અંગથી. ઠેક
 નિત્ય સંતસભા મહીં રામ રટે, સુનતેં વિષ વ્યાધિ ઉપાધિ ઘટે;
 મન શુદ્ધ હોય અહંભાવ મટે. મન૦૧
 જે સંતસભા મહીં ચલી આવે, તેનું જીવપણું તતક્ષણ જાવે;
 તે બ્રહ્મરૂપ થઈને પરબ્રહ્મ ગાવે. મન૦૨
 દુબધા દિલ માયા પાસ દહે, નિત્ય સંતસભા મહીં રામ રહે;
 એમ વેદ પુરાણ કુરાન કહે. મન૦૩
 જેને ગ્રંથિ ત્રણ જડમૂળ ગઈ, સત્યપદમાં કીધો વાસ સઈ;
 બ્રહ્માનંદ કહે તેની શરણ લઈ. મન૦૪

પદ — ૨

સત્સંગ વિના, જનમમરણ ભ્રમજાળ મટે નહીં જંતને;
 મનમાન તજી, તે માટે શરણે જાઈ રહીએ સંતને. ઠેક

જો અડસઠ તીરથ ફરી આવે, નિત્ય નિગમ વિધિ કરી કરી ના'વે;
 કે દી જીવપણું તેનું નવ જાવે. સત્સંગ૦૧
 જો ઈંગલાપીંગલાની ખબર જડે, કરી આગ્રહ તેને કેડ પડે;
 તેણે ચિત્તને બમણો ફેર ચડે. સત્સંગ૦૨
 કોઈ વાસ કરે જઈને કાશી, કોઈ અન્ન ન ખાય રહે ઉપવાસી;
 એ મનની છે સરવે હાંસી. સત્સંગ૦૩
 જો ફીરતા સંતસમાજ મળે, તો સુખે મનની બ્રાંતિ ટળે;
 કહે બ્રહ્માનંદ સંત માંહી ભળે. સત્સંગ૦૪

પદ — ૩

ભવસાગર મહીં, શરણ અચળ અવિનાશી સાચા સંતનું;
 શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ, હરિ હરિજનનાં પ્રાણ વચન ભગવંતનું. ઠેક
 જેમ જળતરંગ નહીં ભેદ જુદા, તેમ તેજ અગ્નિ નહીં ભિન્ન તદા;
 એમ હરિ હરિજન એક સદા. ભવ૦૧
 જેમ લટ ભમરીને સંગ કરી, ગતિ ઈયળ તજીને થઈ ભમરી;
 એમ હરિગુરુ ધ્યાને પામે હરિ. ભવ૦૨
 જેમ કેળ બોર વનવૃક્ષ ક્યાં, તે ચંદન વાસે ચંદન થયાં;
 તેનાં નામરૂપ ગુણભેદ ગયાં. ભવ૦૩
 શ્રીમુખે કહ્યું માહાત્મ્ય સંત તણું, અશ્વમેધ યજ્ઞથી અનંતગણું;
 કહે બ્રહ્માનંદ શું કહું ઘણું. ભવ૦૪

પદ — ૪

હે જડબુદ્ધિ જીવ, પ્રભુપદને ઈચ્છે તો કર સંતનું પારખું;
 રંગ પીતપણે સોનું ને પિત્તળ ન હોય એકસરખું. ઠેક
 હોઈ સંત અનંત ફીરે જગમેં, રહે દામવામ જેની દગમેં;
 તું ભૂલીશ મા ધોળે ભગમેં. હે જડ૦૧

અંગે ભસ્મ ઘસે શિર જૂટ જટા, ગળે માલતિલક તન ચટાપટા;
મહીં કામ કોધ મદ મોહ ઘટા. હે જડોર
જે મૈથુન અષ્ટ પ્રકારે તજે, નિત્ય સારાસાર મરમ સમજે;
ભજ તેને જે હરિપ્રગટ ભજે. હે જડોર
જેને કામ કોધ મદ મોહ નહિ, જેની વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થઈ;
કહે બ્રહ્માનંદ સો સંત સઈ. હે જડોર

૨૬. મેં વારી તમ નામ પર

(રાગ વેળાવળ)

પદ - ૧

મેં વારી તવ નામ પર, મહેર મમતવાળા,
પીર મીટાયે દીનકી, તુમ દીનદયાળા. મેં૦૬
સુનિયે ધાહ ગરીબકી, હો ગરીબ નવાજા;
દુઃખ દરિયા ઉતાર દે, કરી મહેરજહાજા. મેં૦૧
દોષ ન દેખત દાસકે, એહી બિરદ તુંહારો;
જગપતિ અપને જાનકે, ઉર કષ્ટ નિવારો. મેં૦૨
જેસે હી તેસે હી રાવરે, કપટી કુલહીને;
જયું કૌ નિગુની કામિની સમરથ પતિ કીને. મેં૦૩
બ્રહ્માનંદકી બિનતિ, સાયબ સુન લેરી;
ત્રિભુવન નાયક તોરીએ, સંકટકી બેરી. મેં૦૪

પદ - ૨

વાસુદેવ દુઃખ વારીએ, સમરથ છોગાળા;
દુષ્ટ વિનાશન બિરદ હે સેવક રખવાળા. વાસુ૦૬
દુઃખદરિયા સંસાર સે, તુમ બીનુ કોન તારે;
નટવર નાવ સમાન હો, તુમ સરન હમારે. વાસુ૦૧

હમ હી તુમારે આસરે, તુમ હમરે નાથા;
તુમ બીન કૌન મેરહી, સંકટ સમરાથા. વાસુ૦૨
ઊંચે તંબુ તાનીએ, સબ ભાર તનીકું;
ચાકરકી મોટપ કહાં, સબ લાજ ધનીકું. વાસુ૦૩
સરે ન બિગરે ઓરસે, કારજ કષ્ટ કબહી;
બ્રહ્માનંદ સુખ હોવ હી, તુમ કરી હો તબહી. વાસુ૦૪

પદ - ૩

દીનાનાથ દયાળ હો, દીનનકે બંધુ;
દયા કરી જે દાસ પર, સુંદર સુખસિંધુ. દીના૦૬
કોઉકો બળ ઘટ ગામકો, કોઉકો પરિવારા;
હમકું બળ એક રાવરો, પુરુષોત્તમ પ્યારા. દીના૦૧
મનવચકર્મ કરીકે બ્રહ્મો, એક શરન તુમારો;
અંતર બહાર અરિનકું, તુમ નાથ નિવારો. દીના૦૨
અચલ ભરોસો આપકો, નિશ્ચે મનમાંહી;
હિતકારી સંસારમેં, તુમ બિન કોઉ નાહી; દીના૦૩
જેસે પૂતરી કાજકી, નાયત ધર માથે;
બ્રહ્માનંદ કળ યાહીકી, કારીગર હાથે. દીના૦૪

પદ - ૪

શ્યામ રંગીલે સાંવરે, સબકે સુખકારી;
અપનો બરદ બિચારકે, કરો મહેર મોરાની. શ્યામ૦૬
અરજ દાસ ગરીબકી, સાંઈયાં સુની લેજે;
ભજન વિરોધી દુષ્ટકે, મદગંજન કીજે. શ્યામ૦૧
અંતર તાપ મીટાઈએ, કીજે સુખસાતા;
કરુણાસાગર કૃષ્ણ હો, શરણાગત ત્રાતા. શ્યામ૦૨

જેહી બિધિ રાજી નાથ તુમ, તેહી બિધિ હમ રાજી.
હાર જિત વૃદ્ધિ હાનકી, તુમરે હથ્થ બાજી. શ્યામ૦૩
બ્રહ્માનંદ કહે નાથજી, કીજે દુઃખ દૂરા;
મૂર્તિ મનોહર રેન દિન, રહો નેન હજૂરા. શ્યામ૦૪

૨૭. સર્વે સખી જીવન જોવાને

(રાગ ધોળ)

પદ — ૧

સર્વે સખી જીવન જોવાને ચાલો રે;
શેરડિયુંમાં આવે લટકંતો લાલો રે; — ૧
એની શોભા મુખે વર્ણવી ન જાય રે;
જેને નિગમ નેતિ નેતિ કરી ગાય રે. — ૨
રોઝે ઘોડે રાજેશ્વર બિરાજે રે;
છબી જોઈ કોટિક કંદર્પ લાજે રે. — ૩
મળ્યાં આવે મહામુનિનાં વૃન્દ રે;
તેમાં શોભે તારે વીંટ્યો જેમ ચંદરે. — ૪
શુકસનકાદિક ઉત્તમ યશ ગાવે રે;
નૃત્ય કરી નારદ વીણા બજાવે રે. — ૫
નિજ સખા ચમર કરે લઈ હાથ રે;
આ જો આવ્યા ભૂમાનંદના નાથ રે. — ૬

પદ — ૨

જુઓ છબી શ્યામ સુંદર વર કેરી રે;
હીરની નાડી સુંથણલી સોનેરી રે. — ૧
જરકશી જામો બુટાદાર રે;
કસીઓ કમર સોનેરી કટાર રે. — ૨

શિર પર પાઘ પેચાળી નવરંગી રે;
કાને ગુચ્છ ગુલાબી માથે કલંગી રે. — ૩
ગજરા તોરા ગળે ગુલાબના હાર રે;
આવી ઉપર ભ્રમર કરે છે ગુંજાર રે. — ૪
પોંચી કડાં બાંયે બાજુબંધ રે;
નંગ જડ્યાં કુંડળ મોતીનાં વૃન્દ રે. — ૫
વેગે જુઓ વરણાગિયો વનમાળી રે;
શીતળ થયો ભૂમાનંદ કહે ભાળી રે. — ૬

પદ — ૩

મૂર્તિ ચંચળ જુઓ ચટકતી ચાલ રે;
નેતર છડી કરમાં કુમકિયાળી લાલ રે. — ૧
મંદ હાસ ચપળ નેણે ચિત્તયોરે રે;
કરનાં લટકાં કરી કાળજડાંને કોરે રે. — ૨
મીઠાબોલો ઘેરે રાગે ગાય રે;
અધર ધરી મોરલી મનોહર વાય રે. — ૩
ઝળકે ભાલ વિશાળ શોભાનું ધામ રે;
નાસા અણિયાળી ભ્રમરું અતિ શ્યામ રે. — ૪
અધર લાલ માંહી મધુરું હાસ રે;
દંતપંક્તિ કરે અતિ પ્રકાશ રે. — ૫
જમણે ગાલે ટીબકડી રૂપાળી રે;
તાપ ટળ્યા ભૂમાનંદ કહે ભાળી રે. — ૬

પદ — ૪

ઘેરે ચાલી આવ્યા ગોલોકવાસી રે;
જેને કહે છે અક્ષરાતીત અવિનાશી રે. — ૧

જુઓ જીવન મોહ નિદ્રામાંથી જાગી રે;
 વરી એને થાઓ અખંડ સોહાગી રે. — ૨

જોતાં વાટ આવી મારે જાન રે;
 પોતે વર પુરુષોત્તમ ભગવાન રે. — ૩

શુક સનકાદિક ધરે જેનું ધ્યાન રે;
 મારાં લોચન કરે તે મુખનું પાન રે. — ૪

એની સર્વે દેખી અલૌકિક રીત રે,
 ચોંટ્યું મારું સુંદરવરમાં ચિત્ત રે. — ૫

હથેવાળો હરિ સંઘાથે કીધો રે;
 ભૂમાનંદ કહે જન્મ સુફળ કરી લીધો રે. — ૬

૨૮. દુસરો કોન સુખદાઈ

(રાગ દૂમરી)

પદ — ૧

દુસરો કોન સુખદાઈ શ્યામ બિન, દુસરો કોન સુખદાઈ રે.
 ધીરજતા ધ્રુવકી ઉર ધારી, અચલ પદ દિયો આઈ રે.
 ઝૂરે જબહી પકર્યો ગજકુ, છીનમેં લીયો છુડાઈ રે. દુસરો

પ્રહ્લાદકી અતિ પીરા પિછાની, પ્રગટ ભયે સ્થંભ માંહી રે;
 હિરણ્યકશિપુ માર્યો હરિએ, નૃસિંહ વેશ બનાઈ રે. દુસરો

પાંડવકું લાક્ષાગૃહ જારે, તાસુ લીનો બચાઈ રે;
 પાંચાલીકે ચીર પૂરનકું, ધીર તજ આયે ધાઈ રે. દુસરો

જહાં જહાં ભીર પરત ભક્તનકું, તહાં તહાં હોત સહાઈ રે;
 દયાનંદકો નાથ દયાલુ, ભજો ભાવ ઉર લાઈ રે. દુસરો

પદ — ૨

બિપત્તિ કોન નિવારે નાથ બિના, બિપત્તિ કોન નિવારે રે.
 ઉદરમેં અકલાયો પ્રાની, ત્રાહિ ત્રાહિ પુકારે રે;
 દુઃખિયો જાની દયા આની, વ્હાલમ આયે વ્હારે રે. બિપત્તિ

ગર્ભથી છુડાઈ જન્મ ધરાયો, અંતર અગ્નિ ઝારે રે;
 તૃષા બુઝાઈ ક્ષુધા સમાઈ, અમૃત કેરે આહારે રે. બિપત્તિ

એસે હરિ ઉપકારી બિસારી, ચલિયો સંસાર લારે રે;
 હેત જનાઈ સર્વસ્વ ખાઈ, નિશ્ચે નરકમેં ડારે રે. બિપત્તિ

જૂઠ સગાઈ દુર બહાઈ, ધની મોહન સિર ધારે રે;
 દયાનંદકો શ્યામ સહાયે, તુરતહી પાર ઉતારે રે. બિપત્તિ

પદ — ૩

જીયકો કોન હિતકારી હરિ બિન, જીયકો કોન હિતકારી રે.
 કૂડી માયા કામ ન આવે, દેખો દિલમેં વિચારી રે;
 મોહ બઢાવે બહોત ભમાવે, આવે દુઃખ અપારી રે. જીયકો

ગોપીચંદ સબ તજ દીનો, રાજ સાજ સુખ ભારી રે;
 અતિ દુઃખદાની અસત્ય જાની ભજીએ ભવભયહારી રે. જીયકો

ભરતજીએ ભગવંત ભજન હિત, તજ સોળસેં નારી રે;
 બાજંદે બાદશાહી બહાઈ, પ્રભુપદ પ્રીત વધારી રે. જીયકો

એસો બિચાર અચલ ઉર આની, જગજંજાળ બિસારી રે;
 દયાનંદ કો નાથ ભજે તો, દેવે પદ અવિકારી રે. જીયકો

૨૯. આજ મેં તો ભેટ્યા રે

(રાગ કાફી)

પદ — ૧

આજ મેં તો ભેટ્યા રે, અંકભર પ્રગટ હરિ;
 આનંદ ઉદીયો રે, નીરખી નજર ઠરી. ઠટેક

ધન્ય સખી દિન આજનો વળી ધન્ય મુહૂરત ધન્ય વાર,
 કરુણાનિધિ મુજ કારણે, મારે મંદિર પધાર્યા મોરાર;
 દુર્બળ જાણી રે, મુજ પર મેહેર કરી. આજો

સ્વઈચ્છા આવ્યા ચાલીને, આગુની ઓળખાણ,
તન મન ધન મોહન છબી ઉપર, કરી નાખું કુરબાણ;
અઢળક ઢળિયા રે, સખી મુને અભર ભરી. આજ૦૨
હું સૂતી'તી ભરનિદ્રામાં, જગવી શ્યામ જરૂર,
ભેટંતાં અંતરથી ભાંગ્યું, મોહમાયાનું પૂર;
અંખિયાં ઊઘડી રે, થઈ છે ખબર ખરી. આજ૦૩
સુંદર શ્યામ મનોહર સુરત, મૂરતિ બેઉ સમાન,
બ્રહ્માનંદ થઈ છું રસબસ, દેખંતાં ગુલતાન;
શંકા મેટી રે, હું તો વર અમર વરી. આજ૦૪

પદ - ૨

મંદિર પધાર્યા રે, મોહન મન ગમતા;
બંસી વાતા રે, રસિક ઓ રંગ રમતા. ઠેક
આવીને આંગણામાં રે, ઊભા ઓચિંતા અલબેલ,
હું જાગી પ્રીતમ ગલ લાગી, મચી છે રંગની રેલ;
રૂપે રૂડા રે, કોમળ પદ કમતા. મંદિર૦૧
નૌતમ ચાલ ખ્યાલ પુનિ નૌતમ, રાજત નૌતમ રીત,
નૌતમ લાલ નીરખતાં સજની, પૂરણ વાધી પ્રીત;
આનંદ વાધ્યો રે, ગઈ સબ ઉન્મત્તતા. મંદિર૦૨
ચમકા કરતી ચાખડી, પગે છડી જડી નંગ હાથ,
જરકસ પાઘ જરીમય જામો, નીરખ્યા દીનાનાથ;
લોભિત નેણાં રે, શોભિત લાવણ્યતા. મંદિર૦૩
અદ્ભુત રૂપ અજબ આભૂષણ, નટવર નંદકુમાર,
બ્રહ્માનંદ પ્રગટ પ્રીતમ પર, વારી વારંવાર;
ભૂધર ભેટ્યા રે, થઈ અંતર સમતા. મંદિર૦૪

પદ - ૩

મોટો મહિમા રે, જગમાં હરિજનનો;
મોહ નિવારે રે, દુષ્કર આ મનનો. ઠેક

અગમ અગાધ સ્વરૂપ અગોચર, વદત નેતિ કરી વેદ,
પ્રગટ પ્રમાણ હરિ પુરુષોત્તમ, સાધુ જાનત ભેદ;
વેરો ભાંગો રે મનકૃત ભિન્ન ભિન્નનો. મોટો૦૧
સાધે પ્રાણ સમાધિ ચડાવે, આસન દૃઢ એકાંત,
મનની ભ્રમણા તબ મીટે, જબ ભેદ બતાવે સંત;
તેને સંગે રે, અધ્યાસ ટળે તનનો. મોટો૦૨
અડસઠ તીર્થ કરી ફરી આવે, દેત વિધિવત દાન,
સતસંગ બિન સમજે નહીં, કોઈ સાચી વાત નિદાન;
સંશય ભાંગે રે અંતર પાપપુણ્યનો. મોટો૦૩
શ્રુતિ સ્મૃતિ સબ હી મીલ ગાવત, સંત સમાગમ સાર,
ભવસાગર તરવાને કારણ, નાવ રચ્યો કીરતાર;
બ્રહ્માનંદ શરણો રે, ન તજીએ સંત જનનો. મોટો૦૪

પદ - ૪

હરિજન સંગે રે, સ્વે હરિ તરત મળે;
આનંદ વાધે રે, બ્રાંતિ સર્વે ટળે. ઠેક
અષ્ટ સિદ્ધિ નવ નિધિ આદિ સબ, ચૌદ લોક સુખ સોય,
આરત જનને આ ભવમાંહી, સંત સમો નહીં કોય;
આતુર જાણી રે, હરિજન અઢળ ઢળે. હરિ૦૧
કલ્પતરુ પારસ ચિંતામણિ. ઉપમા સબ અલપાન,
વે પ્રાપ્ત વિષયા સુખદાયક, વે કરે આપ સમાન;
જેને સંગે રે અક્ષરમાંદ્ય ભળે. હરિ૦૨
કાયા કલેશ કરંતાં કે દી, નવ ટળે ભવપાશ,
આ ભવસાગર પાર ઉતારે, હરિ કે, હરિકો દાસ;
સંત સમાગમે રે, જાયે ત્રિય તાપ ટળે. હરિ૦૩
માયાનો જન તો જ મટે, જો હરિજન શરણે જાય,
બ્રહ્માનંદ કહે વાર ન લાગે, તરત જીવ શિવ થાય;
મહાપદ પામી રે, પાછો કેદી ન વળે. હરિ૦૪

